

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Кулёзма ҳуқуқида

УДК 894.375(092)Навоий

МУХИДДИНОВ Муслиҳиддин Қутбиддинович

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА УНИНГ САЛАФЛАРИ ИЖОДИДА
ИНСОН КОНЦЕПЦИЯСИ

("Хамса"ларнинг биринчи дostonлари асосида)

IO OI O3 – Миллий адабиёт тарихи (ўзбек адабиёти)

Филология фанлари доктори илмий даражасини
олиш учун ёзилган диссертация

РКНБ ФОНДИ

ТОШКЕНТ – 1995 йил

М У Н Д А Р И Ж А

МУҚАДДИМА.....	3
I ҚИСМ. КОМИЛ ИНСОН ПРОБЛЕМАСИ ВА НАБИЮ ВАЛИЛАР СИЙМОСИ.....	
I-боб. Низомий, Амир Хусрав, Жомий ва Навоий ижодида инсон талқини.....	24
2-боб. Ҳазрати пайғамбар сиймоси тасвири.....	52
3-боб. Достонларда кўнгил тимсоли.....	73
4-боб. Валилар ва суфийлар сиймоси.....	89
II ҚИСМ. ИНСОН ТАЛҚИНИДА АДАБИЙ АНЪАНА ВА ИЖОДИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК.....	
I-боб. Инсон ахлоқи тасвири.....	125
2-боб. Инсон ва ижтимоий муҳит.....	155
3-боб. Ҳаёт ва инсон камолати учун кураш ғоялари а) Суз ғазилати.....	178
б) Муҳаббат — покловчи куч.....	195
в) Одавийлик таърифи ва ноодавийлик мазаммати..	215
г) Достонларда қаноат масаласи.....	243
Х У Л О С А.....	256
А Д А Б И Ё Т Л А Р.....	269

МУҚАДДИМА

Туркий тилдаги адабиёт жуда қадимий тарихга эга. VII-VIII асрларга тааллуқли бўлган Ўрхон-Энасой битикларидан тортиб бу тилда ёзма адабиёт ривожланиб келади. Туркий халқлар руҳияти, дили ва завқу таъбини ифодалаган ҳисобсиз оғзаки ижод намуналари, "Қутадғу билиг" (Юсуф Ҳос Ҳожиб), "Ҳибатул ҳақойиқ" (Аҳмад Югнакий), "Девони Ҳикмат" (Аҳмад Яссавий), "Қисса-си Рабғузӣ" (Носириддин Рабғузӣ), "Муҳаббатнома" (Хоразмий) каби обидалар, Атоӣи, Саккокий, Лутфӣи шеърияти, Навоӣи ва Бобур Машраб ва Оғаҳӣиларнинг улмас адабий мероси бизнинг фаҳримиз, маънавий хазиналаримиздир. Ўзбек адабиётининг ўзига хос тараққиёт йули, халқимизнинг тарихий тақдири, ижтимоӣи ҳаёти билан боғлиқ жиҳатлари мавжуд. Шу билан бирга қайд этамизки, ўзбек адабиёти ўзининг кўп асрлик тараққиёти тарихида қўшни халқлар адабиёти билан зич алоқада бўлиб, ўзаро баҳрамандлик қонунияти асосида ривожланиб келди, Аслини олганда, туркий тилдаги адабиёт умуммусулмон адабиётининг бир қисми. Маълумки, мусулмон дунёсидаги илм-фан, маданият асосан уч тилда яратилган. Бунинг бири араб тили, иккинчиси форс тили ва учинчиси туркий тилдир. Араб тили Қуръон ва ҳадислар тили сифатида диний адабиётлар, диний илм, шариат қонунларига оид асарларда, шунингдек, тиб, фалсафа, риёзиёт ва бошқа фан соҳаларида кенг қўлланилган. Миллати араб бўлмаган кўп олимлар, илм-маърифат арбоблари ҳам араб тилида асарлар таълиф этишларига сабаб шу эди.

IX-X асрларга келиб форс тили араб тили билан рақобат қила бошлайди. Айниқса, шеъриятда бу тил шухрат қозониб, оламга машҳур бадий обидаларнинг яратилишига сабаб бўлади. Тарихий-

илмий, фалсафий асарларнинг кўп қисми ҳам форс тилида ёзилгандир. Туркий тилдаги адабиёт араб ва форс тилида яратилган адабиёт билан бақамти ривожланиб адабий аъёнлар, жанрлар, гоҳ ва образларда муштараклик касб этди, мусулмон дунёсида қўлга киритилган маънавий тафаккур тараққиётига ҳисса бўлиб қўшилди.

Ўзбек адабиёти тарихан, айниқса, форс-тожик адабиёти билан узвий алоқада инкишоф топди. Адабиётшунос олимларимизнинг тадқиқотларида ушбу жараённинг бир қанча жиҳатлари урганилган. Бу уринда биз С.Айний, О.Шарафиддинов, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, И.Султон, А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, Ш.Шомухаммедов, Б.Валихўжаев, С.Эркинов, А.Абдугафуров, С.Ғаниева, Р.Муқумов, Ё.Исҳоқов, Р.Орзибеков, Ш.Шукуров, Э.Шодиев, Н.Комилов, Р.Воҳидов, Ҳ.Ҳамидов, М.Имомназаров, С.Олим, С.Хидирназаров, Б.Муртазоев, А.Асроров ишларини қайд этмоқчимиз.

"Ўзбек адабиёти тарихи" номли беш жилдлик академик тадқиқотда, "Навоий ва адабий таъсир масалалари" китобида, шунингдек, олий ўқув юртлари учун ёзилган адабиёт тарихига оид дарсликларда ҳам ўзбек-тожик адабиёти алоқалари масалаларини ёриёритишга урин ажратилган. Шунини айтиш керакки, бу мавзу Тожикистонда ҳам урганилмоқда. Чунончи, А.Афсаҳзод, У.Каримов, В.Самад, А.Худойдодовлар ёзган ишларда бу соҳада фикр билдирилган. Мазкур мавзу баъзи ишларда махсус тадқиқ этилган бўлса, баъзи ишларда бошқа масалалар ичида ёритишга ҳаракат қилинган. Умуман олганда, ўзбек-тожик адабий алоқалари тарихи қуйидаги йўналишларда амалга оширилган:

1. Ўзбек-тожик адабий алоқаларининг муайян даврини олиб урганиш.

2. Ўзбек-тожик адабий алоқаларини жанрлар бўйича урганиш.

3. Ўзбек-тожик адабий алоқаларини алоҳида олинган асар асосида урганиш.
4. Ўзбек-тожик адабий алоқаларини алоҳида олинган адиб ижоди асосида урганиш.
5. Ўзбек-тожик адабий алоқаларини қиёсий-типологик аспектда назарий таҳлил қилиш.

Кейинги йилларда адабий фактларни назарий умумлаштиришга эътибор берилмоқда. Чунки, бир-бирига ўхшаш ёки ғояси, образлари усул-услуби яқин асарлар ҳар икки адабиётда жуда кўп. Бундай муштарак фактларни қидириб топиш ва қайд этишнинг ўзи кифоя эмас. Асосий вазифа ана шу муштаракликлар заминида ётган ижтимоий-ахлоқий, адабий-эстетик ҳодисалар сабабияти, умумийликнинг илдизларини очиш ва типология қонуниятининг амал қилиши, шу қонуният ичида шаклланган адабий ҳодисаларнинг хусусияти, оригиналлик даражалари, таъсир ва индивидуал маҳорат масалаларини ечиш керак бўлади. Ана шунда жуда кўп баҳсли муаммолар ҳам ўз-ўзидан ҳал қилинади. Бу жиҳатдан етук адабиётшунослар Н.Комилов ва Р.Воҳидовнинг тадқиқотлари ~~муҳим~~ аҳамият касб этади. Чунки, бу икки олимнинг тадқиқотларида ўзбек-тожик адабий алоқалари тарихи қиёсий адабиётшунослик талаблари асосида қараб чиқилган, адабий ҳамкорликнинг хил ва шакллари, бу шакллар орасидаги фарқ ва умумийликлар ёритилган. Профессор Н.Комилов "Хоразм таржима мактаби" мавзуида ёзган докторлик диссертациясида типология масалаларини бадиий таржимага боғлаб тушунтирса, профессор Р.Воҳидов XV-XVI асрлар ўзбек ва тожик шеърятини изчил кўздан кечириб, зуллисонайнлик, татаббуъ, назира, таржима каби шарқда кенг тарқалган ўзаро адабий таъсир шакллари урганиб чиқади.

Албатта, ушбу масала бундан анча илгари адабиётшунослик илмида текшириш мавзуйига айланган эди. Рус шарқшунослари Е.Э.Бер-

тельс (58,59,60,61,62), В.В.Жирмунский (79), Н.И.Конрад (118,119), кейинчалик Х.Г.Корогли (120), Г.Саломов (168,169), Г.Алиев (48,49), И.Брагинский (63), Б.Л. Рифтин (164), Урта ва Яқин Шарқ халқлари адабиётидаги умумий жиҳатлар, анъанавий "назаригуйлик" хусусиятларини тадқиқ этишга киришиб, талай қимматли фикрларни баён этган эдилар. Айниқса, атоқли олим Е.Э.Бертельснинг "Искандар ҳақидаги роман ва унинг Шарқдаги версиялари", "Навоий ва Аттор" номли ишлари бу борада муҳим аҳамият касб этади. Чунки, бу ишларда "назаригуйлик"анъанаси шарқ адабиёти талаблари нуқтаи назаридан ҳолисона урганлиб баҳо берилган ва Навоийни форс адабиётининг таржимони дегувчи Г'арб олимларининг фикрлари бир реқлама ва ноҳақ эканлиги исботлаб берилган эди. Назира эпигонлик ҳам, тақлид ҳам эмас, балки ўзига хос ижодий мусобақа, куч синаш воситаси бўлиб, истеъдодли шоирлар анъанага риоя қилиб, буюк салафларнинг асарларидан илҳомланган ҳолда, мавжуд асарга ҳам ғоямаъно ва ҳам услуб-ифода, маҳорат жиҳатидан мос келадиган, аммо айнаи вақтда янгича жаранглайдиган, янги ижодкорнинг қалами кучини кўрсатиб, овозини ифодалайдиган янги асарни дунёга келтирганлар. Бу "пайравлик" маҳорати, анъана ичида ўзликни кўрсатиш маҳоратидир. "Назира" истилоҳи билан бирга "татаббуъ" "жавобия", "таврида" каби истилоҳлар ҳам қўлланиб келинган. "Назира" — араб тилида ўхшаш, монанд нусха, намуна маъноларида келади. Аммо бу сўзнинг тенг, баробар, баҳслашувчи ҳариф деган маънолари ҳам бор. "Беназир"—тенгсиз демак. Демак, назира-ўхшатма яратиш, намунали асарга баробар асар яратиш учун у билан баҳслашиш демак. "Татаббуъ"—издан бориш, издошлик ёки биров таъби-дидига эргашишдир. Бу истилоҳ лирик асарларга эргашилганда қўлланилган. Чунончи, Навоий "Девони Фоний"да "дар таъби Хожаж"деганда Хужа Ҳофизнинг конкрет бирор ғазалига эргашилганини

билдирган бўлса, "дар таври Хожа" деганда, умуман Ҳофиз руҳияти, услубида асар ёзганлигини англатган.

"Жавобия" - жавоб айтиш. Назаримизда, "Хамса" дostonлари-га нисбатан шу истилоҳни қўллаш уринли. Чунки шухратли асарларга жавоб айтиш Шарқда шоирлар орасида одат тусига кирган эди. Жавоб айтиш- курашга бел боғлаш. Фирдавсий ёки Низомий асаридан ҳайратланган китобхонни янгидан ҳайратлантириш ниятидир. Ана шу ниятга эришган шоир мусобақада ғалаба қозониб, салафи билан баробар обрў-эътиборга сазовор бўлган, буюклар силсиласидан жой олган. Ҳатто, оригинал асар ёзиб эътиборга лойиқ бўлмаган бўлса-да, жавобиятда шухрат қозонганлар кам эмас эди. Адабиёт тарихига оид тазкираларни кўздан кечирсак, бир қанча шоирлар улуғ салафларнинг асарларига назира ёзгани учун тилга олинганини кўрамиз. Айниқса, "Хамса"га эргашиш кўп бўлган. Бунинг сабаби Низомий dostonларининг эл орасида жуда катта эътиборга эга бўлиб, юксак қадрланиши эди. Масалан, Амир Хусравнинг, биламизки, "Хамса"дан бошқа яна "Нух сипеҳр", "Хизрхон ва Дувалроний", "Қиронус саъдайн" номли dostonлари бор. Аммо китобхонлар бу оригинал dostonлардан кўра, "назира" усулида ёзилган "Хамса"ни кўпроқ қадрлаганлар. Амир Хусравнинг номи Низомий Ганжавийга муваффақиятли жавоб айтган шоир сифатида эъзозланган.

Шундай қилиб назира улуғ салафларнинг "панжасига панжа урмоқ" (Навоий) руҳланиб, илҳом олиб, ўз даври дардини, гоёлари ва қарашларини акс эттирган асар яратиш ҳисобланган. Бундай курашда ғалаба қозониш осон эмас эди, албатта. Дарвоқъе, ҳазрат Навоийнинг ўзлари деганлар:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,

Низомий панжасига панжа урмоқ...

Керак шер оллида ҳам шері жанги,

Агар шер улмаса бори паланги. (I4.I58-6.)

Ҳа, шер билан курашишга тушиш учун шер бўлиш, ҳеч бўлмаса йулбарс қудратига эга бўлиш лозим. Амир Хусрав, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий Низомий билан курашга чиқиб, унга тенглаша олган ва янги "Ҳамса"лар бунёд этган улуг шер шоирлар эдилар. Шу боис Низомий "Ҳамса"си билан ёнма-ён Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий "Ҳамса"лари ҳам сўз санъатининг нодир обидалари сифатида қадрланиб, ўқиб келинган. Бир-бирининг давоми ва бир-бирининг ривожі, айнан такрори эмас, ҳар бири бир улуг маънавий олами. Алишер Навоий буни Жомийнинг "Тухфатул Аҳрор" достонига берган баҳосида ажойиб ташбеҳлар, қиёслар билан тушунтириб берган. Воқеан, назира ёки жавобия нима? Унинг вазифаси-мақсади, моҳияти қандай бўлиши керак, деган саволларга ҳазрат Навоий аниқ жавоб бериб келганлар. Алишер Навоий "Ҳамса" достонларида Низомий, Амир Хусрав ва Жомийга бағишланган бобларда ушбу масала устида тухтаб ўтадики, шоирнинг фикрлари фақат салафлар эҳтироми эмас, балки адабий-эстетик қарашлари, тутган мавқеини ҳам ифода этади.

"Ҳайратул аброр" достонининг Абдурахмон Жомийга бағишланган бобида хабар берилишича, Алишер Навоий устози ва пири муршиди Жомий уйида илму адаб аҳли йиғинида иштирок этади. Абдурахмон Жомий суҳбат асносида "Ҳамса"чилик анъаналари, Низомий ва Амир Хусрав "Ҳамса"лари хусусида фикр билдириб, жавобия айтиш қоидалари, одоби ҳақида ҳам гапиради, бу ишнинг мушкуллигини таъкидлайди. Ўтирганлар Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий "Ҳамса"ларининг ҳар бирига хос фазилат ва хусусият

ҳақида суҳбатлашадилар, айниқса "Ҳамсатайн"нинг биринчи достонлари "Махзанул асрор" ва "Матлаъул анвор"ни таърифлаб тилга оладилар. Бу фикр уй соҳиби Абдурахмон Жомийга ҳам маъқул тушади.

Жомий тилидан:

Гавҳаре йўқ "Махзанул асрор"дек,

Ахтаре йўқ "Матлаъул анвор"дек. (I4.32-б.)

Яъни, Низомий достони бемисл бир гавҳар бўлса, Хусрав асари порлаб турган юлдуздек. Навоий Жомий тилидан (унга қўшилган ҳолда) яна шуни тасдиқлайдики, "Ҳамса" достонларининг қолган тўрттаси — Низомийнинг "Хусрав ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Ҳафт пайкар", "Искандарнома" (икки қисмли) ҳамда Амир Хусравнинг "Ширин ва Хусрав", "Мажнун ва Лайли", "Оинаи Искандарий" ва "Ҳашт беҳишт" номли достонлари "мажоз" усулида ёзилган асарлардир. Яъни, мазкур асарларда илоҳий ишқ, илоҳий ғоялар дунёвий воқеалар тасвири орқали ёритилган. Аммо биринчи достонларда бевосита илоҳий ҳақиқат ҳақида сўз боради.

Нукта сув янглиғ эритур тошни,

Топса ҳақиқат ўтидин чошни. (I4.32-б.)

Алишер Навоий ҳикоясини давом эттириб, ёзади: бир-икки ой ўтгандан кейин ҳазрати Нуран "хизматини таманно" этиб, ҳузурларига борганимда, ҳали муқова қилиниб, китоб ҳолига келтирилмаган "бир неча жузвларни" Ҳазрат илкида кўрдим. Ул зот енгил табассум қилиб, шул варақларни қўлимга тутқаздилар ва ўқиб чиқ, деб ишорат этдилар:

Ким олибон бошдин аёғига боқ,

Қил назар авроқиға бошдин-оёқ. (I4.32-б.)

Навоий варақларни қўлга олиб, тез кўз югуртириб ўқиб чиқди.

Маълум бўлдики, Абдурахмон Жомий икки ой олдинги ўтиришда юз берган суҳбатдан руҳланиб, янги дoston ёзиб тугатган экан. Янги асарга буюк муаллиф "Тухфатул аҳрор" (Хурлар тухфаси) деб ном қўйган эди. Асар "Маҳзанул асрор" ва "Матлаъул анвор" дostonларига жавобия тарзида яратилган эди.

"Тухфатул аҳрор"ни катта қизиқиш билан ўқиб чиққан Навоийнинг шавқу завқи, илҳоми жўш ура бошлайди ва кўнглида туркий тилда шундай бир асар ёзиш истаги пайдо бўлади:

Чун ўқумоқ замзаммаси бўлди бас,
Кўнглум аро дағдаға солди ҳавас,
Ким бу йул ичраки алар солди гом,
Бир неча гом ўлса манга ҳам хиром.
Форси бўлди чу аларга адо.
Турки ила қилсам ани ибтидо.
Форси эл топти чу хурсандлиқ,
Турк дағи топса барумандлиқ. (14.32-б.)

Бу хабар (маълумот) қуйидаги хулосаларни баён этишга изн беради:

Биринчидан, Навоий "Ҳайратул аброр"ни Жомийнинг "Тухфатул аҳрор" асари яратилгандан кейин ёзган. Жомийнинг муваффақиятли жавобияси ўзбек шоирини ҳам илҳомлантирган, шоирона ғайрати ва журъатини мустаҳкамлаган, ўз-ўзига ишончини орттирган. Иккинчидан, "Ҳайратул аброр" фақат "Маҳзанул асрор" ва "Матлаъул анвор"га татаббуъ бўлиб қолмай, балки Жомий асарига ҳам жавоб эди, яъни назирага назира ёки Навоий асари тўртинчи муваффақиятли назира сифатида ўзидан олдинги иккита назира — Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомий асарларини ҳам руҳан ифодалашни керак эди. Бошқача айтганда, Амир Хусрав битта асарга, Жомий иккита асарга жавоб айтган бўлсалар, Навоий бир йўла уч асарга жа-

воб айтиши керак булган. Буни улуғ Навоий ўзи таъкидлаган, ҳар учала устоздан ғотиҳа олиб ишга киришган:

Ботин ила қилмаса ул икки рад,

Зоҳир ила бу бири қилса мадад.

Йулдаса, бу йулда Низомий йулум,

Қулдаса, Хусрав ила Жомий қулум. (17.32-6.)

Уч сўз санъаткори – уч гигант шоир уни ҳам руҳлантирар, илҳомига илҳом қўшар эди ва ҳам салобати босар, масъулиятини тетиклантирар эди. Агар биз "Ҳайратул аброр"ни мутолаа қиладиган бўлсак, бу уч буюк шоирнинг таъсири борлигини ва шу билан бирга ўзига хос тўртинчи бор улуғ шоир – Навоий қаламини ҳис этамиз. Шунинг учун, учинчидан, "Ҳайратул аброр"ни ўрганганда, уни Низомий ва Амир Хусрав дostonлари билан ҳам Жомий асари билан ҳам қиёслашга мажбурмиз.

"Ҳайратул аброр"даги салафларга аталган бағишлов боболарда Навоий "Махзанул асрор", "Матлаъул анвор" ва "Тухфатул аҳрор" ҳақида қиёсий баҳо бериб, уларнинг ўзаро фарқларини ҳам айтиб ўтади. Ва бу фикрлар замирида биз Навоийнинг назира хусусидаги қарашлари акс этганига ҳам гувоҳ бўламиз.

Масалан, Навоий фикрича, "Тухфатул аҳрор", Низомий ва Амир Хусрав асарларидан қисқароқ, бироқ уларга қараганда фойдалироқ ("муфид"):

Ул иккини топса бўлур мунда – ўқ,

Мунда туҳаф кўпки, ул иккида йўқ. (14.32-6.)

Демак, Абдураҳмон Жомий дostonида "Махзанул асрор" дostonининг ва "Матлаъул анвор" дostonининг умумий мазмуни, маънолари ўз ифодасини топган, аммо ҳажман қисқа бўлишига қарамай, "Тухфатул аҳрор"нинг аввалги дostonлардан фарқлантирувчи фазилатлари (туҳфалари) бор. Худди шу таърифда жавобия ҳоди-

сасининг хусусияти аниқ белгилаб берилган, яъни салафлар руҳи, нафаси, маънолари, тарзи ифодасини сақлаб, яна ўз гоёси, ўз ифода тарзи, ўз қарашларини кўрсата билиш. Агар биз бу таърифни "Ҳайратул аброр"га нисбатан қўлласак, Навоий достонида аввалги уч дostonнинг мазмунини топса бўлади ва яна Навоийнинг ўзини замона руҳидан келиб чиқиб баён этган қарашлари, қузатишлари хулосасини, фалсафий фикрларини англаб билиб оламиз. Асардаги тозалик, оригиналлик, албатта фақат унинг туркий тилда ёзилгани эмас. Гарчи, бу ҳам улуг ҳиммат ва ўз халқи олдидаги буюк хизмати бўлса-да.

Юқоридаги келтирилган мисолимизда Алишер Навоий Жомий дostonини назарда тутиб:

Ким бу йул ичраки алар солди гом,

Бир неча гом улса манга ҳам хиром. (I4.32-б.)

дейди. Гом — форс тилида қадамдир. Яъни Навоий дейдики, Жомий журъат қилиб, биринчи қадам қуйди — йул очди, қани мен ҳам шу йулдан юрсам, янги дoston юзага келтирсам. Жомий бу ерда ҳам Навоийга йул очиб, намуна — ибрат кўрсатган. Алишер Навоий Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавийнинг ижодини қиёслар экан, Амир Хусравга нисбатан қайта-қайта "пайрав" (издош) сўзини қўллайди. Аммо у шундай "пайрав"ки, салаф қомати қаршисида қомат тиклаб турган, унга муносиб асар яратган пайравдир. Шунинг учун сўз оламидаги, маснавий жанридаги шухрат иккисига баробардир:

Ул безабон "Махзани асрор"идин,

Бу ёрутуб "Матлаъи анвор"идин

Маснави услуби мусаллам анга,

Пайраву монанд бу бир ҳам анга. (I4.30-б.)

"Пайраву - монанд" — ҳам эргашувчи ва ҳам ухшаш, яъни иккала "Ҳамса" узаро ухшаш ва ҳар бири айрича олам. Ажойиб эстетик диалектика! Навоийнинг Амир Хусрав ҳақида билдирган фикрлари куп. "Ҳамса"нинг ҳар бир достони муқаддимасида, "Ҳазойинул маоний" девони дебочасида, "Маҳбубул қулуб", "Насо-йимул муҳаббат" ва "Муҳокаматул луғатайн" асарларида Алишер Навоий Хусрав Деҳлавий даҳоси, шеърятининг хусусиятлари ҳақида илиқ гапларни гапирган, ҳинд сеҳргари ғазалларига ёзган татаббуъларини "Дар таври Мир", "Дар табъи Мир", "Татаббуъи Мир" сарлавҳалари билан "Девони Фоний" китобига киритган. Аммо биз бу борада батафсил тўхталмоқчи эмасмиз, чунки Навоийнинг Хусрав Деҳлавий ҳақидаги фикрлари бир қанча илмий ишларда урганилган, чунончи Бобоназар Муртазоевнинг "Алишер Навоий" "Сабъаи сайёр" ва Хусрав Деҳлавийнинг "Ҳашт беҳишт" дostonларининг қиёсий таҳлили" номли номзодлик диссертациясининг биринчи боби шу мавзуга бағишланган. (137)

Биз фақат шуни таъкидламоқчимизки, Навоий Амир Хусрав ижодига баҳо берар экан қуйидаги жиҳатларни курсатиб утади:

I. "Пайрав"даги, яъни жавобиядаги юксак маҳорат, чунки Низомийга куп киши назира бағишлашга уринган, лекин куплар уддалай олмай, ном-нишонсиз кетдилар. (Куп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас, Сарву гул утрусига келтурди хас"). Амир Хусрав эса бу майдонга от суриб голиб келди ва Низомий мартабасига яқинлашди:

Ҳиндуйи чобук демаким, ройи ҳинд,

Қилки учи мамлакат оройи ҳинд.

Назми саводи аро ҳар дoston,

Уйлаки, бир кишвари Ҳиндустон,

Ганжа шаҳи ганж фишон, пайрав ул,

Шаҳ бу сӯз иқлими аро, Хусрав ул. (I4.30-6.)

яъни, Низомий ҳам, Амир Хусрав ҳам сӯз мамлакатининг подшоҳи, уларни бир-биридан кам ёки ортиқ деб баҳолаб булмайди. Низомий теран, Хусрав муъжизакор, Низомий бошловчи, Хусрав "монанд"лик камолини топган киши.

Амир Хусрав ашъори дарҳақиқат ҳам Шарқда жуда катта мавқеъни эгаллаган. Унинг ғазаллари Саъдий, Ҳофиз, Камол, Хужандий, Жомий ғазаллари билан, достонлари Низомий ва Жомий достонлари билан баробар севимли булган. Эрон, Турон ва Хуросоннинг оддий кишиларидан тортиб подшо ва амирларга қадар Амир Хусрав муҳиби эдилар. XV аср Ҳирот адабий муҳитида ҳам Хусрав Деҳлавийни мутолаа қилиш, унинг асарларига эргашиб, назиралар ёзиш давом этган. Бойсунқур Мирзо, Хусайн Байқаро Хусрав Деҳлавий асарларини юксак қадрлаганлар. Амир Хусрав шеърятда камолот ва муъжизакорликнинг намуналаридан бири эди.

2. Навоий Амир Хусравни мажоз усулида ижод қилиб, ишқи ҳақиқийни куйлаган шоир деб таърифлайди. Бу усулда унга тенг келадиган шоир йуқ. Сӯзу гудоз, яъни ёниш ва уртаниш ҳиндистонлик шоирда устун. Чунончи, у "Ҳайратул асрор"да ёзади:

Ранж тоғин қазмоқ анинг пешаси,

Тоғи ани назму тили тешаси.

Ишқ ути оташгаҳи жони анинг.

Ҷам тенгизи ашки равони анинг.

Шамъ киби базм фурузанда ул,

Базм фурузандаву сӯзанда ул. (I4.30-6.)

Шундай қилиб, Амир Хусрав шеърлятида ишқ ҳарорати, қалбни ҳаяжонга соладиган оташ бор.

3. Амир Хусрав ифода-тасвир устаси, тили сеҳрли ва жозибали. Унинг қалами кишини ҳайратга солади, гўё олам-олам дур сочаётгандай туюлади.

"Хамса" дostonлари, жумладан Амир Хусрав "Хамса"си билан "...туркий халқларнинг узок муддатли тарихий тараққиётида яратилган бадий тафаккур ёдномаларининг тамал тоши" (В.Валихужаев 69.82-б.) бўлиб ҳисобланган. Алишер Навоий "Хамса"сини қиёслаб урганиш шарқшунос олимлар диққатини жалб этиб келмоқда. Ғазанфар Алиев Низомий асарларига татабууларни жамлаб урганиш асносида Хусрав Деҳлавий ва Навоий ижодига таъсирини ҳам қараб чиқади. (49). Содир Эркинов Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" асарини алоҳида олиб, Низомий ва Амир Хусрав дostonлари билан қиёслаб тадқиқ этди. (198) Худди шундай ишни марҳум олимиз Саида Нарзуллаева "Лайли ва Мажнун" дostonларини урганиш билан амалга оширди. (146) Тошпўлат Аҳмедовнинг "Алишер Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" рисоласи юқоридаги ишлар сирасига киради. (56) Сайидбек Хасановнинг "Навоийнинг етти туҳфаси" тадқиқотида Баҳром Гур сюжети тараққиёти урганилган. (168) С.Хидирназаровнинг "Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" дostonи. Типология ва поэтик архитектоника масалалари" номли номзодлик ишининг иккинчи бобида мазкур дoston салафлар асарига қиёсланади. (181)¹

¹ Ё.Исҳоқовнинг "Амир Хусрав ва ўзбек адаби-
Узбекистонда катта Хусравшунослик маркази мактаби яратилиб, анча тадқиқотлар амалга оширилганини қайд этиш жоиз. Чунончи, Ш.Шомухамедов, Б.Мусаев, М.Имомназаров, И.Низомиддинов, Р.Гўйчиева шоирнинг ҳаёти ва меросини назарий аспектда урганган оулсалар, Б.Мусаев "Туҳфатус сигар" девони, Ш.Ифти-

ёти" номли мақоласи ҳам ўзининг назарий-проблематик йўналиши билан диққатга сазовор. (100.88-106-6.) Муаллиф Навоий ижодида Хусрав анъаналарининг ролини белгилашда уч нуқтага эътибор қилиш кераклигини уқтирди. Булар: 1) Хусравнинг фалсафий ва ахлоқий-ижтимоий қарашларига Навоийнинг муносабати; 2) Хусрав адабий меросининг Навоий ижодига таъсири ва ниҳоят 3) Хусрав поэтик анъаналарининг Навоий услубининг шаклланишида ўйнаган роли. Е.Исҳоқов мақоласида (1976 йил) урганилиши лозим бўлган бир қанча вазифаларни баён этган эди, чунончи Хусрав ва Навоий ижодида ишқ, Хусрав ва Навоийнинг футувватга муносабати каби.

Б.Муртазоев "Ҳашт биҳишт" билан "Сабъаи сайёра" асарини солиштириб номзодлик рисола сифатида ҳимоя қилди. (137) Ушоу сатрлар муаллифининг "Ўзбек классик адабиётида "Баҳром 1'ур сюжети"нинг эволюцияси" номли ишида ҳам "Ҳашт биҳишт" достони Низомийнинг "Ҳафт пайкар" ва Навоийнинг "Сабъаи сайёра" асарлари қиёсий тадқиқ этилган эди. (143)

Шуни ҳам қайд этамизки, "Ҳамса" дostonларини алоҳида олиб қиёсий таҳлил қилиш билан бирга адабиётшунослик илмида умумий характердаги фикрлар ҳам билдирилгани маълум. Аммо алоҳида дostonларини қиёслаш ҳийла самарали йул деб ҳисоблаймиз, чунки бунда конкрет таҳлил орқали татаббуънинг хусусияти анъанавийлик ва оригиналлик муносабати ойдинлашади, умумий адабий жараён хусусиятлари аёнлашади.

"Ҳамса"ларнинг биринчи дostonлари "Махзанул асрор", "Мат-

хор "Ҳашт биҳишт", Ж.Мирсаидов "Оинаи Искандарий" дostonларининг танқидий матнини тайёрладилар. М.Имомназаровнинг "Туққиз осмон юлдузлари" номли тадқиқотида Амир Хусрав ижоди яхлит урганилишидан ташқари қисман бўлса-да, Амир Хусрав ижодини Низомий ва Навоий ижоди билан қиёслаб урганишга ҳаракат қилинган. (94. 120-304-б.)

лабул анвлр", "Тухфатул аҳрор" ва "Ҳайратул аброр" асарлари Низомий, Амир Хусрав, Жомий ва Навоий ижодини тадқиқ этган одамларнинг ишларида турли нуқтаи назардан қараб чиқилади, Низомийдан кейин яратилган достонларнинг назира эканлиги таъкидланиб, ҳар бир шоир ўз даври талабларидан келиб чиқиб, фикр юритганлиги, оригиналлиги ҳам қайд этилади. Аммо мазкур суфийна-фалсафий достонларни яхлит кўринишда олиб, қиёсий таҳлил амалга оширилган эмас. Таниқли олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси А.Н. Қаюмов "Ҳайратул аброр" талқинига бағишланган китобларида бундай ёзганлар: "Навоий "Ҳамса"сининг биринчи китоби "Ҳайратул аброр" тўғрисида анчагина илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилган. Аммо уларнинг ҳаммаси умуман Навоий ижодига ёки унда "Ҳамса"нинг тутган ўрнига оид ишларга тегишлидир. "Ҳайратул аброр"нинг мазмуни, ундаги фикр ва ғоялар, образ ва персонажлар таҳлилига махсус бағишланган тадқиқот яратилган эмас. Махсус асарлар ҳозиргача фақат "Ҳайратул аброр"нинг айрим нашрларига ёзилган сўзбоши ёки сўнгги сўздан иборат бўлиб келди. Қўлингиздаги китоб (Азиз Қаюмовнинг "Ҳайратул аброр" талқини" назарда тутилаяпти -М.М.) ўзбек адабиётшунослигидаги ана шу етишмовчиликни тўлдиришга қаратилган уринишнинг бир натижасидир. Бу китобда "Ҳайратул аброр"нинг ғоявий, бадиий мазмуни тўғрисидагина сўз боради. Уни бошқа ҳамсанавис шоирларнинг асарлари билан қиёс қилинмайди (208.7-8-б.) Бизнингча, бу фикрлар ҳамон долзарб бўлиб келмоқда. Биз ана шу вазифани бажаришга киришар эканмиз, достонларнинг ҳамма жиҳатларини бир ишда батафсил тадқиқ этиш мумкин эмаслигини ҳисобга олиб, бу қиёсий ишни муайян бир мавзу, яъни инсонга бўлган қарашлар нуқтаи назаридан амалга оширишни лозим топдик.

Суфиёна-фалсафий асар ҳисобланган ушбу достонларда инсон масаласи марказий урин эгаллайди. Бундан ташқари, инсонга булган қарашларимиз ҳам ўзгариб боради. "Хамса" достонларига бағишланган илмий ишларда, дарсликларда Навоий достонларининг фақат "ижтимоий" қисмларини таҳлил қилишга эътибор берилиб, биринчи қисм, яъни ҳамд-наътлар, муножотлар ва суфийларга бағишланган боблар қолдириб кетилгани маълум. Умуман, "Ҳайратул аброр" ("Махзанул асрор" билан "Матлаъул анвор" ҳам) бошдан оёқ суфиёна руҳда яратилган асардир. Ш.Шо-муҳамедов (190), Г. Алиев (48) бунини алоҳида қайд этган эдилар. Шундай бўлгач, тилга олинган достонларга ёндашувда тасаввуф таълимотини четлаб ўтиб бўлмайди. Умуман, Е.Э.Бертельс 20-йиллардаёқ қайд этгани каби "суфия адабиётини урганмасдан туриб, ўрта аср Муслмон шарқи маданияти ҳақида равшан тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас" (Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература, 1965, Наука, М.С.54). Гарчи тоталитаризм давридаги мафкура тазйиқида ислом ақидалари ва тасаввуф гоялари ифодаланган асарлар чуқур ўрганилмаган бўлса-да, ammo етакчи олимларимиз бунинг зарурлигини ҳис этиб, ишора этиб ўтганлар. Академик М.Т.Ойбек улуғ ўзбек шоирининг дунёқараши ҳақида мулоҳаза юритиб, "Ҳайратул аброр"да Навоий идеал инсонлик орзусини қуйлагани, суфиёна тимсоллар унда асосий ўринни эгаллашини қайд этган бўлса (152.70-б.), атоқли адабиётшунос олим О.Шарофиддинов бундай ёзган эди: "Айниқса муножот ва ҳайратлар оламнинг пайдо бўлиши, инсоннинг яратилиши сингари фалсафий масалаларга бағишланган бўлиб, Навоий уларда суфизмнинг пантеистик дунёга қараш концепциясини беради, "вужуди мутлақ", "ҳусни мутлақ", "адам", "фано" терминларининг мазму-

нини шоирона образларда очади" (184.102-6.)

Академик В.Зоҳидов ўз тадқиқотларида Навоийнинг ғоя ва образлар дунёси устида фикр юритиб, улуғ шоирнинг пантеистик ғалсафий қарашларини ёритади, Навоий ижодига нақшбандия таълимотининг таъсири борлигини кўрсатган эди (83). Аммо Шарқ адабиётидаги тасаввуф ғоялари кенг ўрганишни талаб қилади. "Хамса"ларнинг ҳар бир достони устида шу нуқтаи назардан тадқиқот олиб бориш зарур деб ҳисоблаймиз. Қайд этиш керакки, қайта қуриш даврида, айниқса, мустақиллигимизни қўлга киритганимиздан кейин маданий меросга муносабат ўзгарди, исломий ва суфийона адабиёт ўрганила бошланди. Дастлаб, 1987-1991 йилларда Н.Комилов, И.Ҳаққулов, С.Олимларнинг тасаввуф ва шеърят ҳақидаги ишлари эълон қилинган бўлса (86,115,116,174), Баҳоваддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрори Вали юбилейлари муносабати билан анча тадқиқотлар яратилди, тасаввуфни четлаб адабиёт тарихини ўрганиш мумкин эмаслиги аниқ бўлди. Машҳур олим Азиз Қайумов: тасаввуфни "Жаҳон тафаккури тарихининг ўзвий бўлаги" (205.26-6.) деб баҳоласа, забардастмунаққид А.Ҳайитметов "Навоий ўзи ҳам Хожа Аҳрор каби Шарқ цивилизацияси тарихида катта ўрин тутган ватандошимиз Хожа Баҳоваддин Нақшбанд таълимотининг фаол издошларидан бири бўлиб, уни ўрганишга ўз ҳиссасини қўшган" деб айтади.(224.14-6.)

Комил Инсон -Навоий шеърятининг асосий образи экани маълум бўлди: "Бу шеърят —Комил Инсон тақдирига жавобгар шеърят. У "комилман" деганни "ноқиссан" дейди. Нуқсонларни исботлаганларни "Комил ул" деб баҳолайди.(85. 208-209-6.) С.Олимнинг "Ишқ, ошиқ ва машъуқ"(174), Р.Воҳидовнинг "Навоий ва илоҳиёт" (75) номли китоблари ҳам Навоий ижодини янгича ўрганиш сари

жиддий қадам бўлди. Ана шуларни ҳисобга олиб, биз "Ҳайратул аброр"да инсон талқинини исломий-сўфиёна қарашлар асосида ўрганишни ният қилдик, Мақсадимиз инсонга бўлган қарашлар тадрижини кўрсатиш ва Навоий ижодидаги инсон концепциясини қиёсий-илмий йўсинда очиб беришдир. Диссертация мавзуйининг долзарблиги ҳам шу билан белгиланади.

- Ишнинг мақсад ва вазифалари эса қуйидагилардан иборат:
- Низомий, Деҳлавий, Жомий ва Навоий "Хамса"лари биринчи дostonларини ўзаро қиёслаб, композицион тузилишдаги типологик жиҳатлар ва фарқларни аниқлаш;
 - Алишер Навоий ва унинг салафларининг инсон хилқати, унинг келиб чиқиши, моҳияти ва ҳаётдаги вазифалари ҳақида билдирган фикрларини ўрганиб, инсоннинг исломий тасаввуфий таърифи ва бунинг ҳар бир ижодкордаги талқинини ўрганиш;
 - Комил инсон концепциясининг сўфиёна талқини ва бунинг баъдий адабиётдаги ифодасини ойдинлаштириш;
 - "Хамса"ларнинг биринчи дostonлари мазмунан сўфиёна асарлар эканлигини исботлаш, сўфиёна ғоялар ва образларнинг асардан асарга ривожланиб бoрганлигини ёритиб бериш;
 - Амир Хусрав, Навоий ва Жомий ижодида ҳазрати Пайғамбар сиймоси ва авлиёлар сиймоси тасвирини қиёсан ўрганиб, бу анъананинг давомийлиги, набийлар ва валийлар Комил Инсон тимсоли қилиб кўрсатилганлигини илмий далиллаш;
 - Алишер Навоий ижодининг ғоявий асосини ташкил этадиган одамийлик концепциясининг сўфиёна моҳияти ва сабабларини очиш; шу заминда Навоийнинг замона талабларига мувофиқ шаклланган хос қарашлари ва баъдий услубий маҳорати, новаторлигини кўрсатиш;
 - Навоийнинг инсон ахлоқи, инсон ва ижтимоий муҳит ҳақидаги

қарашлари сўфиёна қарашлари билан бевосита боғлиқлиги, "илоҳийлик" ва "дунёвийлик" тушунчалари бир-бирини тақозо этишни курсатиб бериш;

— анъана ва новаторлик силсиласида Навоий эришган бадиий-эстетик ютуқлар ҳамда умумшарқ адабиётида гуманистик қарашларнинг Низомийдан Навоийгача бўлган тадрижини кузатиб, инсон учун кураш тарихи, бунда адабиёт ва тасаввуфнинг баҳамжиҳат бўлиб келганини аниқлаш;

— тасаввуф ғоялари ва тасаввуф адабиётининг инсон маърифий ва маънавий аҳамиятини ёритиш,

Қиёсий таҳлил ишимизнинг асосий текшириш усули ҳисобланади. Бунда жаҳон компаративистикаси ютуқларига суянилади, чунки қиёсий усул шунчаки мақсад эмас, балки самарали натижага олиб борадиган фойдали илмий усулдир. Биринчидан шу усул орқали минтақа адабиёти, яъни Яқин ва Ўрта Шарқ адабиёти, жумладан форсий ва туркий адабиётлар орасидаги тарихан шаклланган умумий жиҳатлар муайянлашади, ўзаро таъсир қонунияти, ички ривожланиш хусусияти аниқланади. Иккинчидан типология жаҳон адабиёти тараққиёти йўлларини билиб олишга кўмаклашади. Учинчидан, типология қиёсий-адабий эстетик таҳлил орқали ушбу ҳодисанинг ижтимоий-иқтисодий, тарихий-маданий илдизларини очишга ёрдам беради, чунки адабий-эстетик умумийлик, диний эътиқодий қарашлардаги умумийлик узок тарихий давр мобайнида қўшни бўлиб ёки биргаликда яшаш оқибатида шаклланган. Ўзбек ва тожикларнинг, кенг миқёсда эроний ва туркий халқларнинг руҳияти, ҳунар-санъати, турмуш тарзидаги умумий муштараклик жиҳатлар адабиётга таъсир этиб келди. Қиёсий таҳлил ушбу ҳодисаларни очишга ҳам материал беради. Бу усул ўзбек

адабиёти тарихини чуқурроқ идрок этиш, нозик жиҳатларини илгаш, ноаён муаммоларини ечишга ҳам йул очади.

Ишнинг илмий-назарий янгилиги инсон концепциясининг биринчи марта қиёсий аспектда тасаввуф таълимоти асосида ўрганилгани, "Ҳайратул аброр" достони билан "Махзанул асрор", "Матлаъул анвор" ва "Туҳфатул аҳрор" дostonларини ўзаро қиёслаб текшириш орқали ҳамсанавис шоирлар ижоди асосида яқинлик ва фарқларнинг илмий жиҳатдан асослангани, шунингдек, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий бадиий маҳоратини очиб, уларнинг инсон ҳақидаги фалсафий қарашларининг ойдинлашганидир. Достонларнинг ҳамд-наҳтлари, муножотлар, меърожномалар биринчи марта илмий таҳлилдан ўтказилди ва Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоийнинг бу борадаги тутган мавқеълари, тушунча тасаввурлари ёритилди, шу каби "ҳайрат" ва "хилват" бобларини ўрганиб, улуғ шоирлар ижодининг дунёқарашида муҳим аҳамиятга эга бўлган жиҳатлар муайянлашгани ҳам илмий янгиликка киради. Низомий, Хусрав Деҳлавий, Навоий ва Жомийларнинг космогоник тасаввурлари, тасаввуфга муносабати кўрсатиб берилиш баробарида, ҳар бир асарда Ҳазрати пайгамбар сиймоси, суфий шайхлар, авлиёлар сиймоси, инсон тимсоли қандай яратилгани аниқланди. Комил инсон ахлоқи асосида шаклланган Навоийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари силсиласи, ҳар бир шоирнинг реал ҳаёт ҳақидаги фикрлари Шарқ адабиётидаги одамийлик концепциясининг қирралари очиб берилди.

Ишнинг амалий аҳамияти шундаки, ундаги илмий-назарий хулосалар, таҳлил ва тадқиқотлар натижаси бўлган фикр-мулоҳазалар олий ўқув юртлари талабалари учун ўзбек адабиёти ва Шарқ минтақа адабиёти тарихи бўйича маъруза ва махсус курсларда, ёзилаётган янги дарслик ва қўлланмаларда истифода

этилиши мумкин. Ўзбек адабиёти тарихига бағишланган яхлит тадқиқот яратиш учун ҳам мазкур иш кўп жиҳатдан ёрдам беради деб ҳисоблаймиз.

Ишнинг назардан ўтиши ва жорийланиши.

Диссертация Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг ўзбек классик адабиёти кафедрасида (тожик, қардош халқлар ҳамда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси кафедралари билан бирга) ва Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институтининг Навоий бўлимида (адабиёт назарияси, ўзбек адабиёти тарихи бўлимлари билан бирга) муҳокама қилиниб мутахассислар назаридан ўтказилган. Диссертация юзасидан муаллифнинг "Талқинларда оламча маъно" (Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984), "Ўзбек классик адабиётида гуманизм" (Ўзбекистон" нашриёти, 1988), "Икки олам ёғдуси" (Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1991) монографиялари, уттизга яқин илмий мақолалари, учта қўлланмаси нашр этилган. Тадқиқот хулосалари собиқ Садриддин Айний номидаги Самарқанд Давлат педагогика институти (1972-1990) ва Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетида (1972-1995) бўлиб ўтган илмий анжуманларда баён этилган.

Диссертацияда асосий танбаъ ва тадқиқот материали сифатида дostonларнинг қуйидаги нашрларидан фойдаланилди:

1. Низомий Ганжавий. Куллиёт, 5-жилд. "Махзанул асрор" Душанбе, "Ирфон" нашриёти, 1984. Нашрга тайёрловчилар Баҳром Сирус ва Шобулқо Дадалишоев.

2. Хусрав Деҳлавий. "Матлаъул анвор". Москва, "Наука" нашриёти, 1975. Илмий-танқидий матни тузувчи Тоҳир Аҳмад ўғли Муҳаррамов.

3. Абдураҳмон Жомий. "Ҳафт авранг". Тошкент, "Ғуломия" мат-

баасида литография қилинган, 1914 ("Тухфатул аҳрор" 179-216-бетларда)

4. Алишер Навоий "Хамса", Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960. Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. ("Хайратул аброр" достони 13-147 бетларда).

Ишнинг тузилиши. Диссертация кириш, икки қисм ва етти боб, тўрт фасл, хулоса ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборатдир.

Б И Р И Н Ч И Қ И С М

КОМИЛ ИНСОН ПРОБЛЕМАСИ ВА НАБИЮ ВАЛИЛАР СИЙМОСИ

Д. НИЗОМИЙ Г'АНЖАВИЙ, ХУСРАВ ДЕХЛАВИЙ, АБДУРАХМОН ЖОМИЙ ВА
АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ИНСОН ТАЛҚИНИ

Инсон ҳамма замонларда ҳам адабиётнинг бош мавзуи бўлиб келган. "Адабиёт инсоншунослик фани" (М.Горький) экан, демак, бутун адабиёт тарихини инсон ҳақидаги фикрий-ғоявий қарашлар, инсонни тасвирлаш, инсон моҳиятини кашф эта бориш тарихи деб атаса бўлади. Чунки ҳар бир ёзувчи, ҳар бир шоир жамият ҳодисалари, узини қизиқтирган, тўлқинлантирган ғояларни қаламга олар экан, албатта инсон сийрати ва сурати, ахлоқи, фаолияти, ният-орзуларига қадалиб ўтади. Инсоннинг ўзи нима, у қаердан келиб чиққан, ҳаётда узини қандай тутиши керак, инсоният жамияти, одамлар фикрининг бир-бирига муносабати нималар асосида қурилиши лозим? Бу саволлар фақат файласуфлар, сиёсатдонларнинггина эмас, адибларни ҳам банд этган. Куп асрлик Шарқ адабиётида инсон проблемаси доимий равишда баҳс мунозарага сабаб бўлиб, турли қарашларни вужудга келтирган. Шарқнинг гуманист шоирларидиний хурофот ва феодал зулм-истибоддининг кучайган даврларида ҳам инсонни улуғлаш, унинг ажиб фазилатларини васф этиш, номақбул, тубан ҳолатларини танқид қилишни канда этмаганлар.

Буни оуюк шоирлар — Низомий Г'анжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ижодида, хусусан уларнинг суфиёна-фалсафий дostonлари "Махзанул асрор", "Матлаъул анвор", "Туҳфатул аҳрор" ва "Хайратул аброр"да курса бўлади.

Амир Хусрав ва Навоий дostonлари гарчи Низомий таъсирида юзага келган бўлса-да, аммо уларда ҳар бир шоир яшаган замоннинг талаблари, муаллифларининг шахсий қарашлари, ўй-фистри акс

этганини унутмаслигимиз лозим. Улар шунчаки, инсон ҳақида фикр юритиш, унинг фалсафий моҳиятини англаш учун интилан эмаслар. Буюк шоирларни, аввало яхши инсон фазилатлари нимадан иборат, қандай қилиб яхши одам бўлиши керак, деган масалалар қизиқтирган ва ҳар бири ўз кузатишларининг натижасини ифодалаган. Шунинг учун "Махзанул асрор", "Матлаъул анвор", "Ўхфатул аҳрор" ва "Ҳайратул аброр" мазмун мундарижасига, кутарилган масалаларига кўра ўзаро яқин жиҳатларга ҳам, фарқли томонларга ҳам эга. Буни яхшироқ фаҳм этиш учун аввало мазкур достонларнинг қурилишини қисқача кўздан кечиришимиз.

Хусрав Деҳлавийда умумий киришдан кейин учта муножот ва учта наът келади. Сўнгра шоир ўз пири Низомиддин авлиё, султон Алоиддин, яна бир ҳукмдор мадҳига ўтади. Сўнгра асарнинг тартиби ва таркиби хусусида гапирди-да, орқасидан учта хилват (учта фалсафий-тасаввуфий боблар)ни ёзади. Шундан кейин йигирмата мақолот келадики, ҳар бир мақолот битта ҳикоя билан якунланади. Асарнинг охириги боби "Ўфтори ихтимоми китоб" ("Китоб тугаллангани ҳақида сўз") деб номланган. Хусрав Деҳлавий асари, шундай қилиб, ҳаммаси бўлиб, 55 бобдан иборат. Алишер Навоий достони эса 63 бобни ташкил этади, яъни Хусравникидан 8 боб ортиқ.

Бу ниманинг ҳисобига юз берган?

Мақолотлар ва уларнинг ҳикоялари сони иккала асарда ҳам баробар – 20 тадан. Бошқа бобларда эса фарқ бор. Масалан, Алишер Навоий умумий киришдан кейин яна бир ҳамд ("Ул холик ҳамдиким, махлуқот тасвирига анинг қалами сунъи чеҳракушодурур...") бор. Бундан бошқа, муножот тўртта, наът эса бештадир, яъни 3 боб бу ерда зиёд. Алишер Навоий ўзининг танқиди

дий— эстетик қарашларини ифодалаш учун сўз таърифига икки боб бағишлайди. У "ҳайрат"ларни бошлашдан олдин (Хусравда булар "хилват" деб номланган) кўнгил талқинига бир боб ажратган. Чунки Навоий оламдан, унинг жамоли, сиру асроридан ҳайратланиш — бу кўнгил, яъни руҳ ишидир, инсон, аввало руҳдир, инсон камолоти ҳам руҳнинг камолотидир, деган ғояни илгари суради. Инсон севгиси, поклиги, вафоси, ақли, билими ва бошқа хислатлари билан улуғдир. Булар ҳақида "Матлабул анвор" муаллифи ҳам, "Ҳайратул аброр" муаллифи ҳам муҳим прогрессив фикрларни олға сурганлар.

Энди Низомийнинг "Махзанул асрор" ва Жомийнинг "Тухфатул аҳрор" дostonларини шу жиҳатдан қараб чиқайлик. "Махзанул асрор" 58 боб, "Тухфатул аҳрор" эса 61 бобдан иборат. Низомийнинг "муқаддима" боблари, яъни асарнинг биринчи қисми 18 бобни ўз ичига олади, Жомийнинг "муқаддимоти" 20 бобга чўзилган. Демак, Жомийда умумий ҳажм ихчам бўлгани билан боблар сони кўп. Бобларнинг миқдори жиҳатидан энг кўпи Навоий дostonи бўлиб чиқади. Жомийда уч "ҳайрат" урнида уч "суҳбат" берилган. Хожа Баҳоваддин "манқабати"дан ташқари Хожа Аҳрори Валига бағишланган боб ҳам бор. Муножот Абдурахмон Жомийда бешта, наътлар сони ҳам бештадир. Жомийда "Дар кашфи дил" боби борки, Навоийнинг "Кўнгил бобидаким"... деб бошланувчи боби билан мазмунан яқин. Демак, Навоий бу уринда ўз пирига эргшиб ижод этган. Жомийда сўз ҳақида уч боб ажратилган ("Дар фазилати мутлақи суҳан...", "Дар фазилати каломи мавзун..." ва "Дар танбеҳи суҳанварон..."). Бу жиҳатдан Жомий Низомий ва Хусравни тўлдирган, чунки ганжалик шоир сўзга икки боб ажратган бўлса, Амир Хусрав сўз ҳақида биринчи қисмда эмас, балки иккинчи қисмда тўхтаб, учинчи "мақолатни" шу

мавзуга бағишлаган. Навоий сўзнинг қадри, сўз ва инсон ахлоқи, сўз ва инсонийлик моҳияти ҳақида ёзганда, уччала устози фикрларини аккумуляция қилганини кўрамиз. Аммо диққат қилган одам бу уринда ҳам Навоий Жомийга яқин позицияда туриб фикр юритаётганини ҳис этиши қийин эмас.

Абдурахмон Жомийда эса "ўз султони"га мадҳия-бағишлов йук. Бу жиҳатдан "Тухфатул аҳрор" достони, "Махзанул асрор", "Матлаъул анвор" ва "Ҳайратул аброр"дан фарқ қилади. Чунки, Низомий, Амир Хусрав ва Навоий ўз султонларига алоҳида таъзим ва ҳурмат -эҳтиромни билдириб, мадҳия бағишлаганлар. Аввалги икки шоирда бунга икки ооо ажратилган. Достонларнинг тузилиши ҳақидаги қиёсنى тўлдириш учун уларнинг бошланиш ва хотима бобларини кўриб утамиз.

Низомий достонининг бошланиши:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим,

Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким. (27. с.256)

Амир Хусрав достонининг биринчи байти:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим,

Хутбаи қуде аст ба мулки қадим (15.с.III)

Абдурахмон Жомий достонининг бошланиши:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим,

Ҳаст салойи сари хони карим. (2.с.179)

Алишер Навоий достонининг биринчи байти:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим,

Риштага чекти неча дурри ятим (14. 15-б.)

Улуғ шоирлар сўз ибтидосини "Бисмилло" билан бошлаб, илоҳиёт оламининг азал ва абадлиги, чексизлиги, ваҳдатга шак келтириш куфр эканлиги ҳақида ёзадилар. Орадаги фарқ ифода

ва иборададир, аммо Жомий билан Навоий "Бисмиллоҳир-рахмонир-роҳим"нинг ҳарфлари ҳам сеҳрли -тилсимли бўлиб, Парвардигор улуғлигига ишора этишини айтадилар. Достонларнинг хотима бобларида фарқ бор: "Махзунул асрор"нинг 20- мақолатида Низомий ўз замони воқеалари ва замондошлари ҳақида фикр юритади. Амир Хусравнинг "Матлаъул анвор" 20-мақолатида ўз қизи ва барча қизларга насиҳат сўзлари келтирилади. Бу борада ҳийла ибратли ўғитлар баён этилган. (15.330-341-б.).

Абдурахмон Жомий ҳам сўнгги мақолотни ўғли насиҳатига бағишлаган (2. 214-б.). Алишер Навоий эса, охирги йигирманчи мақолотни Хусайн Бойқаронинг ўғли Бадеъуззамонга бағишлаб, шахзодани адолат ва инсофга чақиради, дунёнинг вафосизлигини айтиб, тахту тож талашлар беҳудалигини айтади (14.135-139-б.). Аммо Навоий шу билан асарни якунламасдан, яна бир боб илова қилиб, ўз ички кечинмалари, замонага, олам ўтими- кечмишига муносабатини ифодалаган, фалсафий мулоҳазаларини тизиб ташлаган.

Энди асосий мавзуимиз- инсон талқини масаласига келганда айтиш керакки, Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг одамнинг яратилиши, хилқати ва ахлоқий-ижтимоий вазифалари ҳақидаги қарашлари ислом ақидалари асосида шаклланган. Тўғри, инсон ҳақидаги фикр-тушунчалар дунёдаги барча халқларнинг оғзаки ва ёзма адабиётларида мавжуд. Шунингдек, башарият мутафаккирлари қадим- қадимдан одам ҳақида уйга толиб, уни ўрганиб, муҳим хулосаларни баён этганлар. Қадимги Миср, Бобул, яҳудий, форс, юнон донишмандлари, файласуфлари инсон хилқатини ўрганиб чиқиб, ўз даврлари учун ҳам, кейинги авлодлар учун ҳам ибрат бўладиган гап-

ларни баён этгани маълум. Умуман, инсонга бўлган қарашнинг уз тарихи бор, чунки ҳар бир давр мафкураси инсон талқинида узгача йул тутган. Инсон одоби, вазифалари ҳам замонлар ўтиши билан ўзгариб турган. Шунга ўхшаш ислом динининг ҳам инсон ҳақидаги ўз қарашлари бор. Бу қарашлар мусулмонларнинг муқаддас, осмоний китоби Қуръони каримда ва ҳадиси шарифда ифодаланган. Шунини махсус таъкидламоқчимизки, Ўрта асрлар Шарқ адабиётига Қуръоннинг таъсири шубҳасиз бор ҳақиқат. (109) Мусулмон Шарқ адабиётини шунинг учун ислом динидан холи ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Фақат соф исломий ёки суфийна адабиётгина эмас, умуман адабий-бадний ҳаёт, эстетик қарашлар, тушунча-тасаввурлар, асотир ва тимсоллар ислом ғоялари таъсирида шаклланган эди. Ҳатто исломгача бўлган ёдгорликлар, асотирлар ҳам исломий руҳда қайта ишлаб чиқилган эди. Шу боис форс-тожик ва ўзбек адабиётида инсон талқини устида фикр юртари эканмиз, даставвал Қуръонда инсонга берилган баҳо ва инсон таърифи ҳақидаги тушунчалар устида тўхташни лозим топдик.

"Алақ" сурасидан: "(Эй Муҳаммад, барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг. У инсонни лахта қондан яратган (зотдир). Ўқинг. Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни-хатни) ўргатган ута қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди. (96. 1-5 оятлар). "Инсон" сурасидан: Дарҳақиқат, Биз инсонни имтиҳон қилгувчи бўлган ҳолимизда аралаш бўлган бир нутқадан яратдик. Бас, уни (Бизнинг оятларимизни тинглаши ва оламдаги Бизнинг борлигимизга далолат қилиб турган аломатларни кўриши учун) эшитгувчи, кўргувчи қилиб қўйдик. Дарҳақиқат, биз уни (инсонни) ҳоҳ у шукр қилувчи мусулмон бўлсин

ва ҳоҳ кўрнамак-кофир бўлсин (тўғри) йўлга ҳидоят қилдик. (76. 2-3 оятлар).

"Қиёмат" сурасидан: "Инсон ўзини (бу дунёда дину иймонга буюрилмасдан, охиратда эса қайта тирилиб, ҳисоб-китоб қилинмасдан) бекор ташлаб қўйилишини уйларми? Ахир у (бачадонга) тўкиладиган манийдан бир (ҳақир) нутфа эмасмиди? Сунгра лахта қон бўлди. Бас, (Оллоҳ уни) яратио, расо (инсон) қилди. (75.36-38 оятлар).

"Ал азҳоб" сурасидан: "Албатта Биз бу омонатни (яъни шариати исломдаги тоат-ибадатларни) осмонларга, ерга ва тоғу тошларга қўндаланг қилган эдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. (33. 72 - оят).

"Ват тийн" сурасидан: "Дарҳақиқат, Биз инсонни энг гўзал шаклу шамойилда яратдик" (95. 4 -оят).

"Ал исро " сурасидан: "Дарҳақиқат Биз одам авлодини мукаррам қилиб яратдик ва қуриқлик ва денгизларни устида эгаллик қиладиган қилдик ва покиза ризқ ва фазлу камол ато этдик" (17. 70 -оят) (32).

Бу оятлар шунга ишора этадики, Парвардигор инсонни йўқдан бор қилди, Ҳазрати Одам Сафиюллоҳни лойдан яратиб, унга жон-руҳ ато этди ва ғаришталарни унга сажда қилдирди, фақат Иблис сажда қилишдан бош тортди. Одам авлоди шунинг учун ҳам улўғ ва мукаррамдир. Унинг хилқатида раҳмоний руҳ ва моддийлик, яъни чор унсур -ўт, сув, ер ва ҳаво бирга мутҷассам бўлгандир. Парвардигор Одам Атодан кейинги авлодни нутфадан ва лахта қондан, яъни эркак ва аёл уруғидан ҳосил қилади, бир парча гўштни одамнинг шаклига келтириб, ақлу ҳуш

нутқ ва фаросат, билим тажриба, қалбу ҳис бағишлади.

Инсон шунинг учун ҳамيشа Шарвардигорга шукр айтиб, унинг курсатган тугри йулидан бориб, шариат амалларини бажариши, тоат ибодат билан имонини мустаҳкамлаши, яккаю ягона тангри-сининг қудратига, мавжудлигига, абадий ва азалий эканлиги-га ишониши, уз бандалик бурчини адо этиши лозим. Бу муъмин-мусулмон кишининг сифатларидир. Ислон назарида инсон камолоти ана шу Комил инсон ҳам шариат аҳкомига риоя этувчи, Қуръони карим ва суннат йулидан юрадиган батавфиқ, тақводор, ҳалол ва инсофли одамдир.

Аммо тасаввуф аҳли назарида комил инсон шариат билан бирга тариқат ва ҳақиқатни ҳам эгаллаган бўлиши керак, яъни суфийлар риёзиёт йулида жон чекиб, тариқат мақомотларини босиб утмаган, дунё молу мулки, уз нафси талаблари ва ҳатто вужуд узлигидан қутилмаган, илоҳий ишқ дарди билан ёниб, илоҳий асрор оламига етишмаган одамни комил дейиш мумкин эмас, дейди. Н.Комилов "Тимсоллар тимсоли" мақоласида тасаввуфга оид қадимий манбаъларга суяниб, қайд қиладики, тасаввуф аҳли назарида комил инсон "зоҳирий ва ботиний илмларни тулиқ эгаллаган, кунгил оинаси мусаффо булган, ғайб асроридан хабар берувчи кишидир". (47. ЮІ-6.)

Чунончи, Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достонида тасвирланган Сукрот ҳаким комил инсон тимсоли бўла олади. Чунки бу одам утмиш ва келажакдан огоҳ, Фарҳоднинг саргузашт тақдирини олдиндан ҳикоя қилиб беради, унинг истиқоматгоҳи булган гор нурафшон бир маскандир. Комил инсонда Ҳизр, Исо-нинг, Ҳасораилнинг, Мекоил ва Азроилнинг хусусият ва сифатлари, қудрати жамланган дейишади. Бу бир идеал. Инсон камолотининг

олий намунаси. Буни шундан ҳам билса бўладики, Комил инсон тушунчаси билан идеал инсон (орзудаги инсон) тушунчаси орасидаги яқинлик бор. Идеал инсон хусусиятлари оғзаки ижод намуналари, қаҳрамонлик эпосларида гавдаланган. Романтик усулда ёзилган бадиий асарларда ҳам идеал инсон (қўрқмас, қаҳрамон, ғайри табиий қудрати бор) тасвирланади. Эрон адабиётшуноси Хусайн Размжӯ "Форс тилидаги эпик ва ирфоний (тасаввуфий) адабиётларда идеал ва комил инсон номли китобида қизиқарли қиёслар билан бу икки тушунча орасидаги яқинликни исботлаб берган(77). Худди шу боис шоирлар ижодида бу мавзу кенг урин олди. Комил инсон хусусиятлари билан анбиё ва авлиёларнинг хусусиятлари орасида ухшашлик бор. Аммо тасаввуф аҳли бир овоздан комилликнинг олий намунаси – комил инсон тимсоли деб ҳазрати Муҳаммад Расулуллоҳни тилга оладилар. Агар ҳазрати Расулуллоҳ олий даражадаги комиллик намунаси бўлса, валийлар ундан кейин турувчилардир. Валийларни ҳам бир неча зиналардан иборат мартабалари бор, қутбдан аброргача даражалар маълум. Шундай қилиб, шайхи муршидлар, кароматли пирлар, ориф ва солиҳлар, дарвеш-суфийлар ҳам камолот йулидан мартабаларни эгаллаган кишилардир.

Инсон – беноқсон эмас, айниқса дунё ва шайтоний нафс унинг руҳига кишан, уни йулдан оздириб туради. Шу боис камолот йули бу нафсни маҳф этиб, фоний қилиб, маърифат эгаллашдир. Илоҳий маърифат кишида қанча куп бўлса, у шунча ориф ва комилдир. Чунки Аллоҳ таоло инсон қалбини уз маърифатининг хазинасига айлантирган:

Уфаринишдин қилиб инсон ғараз,
Уни айлаб халқ ичинда беиваз.

Кунглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзини пинҳон қилиб,
Розий мамфий ганж ўлуб бу турфа жисм.
Суънидин ул ганж ҳифзиға тилисм,
Ҳам тилисм ул махзан узра, ҳам омин,

Офарин сунъингга эй жон офарин. (13.4-б.)

Демак, Навоий фикрича, Тангри таоло дунёни инсон туфайли бини этган, чунки дунёни яратишдан мақсад Инсонни яратиш эди. Чунки инсон Аллоҳнинг ердаги халифаси, инсон қалбида илоҳий ирфон хазинаси тилисм қилинган. Инсон шу хазинага посбон. Агар киши ана шу тилсимотни очолса, ўзлигини англаса, у буюклик сари қадам қўяди. Шундай қилиб, комиллик - ўзлигини ва ўз раббини англашдан иборат. Бу гоё Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" достонида ҳам ифодаланган, чунончи: "Аввалги муножот" бобини ўқиймиз:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин гараз инсон эди,
Турфа каломингга дағи комил ул,
Сирри ниҳонингга дағи хомил ул.
Кунглиға қилдинг чу яқин ганж қисм,

Жисмини ул ганжга қилдинг тилисм. (14. 19-б.)

Бу сатрлар "Лисонут тайр"дан олинган юқоридаги байтларда мазмунан яқин экани кўриниб турибди. Аммо "Ҳайратул аброр"да бу талқин анча батафсил тушунтириб баён қилинган.

Навоийнинг ёзишича, фақат инсон Аллоҳнинг илму ҳикматиға ошно қилинган ("Қилдинг ани орифу ул маърифат"), фақат одамга маърифат ганжи ишониб топширилган. Навоий юқорида келтир-

ганимиз Қуръон оятларига ишора этиб, инсон зотининг улуглигини бундай таъриф этади:

"Каррамно" - келди маноқиб анга,

"Аҳсани тақвим" - муносиб анга. (I4. I9-6.)

Бироқ инсон Аллоҳ илму маърифати хазина - божгина эмас, шу билан бирга илоҳий қудрат, илоҳий ҳусну жамол акс этган кўзгу ҳам. Зеро, Алишер Навоий дунёнинг ўзи Аллоҳ жамолининг кўзгусидир дейди. Тангри таоло яккаю ягона, азалий ва абадий борлик, жавҳари кондир. Аввало, ҳали оламлар бўлмаганда ҳам у бор эди:

Эй санга мабдаъда абаддек азал,

Зоти қадиминг абадий ламъязал.

Не булуб аввалда бидоят санга,

Не келиб охирда ниҳоят санга.

Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,

Барчага холик, бориға айн ўзунг. (I4. I8-6.)

"Бориға айн ўзунг" - барча мавжудотнинг айни манбаи унинг ўзи. Ҳали холиқиятдан ҳеч нарса йўқ эди, на Еру, на кук, на юлдуз, на қуёш, на нуру, на зулмат бор эди. Аммо Парвардигор бор эди. "Мумкинот" -имконият олами, моддий дунё, биҳишт ва дўзах, гуноҳ ва савоо ҳам йўқ эди.

Бирлик эдию адади йўқ эди,

Бирдин ўзга аҳаде йўқ эди. (I4.I9-6.)

Илму ҳикмат ҳам тафсил шаклини олмаган эди. Бироқ Парвардигор ўз қудрати ва ҳуснини томошо қилмоқчи бўлди, "беадад кўзгу" керак бўлди ва оламларни яратди:

Қилди мазохирда хаёли зуҳур,

Топқали ул ҳусн камоли зуҳур.

Жилваи ҳуснунгга чу йуқ эрди ҳад.

Кузгу керак булди анга беадад. (I4.I9-6.).

Дунё – Аллоҳ қудрати камолини акс эттирувчи кўзгу экан, дунёнинг катта-кичик ҳар бир ашёси, ҳодисаларида намоёнду. Ҳамма нарса – илоҳий "мазҳар", боғлар чул ва гулшан, ою қуёшнинг чиройи шундан.

Ушбу қараш тасаввуфда ваҳдатул вужуд фалсафаси номи билан машҳур. Бу фалсафага кўра, олам илоҳ кўзгуси экан, ҳаракату фаолият кузгудаги нур тажаллиси туфайлидир, тажаллийнинг охирги нуқтаси эса – одам руҳи. Одам руҳи шу учун асли, яъни Нарвардигор ҳузурига қараб интилади ва тариқатдаги мақомот орқали содир бўлади ёки ишқ билан қўлга киради. Шундай қилиб ишқ – комил инсон сифатларидан биридир. Инсон ишқ орқали камол топади, маърифатга молик бўлади. Навоий инсоннинг камолоти учун ақл, билим, малака тажрибани ҳам инкор этмаган. Ақл ва билим инсонга керак, аммо илоҳий ғайб асрори ишқ билан қўлга киради. Бу тасаввуф таълимотининг ирфоний дунёқарашидан келиб чиққан хулоса.

Ваҳдатул вужуд моҳиятини англаш ҳақиқатни, яъни илоҳий ваҳдат ва маърифатни идрок этиш, илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин нима эканини англашга кўмаклашади. Биз бу уринда мазкур тасаввуфий истилоҳлар устида тўхталмоқчи эмасмиз. Бу истилоҳлар Е.Э.Бертельсда, шунингдек ўзбек олими Н.Комилов мақолаларида яхши тушунтирилган. Биз бу истилоҳларни эслаш учун шуни таъкидламоқчимизки, комил инсон тариқат ва ҳақиқатни ва ҳам шариатни эгаллаган зот булар экан, ҳақиқат нималигини билишимиз даркор. Ҳақиқат —суфийлар назарида Тангри

таоло зоти, биз унинг зотини сифатлари, яъни дунёдаги мазҳар орқали билиб оламиз. Шу сабабли "Ҳақ" деганда ҳам Нарвардигор ва ҳам абадий узгармас борлиқ, жавҳар англашилади. Низомий, Мир Хусрав, Жомий ва Навоийлар ҳақиқат ва ҳақни ана шундай тушунганлар. Шу боис достонлардаги Тангри зоту сифати таърифига бағишланган муножот ва ҳамдларни урганишнинг аҳамияти катта. Бу боблар асосларнинг асосидир, инсон ҳақидаги қарашлар пойдевори ҳам шу. Масалан, Навоийнинг оламнинг яратилиши ҳақидаги суфиёна ғоялари (ваҳдатул вужуд) Жомий достонида "дар офариниши олам, ки оинаи ҷамолномойи асмоу сифати офаринанда аст субҳаноҳу таоло (олам яратилиши ҳақидаким, яратувчи ҳақ суоҳанаҳу ва таоло номлари ва сифатларининг ҷамолномойидир) деган сарлавҳа остида биринчи "мақолат" сифатида келтирилган. Жомий бобни бундай бошлайди:

Шоҳиди хилватгоҳи ғайб аз наҳуст,
Буд паи жилва магар карда жуст.
Оинаи ғайб намоиш дошт,
Жилваномойи ҳама бо хеш дошт.
Нозир манзур ҳам у буду бас,
Ғайри вай ин арса напаймуд кас.
Ҷумла яке буду дуйи ҳеҷ не,
Даъвии мони туйи ҳеҷ не. (2. 259-с.)

(Ғайб хилватгоҳининг шоҳиди энг аввал нурланиш-жилваланиш тараддудига тушти. Ғайб оинасини намоиш қила бошлади, ҳам-мани уз қудрати порлашининг ифодачисига айлантирди. Нозир-боқувчи, манзур - боқишга лойиқ ҳам унинг ўзи эди. Ундан бошқа оу ниятни аён этмади. Барча бир эди, иккилик йўқ эди, менлик ва сенлик даъвоси ҳам ҳеҷ йўқ эди).

Шундан кейин оламларнинг, фалакиёт ва унинг қабатлари осмон буржлари, сайёралари, юлдузлар туркуми, кеча ва кундузнинг яратилиши ҳақида ёзади, сабза ва гул, боғу роғлар чиройи барчаси Аллоҳ нури туфайли эканини айтади. Тангри ишқни ато этди ва ишқ бутун оламни қамраб олди. Чунки ҳусн бор жойда азалдан ишқ ҳам бор бўлган.

Шундан кейин "Тухфатул аҳрор"нинг иккинчи "мақолати" келадики, унинг мавзуи одамнинг яратилишидир: "Мақолати дуввум дар баёни офариниши одам, ки оинаи зот ва мазҳари ҷамъияти асмову сифоти офаринанда аст -Суоҳонаҳу таоло" (Иккинчи мақолат одамнинг яратилиши баёнидаки, у зотнинг кўзгуси ва яратувчиси ҳақ Суоҳонаҳу таоло исмлари ва сифатлари мажмуъининг мазҳари - ифодасидир).

Шундай қилиб инсон, Жомий таърифи бўйича Тангри таоло зотининг кўзгуси ва сифатлари жамъининг акс эттирувчисидир. Куринадики, бу таъриф Навоий таърифидан фалсафийроқ ва теранроқ, аммо моҳиятан ҳар икки тушунча ўзаро яқин. Жомий дейди:

Соҳт дилаш маҳзани асрори хеш,

Кард руҳаш матлаъи анвори хеш.

Ҳар чи аён дошт бар ў харж кард,

Ҳар чи ниҳон дошт дар ў дарж кард.(2.26I-с.)

(Кунглини ўзининг сирларининг хазинасига айлантирди, юзини ўз нурларининг порлайдиган жойи қилди. Барча аён нарсаларини унга сарфлади, бор яширин нарсаларини ҳам унга қўшди).

Инсон, шундай қилиб, Ҳақ субҳаноҳу таоло қудрати ва қуввати, жамолу камолининг ифодачисига айланди. Шундай бўлгач, яъни Аллоҳ меҳру муҳаббатидан пайдо бўлган одамнинг шайтон йўлига кириб, гумроҳ бўлиши ёмондир. Жомий инсонга мурожаат қилиб, нафсдан, васвасалардан қутилишга, илоҳий сифатларга му-

носиб бўлишга чорлайди. Бу маънолар "Ҳайратул аброр"да ҳам бор, аммо бу асарнинг бошқа бобларида баён этилган.

Энди "Махзанул асрор" ва "Матлаъул анвор" достонларини шу нуқтаи назардан қараб чиқайлик. Низомий Ҳанжавий достонида ҳам биринчи "мақолат" "дар офариниши одам" део номланади. Аммо Низомийда "кўзгу", "сифат", "асмо" тушунчалари билан боғлиқ гаплар йўқ. Низомий одамнинг яратилишини сўфиёна ваҳдати вужуд фалсафаси билан эмас, Қуръон мазмуни билан боғлаб тушунтиради. Низомий инсон лойдан ва руҳдан яралган, шунинг учун унинг хилқатини икки асос безаб туради, дейди.

Он зи ду гаҳвора барангехта,

Мағзи ду гавҳар ба ҳам омехта. (27. 307-с.)

(У икки бешикдан етилиб чиққан, икки гавҳар мағзини омукта этган). Инсонда осмону фалаклар хислати, моддавийлик ва руҳонийлик жамланган. Бир донга бугдой дўнасини деб жаннатдан қувилган "донга дўб дом — тузоққа тушган". Бу маъни Жомийда ҳам мавжуд, аммо Низомий бу "гуноҳ" учун одамни айбламайди. Одам гарчи жаннатдан қувилган бўлса-да, "Олам унга сажда қилгани" мукаррамлиги сақланиб қолди. Аммо инсон дунё домидан қутилишга ҳаракат қилиши лозим —бу унинг бурчи ва камолот йули ўз-ўзига маҳлиё бўлишини ташлаб суратларга берилмай, ҳудога қайтиши афзал:

Зулм раҳо кун, ба вафо даргурез, ²⁷

Халқ чи бошад? Ба худо даргурез. (311 -с.)

(зулмни ташлаб, вафо йўлини тут, халқни нима қиласан, худо томон қочгин).

"Матлаъул анвор" достонида ҳам биринчи мақолат одам ҳақидадур. Бироқ Амир Хусрав Низомий сингари одамнинг яратилиши

хусусида эмас, балки инсон хилқатининг буюклиги, илоҳийлиги масаласи устида тўхтайди, одам ҳақида кутаринки пафос билан сўз бошлайди:

Эй зи азал гавҳари пок омада,
Гавҳари ту зевари хон омада.
Чанбари нўҳ чарх баче бехт хок,
То ту бурун омади эй дурри пок.
Он халафе ту, ки зи рўзи нахуст
Кавн ба меҳмони шаш рўзи туст,
Худ зи падар гарчи кунун омадӣ,
Бо падар аз жумла бурун омадӣ.
Дафтари маъни ту зи бар хондай,
Тахтии асмо зи падар хондай
Арсан олам ба масофат турост,

Давлати одам ба хилофот турост. (15.83-6.)

(Эй азалдан гавҳари пок бўлган инсон, сенинг гавҳаринг тупроқ - Ернинг зийнати бўлди. Сен пок дур юзага чиқиши учун фалакнинг тўққиз элаги қанча тупроқни элади. Сен шундай халифасанки, дунё биринчи кундан бошлаб сенинг олти кунлик меҳмонинг бўлди. Агарчи отадан энди дунёга келган бўлсанг-да, лекин отанг билан барчадан олдин дунёга келгансан. Маъно - Илоҳиёт дафтарини сен ўқиб олгансан, исмлар тахтаси - лавҳи маҳфузни отангдан ўргангансан. Дунё майдони бутун кенгликлари билан сеникидир, худонинг халифаси бўлганининг учун Одам Ато давлати ҳам сеникидир).

Амир Хусрав ҳам ваҳдати вужуд хусусида сўз очмайди, аммо Одамнинг зоти шарафли экани, азалдан гавҳари поклигини қайд этади. Одам- оламларнинг хулосаси, унинг шарафи яна шунинг

учун ҳам баландки, гарчи унинг яратилиши Одам Ато билан боғлиқ бўлса-да аммо инсон бундан илгари мавжуд эди, дейди ҳинд шоири, бунда у ҳазрати Муҳаммад нурининг ҳали дунё яратилмасдан аввал яратилганлиги ҳақидаги ривоятни назарда тутди (Бу ҳақда яна тўхтаймиз).

Одам — коинот хужайини, Аллоҳнинг халифаси, унинг қалбида ғайб асрори жойдашган.

Ҳабли вариди ту фиканда баланд,

Дар шарафи кўнгури Аллоҳ каманд.

Нури ту ҳангомаи анжум шикаст,

Дасти ту тасбеҳи малоик гусаст. (15.83-с.)

(Буйин томирларинг баландга шундай чўзилганки, яъни қаддинг шундай баланд кўтарилганки, Аллоҳ арши айвони кўнгураси шарафига арқон ташлагансан. Сенинг нуринг юлдузлар салобатини барҳам этди. Қўлинг фаришталар тасбеҳини тортиб олди).

Инсон ҳам жону жаҳон ва ҳам барча олам ифодаси, жаҳонга сиғмайдиган нарса, яъни қамрову ҳудудсиз руҳи мутлақ ҳам инсоннинг ўзи. Икки дунёнинг шоҳи, Парвардигор ганжинасининг калиди:

Ганжи худоро ту калид омадӣ,

На-э пайи бозича падида омадӣ.

Чарх, ки аз гавҳари эҳсонат сохт,

Оинаи сурати раҳмонат сохт. (15.84-с.)

(Худо хазинасининг калиди сен, ҳам ўйинчоқ учун ҳам яратилгансан. Эҳсон гавҳаридин сени яратган чарх раҳмат суратининг оинаси қилиб тузди сени). Демак, инсон —кўзгу тезиси Амир Хусравда ҳам бор, аммо бари бир бу Жомий ва Навоий қўллаган

маънода эмас.

Амир Хусравнинг узга шоирлардан асосий фарқи шундаки, айти шу бобнинг ўзида у инсоннинг риёзат орқали камолотга эришиши ҳақида фикр юритади. Инсонда зиддиятли асослар бор-у улуг ва нуқсонли, ҳам "халифа" ва ҳам "уйинчоқ". Шу сабаб у ўзини англаши, уйинчоқлик ҳолатидан чиқиши керак, бунинг учун пишиши лозим. Хумдонда солинган ғиштдай:

В – ар ту ҳамон обу гиле дарсиришт,

Шухта шав аз мойи гулхан чу хишт. (Ib.84-с.)

(Сенда сув ва лойнинг қоришмаси бор, ғишт каби гулхан ҳароратида пишгин). Бу йул – суфийлар йули, тариқатнинг ранжли йулидир. Шу йул манзилга олиб боради, деб ёзади шоир.

Мартабае жу, ки бирой ба моҳ,

Нас нахурад шарбати боро⁴ ба чоҳ.

Бас ки маҳи ту раҳи боло гузид,

Аввал Зуннун шуду пас Боязид. (Ib.85-с.)

(Шундай бир мартабани излаким, ойга йул олгин, киши ёмғир лаззатини қудуқда тотилиши мумкин эмас. Баски сенинг ойинг юқорига йул олган экан, аввал Зуннун бўлди-ю, кейин Боязид). Зуннун Мисрий ва Боязид Бистомий – тасаввуфнинг икки буюк шайхи, улар валиюллоҳ инсонлар бўлиб, комиллик даражасини эгаллаган эдилар. Демак, Амир Хусрав умуман инсон шарафи, хилқати ҳақида гапиришдан ташқари, инсон камолоти ҳақида ҳам фикрлар баён этган ва бу йулни тариқат йули деб тақдим этган. Тариқат камолот йули. "Мақолот"да шундан кейин инсон камчиликлари устида тўхталиб, улардан қутилиш борасида насиҳатлар қилинади. Бу ҳақда ишимизнинг кейинги бобларида муҳокама юритамиз.

Мавзуга қайтайлик. Алишер Навоий назарида инсон камолоти унинг иймон - эътиқоди мустаҳкамлиги, имонга садоқати, уз пайгамбари суннاتини сўзсиз бажариши билан ҳам белгиланади. Умуман олганда, иймон - эътиқод ва ислом аҳкомига муносабат "Хайратул аброр"дан олдин яратилган дostonларда ҳам бор. Масалан, "Махзинул асрор"да Муҳаммад пайгамбарнинг улугворлиги, исломиятнинг шаъну шарафи хусусида "наът"ларда сўз борса-да, бироқ махсус боб ажратилмаган ва исломнинг беш фарз талқину тақрир этилмаган. Аммо Хусрав Деҳлавий уз достонида бунга махсус боб ажратади ("Туртинчи мақолат"), маълум бўладики, Амир Хусрав инсон камолоти, жумладан суфий кишининг маънавий тарбияси учун тариқат билан бирга шариатни ҳам муҳим деб ҳисоблаган. Воқеан, агар тасаввуф тарихига назар ташласак, шариат ва тариқат орасидаги масала устида анча баҳс - мунозара бўлганлигини кўрамиз. Чунки бир қисм шайхлар ошиқ суфий учун шариатга риоя қилиш зарурати йўқ. Бу шариат зоҳирни кўрувчи одамларга мўлжалланган, тариқат аҳли - тариқат одобига риоя қилса кифоя деб чиққан бўлсалар, бошқа бир гуруҳ суфийлар тасаввуфда шариат муҳим аҳамиятга эга, шариат - омма риоя қиладиган қоида - қонунлар мажмуи, шу боис у "хос" кишиларга ҳам тааллуқли деб чиқдилар. "Шариат - танадир, тариқат - жондур, ҳақиқат - руҳдир". (13б) Тана руҳ ва жонсиз бўлмаганидай, жон ҳам танасиз бўлмайди.

Амир Хусрав ана шу эътиқодга қаттиқ ишонар ва шариат аҳкомини бажаришни ҳамма учун зарурий ҳисобларди. Унинг пири Низомиддин Авлиё таълимоти ҳам шунга мувофиқ эди.

Амир Хусрав шариатнинг беш талаои - намоз, рўза, ҳаж, закот ва "Калимаи шаҳодат"ни зикр этишни мусулмонликнинг беш

асоси" деб айтади. Воқеан, "Қуръон" ва бошқа диний китобларда ҳам бу кўрсатма бор. Амир Хусрав ушбу беш "асос"ни бирма-бир таърифлаб чиқади. "Шаҳодат" калимаси -имоннинг нишонаси бўлса, намоз ва рўза Парвардигорга бандалик тоати ва садоқатини билдириш воситасидир. Ҳиндистонлик шоир ўз тангрисига ниёз билан тоат қилмаган одам Тангрининг гапини қайтариб, рад бўлган иолисга ўхшашдир, дейди. Ваҳший ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар буй ҳузиб, ўз холиқига шукурона айтади, нега инсон тоатга утириб, ўз шукрини билдирмаслиги керак? Намоз - бу тавалло, покланиш, жумла мавжудотнинг эгасига қуллигини изҳор этишдир:

Шарм надорй, ки туро Ҳаййи пок,
Хонда ба меърожу ту хуфта ба хок.
Ҳарчи ба даҳр одамиясту парй,
Нест магар баҳри парастигарй...
Ваҳшу туюре ки чарохор кард,
Сар ба гияҳ хурд нагунсор кард.
Қатраи обе наҳурад мокиён,
То накунад рӯ басуӣи осмон.
Жисму жимоде, ки ба кую раҳанд,
Ҳам ба забоне ба таалуллаҳанд. (15. 127-128-б.)

(Ҳақ таоло сени меърож - кутарилишга чорлади, лекин сен тупроқда, уйқуда, уялмайсанми? Дунёда одамзод ва пари бор экан, Аллоҳга сиғинадилар... саҳрода кезувчи ваҳший ҳайвонлар, қушлар ўтлаш учун эгилади -сажда қилади. Товуқ то осмонга қарамаса, бир қултум сув ичолмайди. Йул ва кўчалардаги, тоғу даштлардаги жисм ва моддалар бари ўзига хос тил билан Аллоҳга зикр айтадилар). Хониш ва нағмалар, ўт-ўлан, сув ва шамол

ҳаракати, шовуллаши, парию малаклар - ҳаммаси ибодат овозидир).

Амир Хусрав намоз ўқиш қоидалари, таҳорат тартиби ва бошқалар ҳақида ҳам шоирона сайрлар билан таъсирчан қилиб қоидаларни баён этган. Таҳорат - покликдир, ташқи поклик^к ботиннинг поклигига сабаб бўлади. Махлуққа сажда қилиш ярамайди, аммо холиққа сажда қилиш шараф келтиради, охиратни обод қилади.

Нақши илоҳист ба лавҳи ҷабин,

Бар дари махлуқ манеҳ барзамин. (15. 131-б.)

(Манглай илоҳий лавҳ нақши - суратдир, уни махлуқ бандаси эшигида остонага суртма). Шу зайлда, шоир намоз ҳақидаги фикрлардан ҳам ижтимоий маъно топади. Худоба сиғиниш - бандога сиғинишдан халос этиши керак. Муҳими шундаки, Амир Хусрав ислом аҳкоми бўлган "фарзи айн" қарзлари ҳақида гапирганда, уларни умумий тарзда баён қилиб утирмасдан, балки инсон ахлоқи, ҳаёт талаблари билан боғлаб тушунтиради.

Абдурахмон Жомийнинг "Ўхфатул аҳрор" достонида учинчи "мақолат" шу мавзуга бағишланган. У бундай номланган: "Дар баёни он, ки одамият одамай на ба сурат моватин аст, балки ба саодати ислому дин аст ва аввалам аркони он саодат иқрор аст ба калиматайни шаҳодат". (Одамнинг одабийлиги сурат кўриниши-шаклу шамойилда эмас, балки ислом ва дин саодатида экани ва **бу** саодатнинг биринчи устуни шаҳодатнинг икки калимасига иқрор бўлишда эканлиги тўғрисида). Демак, Жомий одамнинг моҳияти, инсонийлик сифатларининг асосини унинг исломга алоқадорлиги, имонли бўлишида деб билади. Зеро, улуғ тожик шоири биринчи "мақолат"да оламнинг яратилиши, иккинчи "мақолат"да

инсоннинг яратилиши ва Одам Атонинг жаннатдан хориж бўлиши ҳақида сўзлаган эди. Энди навбатма- навбат одам хилқати ва маънавияти хусусида сўзлашни лозим топган. Бу ерда у Амир Хусрав анъанасини давом эттирган. Жомий ёзади:

Одамийин пушт бар айём кун,
Руй ба меъмории ислом кун.
Пеши шариат раву ислом санж,
Мерасад аркон чу ҳарфаш ба панж.
Рукни нахустин, ки шаҳодат бувад,
Роҳи хилоф омада одат бувад.
Ҳаст ду раҳ - ҳар ду ба ҳам муттасил,
Гом занон зин ду раҳ арбоби дил.
Он яке иқлими илоҳий кушой.
Шуд ба худоят раҳи ваҳдат намой,
В-он дигарат ганжи футувват нишон,
Бурда ба даҳлези нубувват кашон. (2.195-с.)

(Агар одамий бўлсанг, айёмга орқа ўгир, юзингни исломни обод қилишга бур. Шариат ҳузурига бориб, исломни урган, агар билсанг унинг рукунлари бештага етади. Биринчи рукн "шаҳодат" бўлиб, одатга хилоф - куфр йўлидан огоҳ этади. Икки йўл бор — икнала-си бир-бирига боғлиқ. Дин арбоблари бу ҳар икки йўлдан озиқланганлар. Булардан бири илоҳий иқлимни очгувчидир, у ваҳдат йўлини кўрсатиб туради. Иккинчиси сенга жувонмардлик хазинасини сочади, набийлик даҳлизига судраб етказди).

Бу ерда тилга олинган икки йўл —шариат ва тариқат йўллари бўлиб, Жомийнинг фикрича, ҳар икки йўл ўзаро вобаста ва инсонни олий мақсадга етказувчидир.

Абдурахмон Жомий намоз, руза, ҳаж, закотнинг ҳар бирига

биттадан "мақолат" бағишлаган, шундай қилиб, "Ўхфатул аҳрор" нинг беш боби шариат рукнлари аҳамиятини баён этишга бағишланган.

Алишер Навоий бу масалада оралиқ йўлини танлаган: унда шариат ва исломият масалалари икки боб — икки "мақолат"да баён этилади. "Хайратул аброр"нинг биринчи ва иккинчи "мақолат"лари шу мавзудадир. Биринчи мақолат имон калимасининг шарҳидан иборат. Имон калимаси "Омантубиллоҳи ва малоикатиҳи ва кутубиҳи ва расулиҳи вал явмил охири вал қадари хайриҳи ва шарриҳи, миналлоҳи таъоло вал баъси баъдал мавт" дирки, (Аллоҳнинг якка-ягоналигига, унинг фаришталарига ва китобларига, пайғамбарларига ва охират-қиймат кунининг муқаррарлигига, яхшилик ва ёмонлик тақдирдан эканлигига, сўнгра улимдан кейин қайта тирилтиришига имон келтираман), Навоий буни "мақолат"нинг насрий сарлавҳасида тулиқ келтиради. Сўнгра мана бу оайтлар билан бобни бошлайди:

Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,

Билки нишони анга имон эрур. (I4. 50-6.)

Демак, инсонийликнинг биринчи нишонаси имонли бўлиш. Аллоҳ ваҳдатига, унинг қудрати билан юборилган нарсаларга ва Пайгамбарларига сўзсиз ишонмоқдир. Имон — инсонни ҳайвондан ажратувчи асосий сифат; чунки Навоий фикрича, гарчи нутқ, сўз инсоннинг ҳайвондан ажратувчи белгиси бўлса-да, лекин агар кишида имон бўлмаса, у инсон эмас, балки гапирувчи ҳайвондир:

Улки ҳаду расм қўяр мантиқий,

Токи бу ҳайвони била нотиқий.

Иккиси инсонга бўлуб ҳадди том,

Зумраи инсон аро айлар хиром,

Навъини нотиқ била ҳайвон қилур,

Нотиқу ҳайвонини инсон қилур.

Сен доғи инсон муни қилсанг гумон,

Билки ҳамон сен -сену ҳайвон ҳамон. (I4.50-6.)

Агар ҳар бир тили бор, икки оёқлини инсон дейдиган бўлсак,
"яхши -ёмон ичра тафовут" қоладими?

Булмади бас ноқису комилда фарқ,

Топмагай эл олиму жоҳилда фарқ...

Бас ани инсон атағил бериё,

Ким ишидур сабр ила шукру ҳаё. (I4.50-6.)

Тоат -ибодат, сабр, шукр, ҳаё, ризолик — инсонийлик белгилари бўлиб, мўъминликнинг асосий талаблари ҳисобланган. Навоий "Бу уч", яъни сабр, шукр ва ҳаёни "набийи -ҳошимий" -Расулуллоҳ имоннинг зарурати деб буюргандир, дейди. Куринадики, улуг шоир салафлар кетидан бориб, инсон зотини безайдиган эътиқод - имон талабларини ахлоқий сифатларга қўшиб шарҳлаган. Дарҳақиқат, Пайғамбаримиз ҳадисларида сабр, ҳаё, шукр имондан экани таъкидланади. Чунончи, "Ал ҳаёу минал имон" - "Ҳаё имондандур" деган ҳадиси шариф машҳурдир.

Бас они инсон демак улғай раво,

Ким иши имон била топқай наво. (I4.50-6.)

Хулқу рафтори, иши - аъмоли имонга мувофиқ бўлган эътиқодли одамгина инсон деган шарафли номга арзийди. Навоий имонга ана шундай катта аҳамият берган. Шундан кейин улуг шоир имоннинг олий талаби - Аллоҳ ваҳдати, юборган китоблари, расуллари, яратган фаришталари, қиёмат кунига ва янги-янги ишларни тақдири азалдан эканига ишониш устида тўхтайди. Аммо характерлиси шуки, шоир бу рукнларни оддий омиёна мазмунда

эмас, балки суфийлар нуқтаи назаридан тушунтиради. Илоҳга ошиқлик, илоҳга яқинлашишнинг асосий шарти ана шу имон мустаҳкамлигидадир дейди у: имон мустаҳкамлиги — асл мақсадга йул бошловчи:

Мақсади аслийга хиром айлағай,

Қурб ҳаримини мақом айлағай. (I4.50-6.)

Имон калимасида келтирилган олти нарса барҳақдир. Ҳақ таоло — асосларнинг асоси, "айни вуҷуд", азалий ва абадий, яккаю ягона, ҳамиша уйғоқ, кўздан ниҳон, аммо ҳамма ерда аён. Бутун оламнинг эгаси у, барча қудрат Ундан. Навоий бу уринда "муножотлар"да баён этган фалсафий ирфоний фикрларини такрорлаган.

Шу тарзда бошқа мавжудликлар, Аллоҳ қудратига гувоҳ бўлган нарсалар устида тўхтаб, кейин Қуръон ҳақида гапирди. Шоир Қуръонни — мўъжиза, илоҳий китоб, "умул китоблар" (китоблар онаси) деб таърифлайди. Унинг барча оятлари "барҳақ" деб ёзади у:

Ҳақ сўзи, ҳар жузв варақ — то варақ,

Борча ҳақойиқ, балким борча ҳақ.

Мисл анга маъдуму мушобиҳ адим,

Қойили андоғки қадимул қадим. (I4.51-6.)

"Қуръон" барҳақ китоб экан, ҳазрати расулуллоҳ ҳам Ҳайгамбари барҳақ, "кўнгли ҳақ ирсолига росих" одам.

Алишер Навоий биринчи "мақолат"да имон ва инсон масаласи устида фикр юритгандан кейин, иккинчи "мақолат"да ислом руқнлари — намоз, рўза, ҳаж, закот ҳақида сўз бошлайди. Бу уринда Навоий уз салафлари Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомий фикрларини давом эттиради. Албатта, шариат ҳақидаги бу курсатмаларнинг барчаси қуръон ва ҳадислардан олинган. "Қуръон"

да Аллоҳ намозхон бандасига иноятлар этиши, рӯзани канда қилмаган, молидан закот тулаб турган, ҳаж сафарини бажо келтирган киши жаннатда мукофотлар олиши кўп марта таъкидланади. Аммо Навоийда ва унинг устозлари асарида жаннат ҳақида гапирилмайди. Бешта рукни адо этиш – бандалик садоқати белгиси. Мана шу гоё шоирларни кўпроқ қизиқтирган.

Навоий сатрлари бу борада ҳам суфийна майллар изҳори билан қўшилгандир. "Шаҳодат" калимаси ҳақида ёзганда ҳам, намоз файзи ҳақида гапирганда ҳам буни эсдан чиқармаган. Масалан: намоз таҳорати ҳақида бундай деб ёзади:

Ул демаким, майл қилиб сувга сен,

Бир неча узв ул сув била ювгасен.

Буйла таҳоратни билур ҳар хасис,

Ўзга таҳорат доғи бордир нафис.

Буки сафо чашмасидин завқнок,

Айлагасен лавҳаи хотирни пок. (I4.55-6.)

Фақат танани эмас, жонни-руҳни ҳам поклаш лозим, яъни жону дил билан илоҳ йўлига киришмоқ лозим дейди Навоий:

Ўзлук уйин ўзга ҳаром айлабон,

Тангри эви сори хиром айлабон. (I4.55-6.)

Бу, албатта суфийлар таҳоратидир. Ёки рӯзанинг аҳамиятини таърифлаб келиб дейдики, чин мусулмон ҳаром жойга боришдан, ҳаром нарсани ейишдан, ёмон сўзни эшитиш ва гапиришдан парҳез қилиши керак. "Бормагаю кўрмагаю тутмагай, Айтмагай, эшитмагаю ютмагай". Бунинг маъноси қуйидагича: тариқат аҳли ёмон жойга бормаслиги, ёмон нарсани, номаҳрамни кўрмаслиги, ҳаромни қўлга олмаслиги, ёмон сўзни айтмаслиги, ёмон сўзни эшитмаслиги ва ҳаром таомни емаслиги" лозим. Шайх Азизиддин

Насафий ёзган эдилар: "Комил инсоннинг аъмоли эзгу, рафтори эзгу, ва сўзи эзгу бўлади". Дарҳақиқат, инсон камолоти сақланиш — парҳез орқали бўладиган нарса. Бу масала устида ҳали тўхтаймиз. Лекин бу ерда Навоий бу масалаларни ислом шартлари билан боғлаб изоҳлаётганини таъкидламоқчимиз.

Шоир уч хил рўзани ажратган: бири меъда рўзаси — овқат емасдан, сув ичмасдан кунни ўтказди, иккинчиси — ҳислар ва аъзолар рўзаси — аъзоларни сақлаш, учинчиси — кўнгил рўзаси, бу олий даражага кўтарилган одамлар рўзасидир:

Лекин учинчиси будурким, кўнгул
Чунки эрур маҳбита анвори кулл,
Поку равоноахш ҳавоси анинг
Жилвағаҳи файз фазоси анинг
Махзани асрори илоҳий ҳам ул,
Ойинаи чеҳраи шоҳий ҳам ул,
Дафъ қилиб занги хаёлотни,
Асрамоқ ул навъ бу миръотни,
Ким анга жуз дўст зуҳур этмагай,
Балки анинг ғайри хутур этмагай. (14.56-6.)

Ана шунақа рўзани тутганлар дарвеш суфийлардир. Кўнгил — илоҳиёт, илми ва нурлари махзани экан (бу ҳақда юқорида тўхтадик), уни ғайрдан — дунё ғуборларидан пок сақлаш керак. Бундай рўза тутганлар оир ой эмас, умр бўйи парҳезда бўлиб, риёзиёт чекадилар, хору зорликларга, маломатларга чидайдилар, сидқи дилдан бегараз тоат билан шуғулланадилар. Навоий бобнинг сўнггида буни фанога олиб борадиган йўл дейди.

Куринадики, шоирларнинг инсон ҳақидаги қарашлари тўлиқ ҳолда исломий ҳақиқатлар ва тасаввуфий тушунчаларга

осланган бўлиб , муайян тизимни ташкил этади. Бу қарашлар изимини қисқача мана бундай тасниф этиш мумкин:

-Инсон — махлуқот ҳулосаси, гултожи

-Инсон Аллоҳнинг ердаги халифаси, унинг қалби Аллоҳ илму ирфонининг хазинаси.

-Инсонда икки асос — тўрт унсурдан иборат моддийлик ва руҳдан иборат илоҳийлик мужассамдир.

-Инсон ўзини англаб камолга эришиши керак. Бунинг учун у аввало комил мусулмон бўлмоғи, шариат талабларига риоя қилмоғи лозим.

Бу умумий ғоялар ҳар бир шоирда конкрет ҳолда турлича йўсинда ўз ифодасини топган. Низомийда моддийлик билан руҳонийлик орасидаги зиддиятни кўрсатишга эътибор қилинган бўлса, Хусравда инсоннинг улуғлиги таъкидланиб, шунга муносиб рафтор қилиш уқтирилган, Жомий ва Навоийда инсон ўз-ўзини таниш ва қалбдаги илоҳий хазинани кашф этишга даъват асосий ўринни эгаллаган. Жомий ва Навоийда ваҳдатул вужуд фалсафасининг таъсири бор. Бироқ улар буни шариат аркони билан қўшиб ифодалаганлар. Улар назарида комил инсон шариат ва тариқатни бирга қўша олган етук маърифатли кишидир.

2. ҲАЗРАТИ ПАЙҒАМБАР СИЙМОСИ ТАСВИРИ

Шарқ шоирлари асарлари аввал Тангри таоло мадҳи ҳамд билан бошланиб, сўнгра Муҳаммад Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи ва салламга бағишланган наътлар келтирилади. Ўзбек адабиёт-шунослик фанида ҳамд ва наътларга эътибор берилмасдан келинди. Фақат достонларнинг қурилиши ва тузилиши ҳақида гапирганда, ҳамд ва наътлар "анъанавий кириш қисмлар" сифатида қайд этиш билан чегараланган эди.

Бизнинг фикримизча, ҳамд ва наътлар ҳам достонларнинг ажралмас қисми бўлиб, муаллиф дунёқарашини ойдинлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Биз бу ўринда Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий достонлари, яъни "Матлаъул анвор" ва "Ҳайратул аброр" достонларидаги Муҳаммад Мустафо таъриф — тавсифлари — "наът"ларни чоғиштириб чиқишни лозим топдик. Зеро, Навоий ҳамд — наътлар ёзишда ҳам салафлари йўлини давом эттирган ва исломий ақидаларни баён этишда анъанадан фойдаланган. Наът ва ҳамдларни алоҳида жанр сифатида олиб қараш мумкин, аммо "меърожнома"лар алоҳида кўринишга эга, лекин "наът"лар аксар достонлар бошида бир ёки бир неча бобни ташкил этиб келган." Ҳамд ва наът"да қасида хусусияти бор, яъни таъриф—тавсифи, тил услуби кўтаринки руҳ билан ёзилган. Лекин қасиданинг ш а к л и қофияланиш тартиби бошқа (аа, ба, ва...) бундан ташқари, қасида жанрининг объекти "наът—ҳамд"лардан фарқ қилади. Наът—ҳамдларда муаллифларнинг фалсафий мушоҳадалари ҳам ифодаланган.

Амир Хусравнинг "Матлаъул анвор" достонида бир х а м д (кириш) уч муножот ва уч наъд мавжуд бўлса, Алишер Навоий—

нинг "Ҳайратул аброр" достонида "Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим" шарҳидан кейин бир ҳамд, тўрт муножот ва бешта наът келтирилади. Шундай қилиб, наътлар сони Навоийда Амир Хусравга нисбатан иккита ортиқ. Аммо байтларнинг умумий миқдори ҳисобидан олиб қараганда, фарқ унча катта эмас. Амир Хусравнинг учта наъти 133 байтни ташкил этади. Навоийнинг бешта наъти 147 байтдан иборат, 14 байт ортиқ, холос.

Бунинг сабаби шуки, Амир Хусрав наътларида Пайгамбар ҳаётининг қисмлари, фаолияти давлари алоҳида олиб баён этилмайди. Хусравда Пайгамбар ишларининг конкрет жиҳати воқеа сифатида олиб тасвирлаш фақат Меърожга кўтарилиш воқеаси тасвирида кўринади. Аввалги ва учинчи наътлар бир-бирини тўлдирадиган бўлиб, ҳазрати расулуллоҳнинг сифатларини таърифловчи байтлардан ташкил топган.

Алишер Навоийда бўлса "Аввалги наът"да олам бошида нури Муҳаммадиянинг мавжуд бўлгани, яъни Муҳаммад ҳақиқати барча мавжудотлардан бурун яратилгани ҳақида гап борса (бу гоё Хусрав Деҳлавийда ҳам бор, бу ҳақда ҳали батафсил гапирамиз), "иккинчи наът"да Муҳаммад алайҳиссаломда нубувват-пайгамбарлинишоналарининг юз бериши исломнинг жорий этила бошлаши, бутпараст кофирларга қарши кураши тасвирланди, "учинчи наът"да ислом дини ғалабаси, саводсиз одам бўлган Муҳаммад расулуллоҳнинг муъжизалар кўрсатишлари, шариатнинг жорий этилиши, Ажаму Араб янги динга кириб, шараф топгани баён этилади. "Туртинчи наът" исломнинг қудрати, Қуръон ва ҳадислар шуҳрати, Пайгамбар асҳоби, ҳалифаларидан сўз очади, "бешинчи наът"да Меърож кечаси таърифи берилади. Амир Хусрав Меърож тасвирига кўп урин ажратган. "Матлабул анвор"да Меърож тасвирига бағишланган боб 70 байтдан иборат, қолган икки наът эса ҳаммаси

булиб, 66 байтдир.

Навоийда Меърож 53 байтдан иборат, яъни қолган наътлардан у қадар катта эмас. Лекин шуниси борки, ҳар икки шоирда ҳам Меърож ҳазрати Пайгамбар ^{жи} муъзилари ва кароматининг энг чуққиси сифатида кўрсатилади. Аммо бу ҳақда кенгроқ тўхтаб ўтишдан олдин "Нури Муҳаммадия" тушунчаси устида тўхташ жоиз деб уйлаймиз.

"Нури Муҳаммадия" тушунчаси ислом уламолари ишларида тез-тез тилга олинади, айниқса тасаввуф таълимотида бу тушунча яхши ишланган. Тасаввуф аҳли фикрига кўра, Тангри таоло оламларни яратишдан олдин Муҳаммад нурини яратган бўлиб, шу нур туфайли оламларни ва одамларни халқ этди. Бу нурни "Ҳақиқати Муҳаммадия" ҳам деб юритадилар.

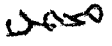
Амир Хусрав эътиқоди бўйича, Худованди карим барча мавжудот — осмону ер, тоғу водий, ою қуёш ва ҳоказо жонли ва жонсиз ашёларни Муҳаммад туфайли яратган. Муҳаммаднинг номида икки жаҳон (дунё ва охират) мужассам.

Шоир ёзади:

Чарх к-аз ин сон ажаб оростанд,
Баҳри расули араб оростанд.
"Аҳмади Мурсал", ки набишта қалам,
Ҳамд ба номи ваю ҳо-мим (^{حام}) ҳам.
Нух ғалак аз номи Муҳаммад муқим,
Ҳар ду жаҳон дар ҳади номаш ду "мим"
Гуйи замин бурда ба чавғони худ,
Арсан майдонаш азал то абад
Мавҷи нахустини зи дарёи нур,
Шуста бисоти адабу рафта дур. (15.16-с.)

(Бундай) ажойиб кўринишда яратган оқоинот араб миллатига мансуб Расул учун бунёд этилган. Қалам унинг номини "Аҳмади мурсал" – "Элчи Аҳмад" деб ёзди: унинг номига мақтовлар бўлсин. Тўққиз фалак – осмоннинг тўққиз қабати Муҳаммаднинг номи билан муҳим – мустаҳкам турибди, икки олам (дунё ва охи-рат) номидаги икки "мим"да жойлашган.^I Ернинг коптокчасини уз чавғони билан илиб олган (бунда ҳам чавғон ва "мим" ҳарфи қиёсланган), Муҳаммад фаолияти, мавжудлиги, майдонининг саҳни азалдан абадгача беҳудуддир. Нур дарёсидан биринчи тўлқинланиши адаб – анъаналар бисотини ювиб, ҳийла олдинга кетди)

Борлиқ шу Муҳаммадий ҳақиқати ичидадир, аммо биз уни сезмаймиз ҳам, бамисоли офтобнинг мавжудлигини зарра сезмагандай. Ақли кулл, яъни олам асосида ётадиган Ақл ҳам шу Ҳақиқатдан одоб урганади. Пайғамбарнинг ҳар бир сўзи мусулмонликнинг аслидир ва раббоний номаларнинг шарҳидир. "Уммул китоб" – Тангри таолодан таълим ва хирад олгандир, унинг сўзлари Тангри сўзи, унинг амрлари тангри амри Ҳазрати Расулulloҳ – умматларининг ғамхўри, Аллоҳ таоло Муҳаммад туғайли умматларнинг гуноҳини кечиради. Пайғамбар нурининг сояси умматлари учун "урвай вусқо" мустаҳкам тутқиждир. Унинг Қуръони ва Ҳадислари "ҳабли матин" – мустаҳкам арқондир, бизни илоҳ амри билан боғлайдиган риштадир. Хуллас, Хусрав Деҳлавий учун Муҳаммад алайҳиссалом Худонинг бандалари ҳузурли-

^I Араб ёзувида Муҳаммад () сўзи иккита "мим" ва "ҳ" билан "дол"дан иборат. Икки "мим" — икки жаҳон бўлса, "ҳ" ва "дол", "ҳад" – чегара демак. Демак, икки жаҳон номининг чегараси ичидадир.

га юборган элчиси, ақлу фаросат, илму фазилатда бемисл комил бир инсон, унинг шарафи етти кўкка етади, барча мавжудот унинг туфайли нурли, мунаввар.

Аммо, Амир Хусравда "Нури Муҳаммадия" тушунчаси ёрқин акс этмаган, бу тушунча Алишер Навоийда анча ойдин ва шаклланган бир ҳолда мавжуд. "Ҳайратул аброр"даги биринчи наътда қуйидаги байтлар бор:

Эй қилибон ламъаи нурунг зуҳур,

Андаки не соя бор эрди, на нур.

Нурунгга тоб икки жаҳондин бурун,

Ҳар не йўқ андин бурун, андин бурун. (14.24-6.)

Демак, Навоий фикрига кўра ҳали бирор мавжудот яралмагунча, соя ҳам, нур ҳам бўлмаган бир пайтда Муҳаммад нури "зуҳур қилди", барча қадимийлардан ҳам бу нур қадимийроқдир. Бу фикр олам асосида Муҳаммад нури ётади, деган қарашга мувофиқдир. Навоий давом этиб ёзадики, жисмоний ва руҳий оламлар шу нурдан зиё топган, ҳали ҳазрати Одам Сафиюллоҳ яратилмаган эди. Одам Ато ҳам Муҳаммад нуридан бино қилинди. Шунинг учун "Аввал уғул, сўнгра ато" яратилди дейиш мумкин. Бошқача шарҳлаганда, ҳазрати Муҳаммад Одам Атога ҳам ато ва уғилдир. Шу маънода Одам Ато фарзандлари - бани Одам барчаси Муҳаммадга фарзанд ҳисобланади.

Навоий Одам Ато ва ҳазрати Муҳаммад орасидаги қариндошликни улар номидаги ўхшаш жиҳатлар билан қиёслаб тушунтирмоқчи бўлади: أدم ва محمد сўзларининг ёзилиши шаклида ا ва م ўхшаш, агар биз Муҳаммадни Аҳмад шаклида ёзсак, (Аҳмад ҳам пайгамбар исми шарифи), унда учта ҳарф-алиф, дол, мим ўхшаш бўлиб чиқади, яъни أحمد "уғулда уч ҳарф атодин

нишон" деб ёзади Навоий. Бироқ ζ ҳарфи ҳам ортиқча эмас. Шоир кўрсатишича, бу "ҳабиб" ва "муҳаббат" сўзларига ишорадир: حبیب زهرو, Расулуллоҳ Аллоҳнинг дўсти — Ҳабибуллоҳ лақабини олган ва Расули акрам дилида Тангрига муҳаббат беҳадду ҳисобдир.

Ҳар неки Ҳақ ваҳҳи аро муоҳа^умул,

Зоҳир этио юзда ҳабиби ҳам ул. (14.24-6.)

Демак, Муҳаммад пайғамбар сиймосида илоҳий ваҳҳнинг қудрати ва жамоли акс этган, пайғамбар Аллоҳнинг кузгуси, пайғамбарнинг ишлари ҳам Аллоҳ амаллари, амрининг ҳаётга тадбиқи.

Муҳаммад нури Одам вужудига кириб уни шарафлайди, одамдан Ҳавога ўтди, унинг оолаларига ҳам таралди. Шундай қилиб, оарча инсонлар шу Нурдан оаҳраманд бўлдилар.

Алишер Навоий бу фикрларни "аввалги наът" деб номланган бобнинг насрий атамасида аниқ ва ихчам баён этади: "Ул ҳазратнинг нури қадамиятидаким, зот баҳрининг аввалги жумбушида ул дурри бебаҳо ламъаси хафо риштасин ўзди ва ул гавҳари якто ашиъаси ламъа кўргўзди ва дурждин дуржга интиқол этти, то Сафиюллоҳдин Абдуллоҳга етти". (14.24-6.) Маъноси: "Ул ҳазрат нурининг қадимийлиги ҳақидаки, зот — тангри денгизи биринчи тўлқинда бир ягона гавҳар нури яширинлик иғини ўзди ва ул ягона гавҳар порлаб кўринди ва сандуқчасидан буржларга йуналди, токим Одам Атодан Абдуллоҳга етди". Яъни оламдан аввал бу нур яратилиб, кейин оламларга ва Одамга сингиб кетди, токи Абдуллоҳга етди деганда Навоий ҳазрати Пайғамбарнинг туғилишини назарда тутди. Чунки Муҳаммад Пайғамбарнинг лақабларидан бири "Абдуллоҳ" эди, яъни Аллоҳнинг қули, шундай қилиб олам асосидаги нурдан то Муҳаммад бўлиб туғилгунча даврий бир замон

кечади.

Шундан кейин Алишер Навоий ҳазрати Пайғамбарнинг гудаклик айёми, қирқ йилгача ҳар хил юмушлар билан шуғулланишлари, чунончи, чупонлик қилиши, тижорат билан банд бўлиши ва бошқалар ҳақида ёзади. Шоирнинг тасвирига кўра, пайғамбарлик ёш Муҳаммад сиймосида муҳайё эди, унинг ақли, зеҳни одамларни ҳайрон қолдирарди:

Сурат аро тифл, вале ақли кулл,

Қавлинг аро ғайри яли ламяқул. (I4. 25-б.)

Пайғамбар бутпарастларга қарши жиҳод бошлаб, Аллоҳ Ҳақиқатини Ерда Ҳукмрон қилди. Қуфр тоғини талқон этароқ имон боғини яшнатди. Муҳаммаднинг дэъватлари элу халқлар орасида гулгула солди, пайғамбарнинг мўъжизали каломи дилларни ёритади ва айни вақтда душманлар ҳам пайдо бўлдилар. Бироқ, Макка мушриклари охирул амр имон келтиришга мажбур бўлдилар. Пайғамбар мўъжизаларидан бири бармоқ учи билан ойни икки қисми бўлганидир:

Меҳр мутии амру мисоли била

Шаҳ бўлубон бадр ҳилоли била. (I4.25-б.)

"Учинчи наът"нинг насрий сарлавҳаси мана бундай: "Ул нубувват қуёши соясиэлигининг пояси, балки қуёш бўлмоқ анинг сояси ва беш бармоғига қалам тутмай ақолими сабъани якқалама қилғони, балки жамъи милал авроқиға насх қалами чеккони" (I4.26-б.), яъни: "Ул пайғамбарлик қуёшининг сояси йўқлиги моҳияти, балки қуёш унинг соясидир ва бармоқларига қалам олмай, етти иқлимни забт этгани, балки барча миллатларнинг китобу динларига инкор хатини чекканлиги".

Бу бобда шоир Муҳаммад жорий этган барҳақ диннинг улугворлиги, пайғамбаримизнинг уллий-раҳмоний нажоти ҳақида жушиб

тавсифли сатрлар тизади:

Зотинг эди жавҳари улвий нажод,
Тутмади ер сояси бирла савод.
Қайда савод этгали чеккай рақам,
Қолди чу маҳрум илигингдин қалам.
Булмади гар ҳома бошин ёрмоғинг,
Ёрди камар хомасини бармоғинг.
Қуймади гар бу қаламинг бир нуқат,
Лек милал насхиға кўп чекти хат. (I4.26-б.)

Ушбу байтларда Ҳазрати Муҳаммаднинг хат танимаганлиги, аммо шунга қарамай олам асрори илоҳий илмий ҳикмат кони бўлганлиги, ифодаланган. Муҳаммад Алайҳиссалом хат танимасди, аммо унлаб халқлар унинг хати тобеълигига қўшилди. Ажамдан Арабгача, Машриқдан Мағрибгача ислом динини қабул қилдилар. Номаси қора бўлганлар ҳам бу хат тобеъига айланганди, шафоат топдилар. Лоту манот каби бутпарастлар минг балоларга дучор бўлдилар.

Тўртинчи наътда "Ҳайратул аброр" муаллифи Пайғамдар сифатларини мадҳ этишни давом эттириб, Пайғамбарлик мўъжизалари, Ҳазрати Расулуллоҳ фаолиятининг қизгин даврини қаламга олган:

Эй нафасинг мояи эъжоз ўлуб,
Руҳи қудус нутқунгга ҳамроз ўлуб.
Гаҳе такаллум санга мўъжиз калом,
Назми каломинг бори мўъжиз низом...
Сихҳати ҳукм ичра ҳадисинг саҳеҳ,
Арзи ғасоҳатда каломинг ғасеҳ. (I4.27-б.).

Пайғамбарнинг энг улуғ мўъжизаси — бу каломи шариф, яъни "Қуръони карим". Бу сатрларда шунга ишора бор. Муҳаммад Мус-

тафо пайгамбарлар силсиласида сўз сеҳргари сифатида шуҳрат қозонган. Ул жанобнинг нутқи, ваъзи, оятлари илоҳий ваҳийлик эди. Куръон суралари Аллоҳнинг каломи бўлиб, Жабраил Алайҳиссалом Ҳазрати Муҳаммадга етказиб турган, Ҳазрати Муҳаммад Мустафо буни уз навбатида халққа етказган. "Куръон"да исломий ақидалар, ваҳдат ва тавҳид ғоялари, мўмин мусулмонлик руқнлари, фалсафа ва ҳикмат, ғайб асрори ифодаси бўлган тилсимли маънолар, шунингдек мўминларнинг кундалик ҳаётига лозим бўладиган кўрсатмалар бор. Одам фарзандига керак бўладиган барча ахлоқий -маънавий нарсаларни бу муқаддас китобдан топиш мумкин. Шунга ўхшаш беҳисоб Ҳадислар ҳам инсон камолоти, унинг ҳаёт тарзини йўлга солувчи ўчмас чироқлардир.

Ҳазрат Навоий ушбу бобда ислом шаръининг беш рукуни -намоз, рўза, закот, ҳаж ва калима келтириш шарофати ҳақида тўхтайдди. Қайд эт¹амизки, бу мавзу "Ҳайратул аброр"да алоҳида бобда кенгроқ ёритилган. Бу ерда эса, шариатнинг аҳамияти ва Пайгамбаримизнинг бундаги бениҳоя улуг хизмати тезислар шаклида уртага ташланган. Пайгамбар шариати жорий этиш билан инсоният маънавияти тарихида бурилиш ясади. Одамлар яхшини ёмондан, гуноҳни савобдан, ҳаромни ҳалолдан ажратадиган бўлдилар.

Алишер Навоий бу бобда Пайгамбар ҳаётидаги оғир дамлар -душманлардан қочиб ғорда яшириниш, Абужаҳл бошлиқ мушриклар билан кураш, Пайгамбарга охиригача содиқ қолган Абубакр, Умар, Усмон, Али ҳақида ёзади:

Рух эди ул баҳри нубувват дури,

Турт рафиқи танининг унсури. (I4.27-6.)

Навоийнинг наътлари мазмун жиҳатидан Амир Хусрав наътларига

ҳамоҳанг. Амир Хусравнинг учинчи наътида уқиймиз:

Эй суханат ганжи худоро калид,
Гавҳари он ганж ту карди падида,
Аз ту салое ба "аласт" омада,
Нест ба меҳмони "ҳаст" омада...
Гарраи моҳ аз хамаи ябруйи туст,
Турраи шом аз шикани муйи туст.
Моҳ ба тавқи ҳидомат чун ҳилол.
Шом ба доғи ҳабашат чун Билол...(I5.29-б.)

(Эй сенинг сўзинг худо хазинасининг калиди, бу хазинанинг гавҳарини сен очдинг, Сендан абадиётга бир овоз етишди, йўқлик борлиққа меҳмон бўлиб келди. Ойнинг ғурури сенинг қошинг эгилганидандир, шомнинг қора зулфи сенинг сочинг халқасидандир. Ой хизматинг халқасида ҳилол бўлиб эгилган, шом эса ҳолинг ҳажрида Билолдай хизматда).

Амир Хусрав, шундай қилиб, Пайғамбар таърифи мадҳига кўпроқ эътибор беради, унинг илоҳий сифатларига шоирона санъатларни қаторлаштириб чизиб чиқади:

Ҳар ки ба фитроқи ту кард эъҳтисом,
Карда ба меъроҷ ғалакро лағом.
Қулзуми раҳмат туйи, эй бениёз,
К-аз ту намозий шуда ҳар бенамоз.
Ҳар кӣ тирози ту ба бозу ниҳод,
Нақди ду олам ба тарозу ниҳод.(I5.3I-с.)

(Кимки сенинг узангингга осилган бўлса, ғалак зиналаридан ошиб қадамлади. Эй озод эр, раҳмат денгизи сенсан, чунки ҳар бир бенамоз сендан намозхон бўлди. Кимки сенинг этагинг-ни қўлга киритган бўлса, икки олам нақди -савобини қўлга киритади).

Шундан кейин Хусрав Пайгамбар руҳидан мадад сўрайди, қиёмат куни Парвардигор олдида шафёъ бўлиб, гуноҳларини авф этишни илтижо қилади:

Руй ба мо кун, ки туйи пуштибон,
Ҳам дили мо деҳ ба карам, ҳам забон.

Ин ҳама густоҳии мо бар гуноҳ.

З-он сабаб омад, ки туйи узрҳоҳ.

Тақя чу бар мунъими худ кардаем,

Ғам нахӯрем арчи ки бад кардаем. (15.31-32-с.)

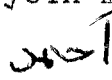
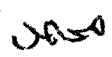
(Бизга юзингни ўгир, чунки сен суянчигимизсан, карам ила ҳам дил ва ҳам тил бергил бизга. Сен узримизни кечирувчи бўлганлигинг учун густоҳлиқ билан гуноҳ қиламиз. Ўз валинеъматимизга суянганмиз, шу боис гарчи гуноҳ иш қилган бўлсакда, лекин ғам емаймиз).

Бу ерда икки жиҳатни таъкидламоқчимиз, Биринчидан, Амир Хусрав тарихий воқеалар, Пайгамбар ҳаётига оид конкрет тафсилотлар устида тўхталмаган, балки Ҳазрати Расулуллоҳнинг умумий сифатлари, шаъну шарафини тавсиф этган. Навоий эса, Пайгамбар ҳаётига оид тарихий воқеалар, ривоятларни қўшиб тасвирлайди, Пайгамбарнинг фаолиятини исломнинг кириб келиши, ёйилиши ва мустаҳкамланиши билан боғлаб олиб боради. Иккинчи жиҳат шуки, Амир Хусравда Парвардигор сифатлари билан Пайгамбар сифатлари орасида қарийбки фарқ йўқ. Алишер Навоий достонида гарчи Муҳаммадий ғояси батафсил ёритилган бўлсада, лекин Пайгамбарнинг инсоний сифатлари (изтироби, кураши, модлиги) билан қўшиб олиб борилади.

"Матлабул анвор" ва "Ҳайратул аброр" достонларидаги меърожнома бобларни қиёсласак, бу маънолар яна аниқроқ кўзга

ташланди. Қайд этамизки, Пайғамбар меърожи ҳақида шоирлар кўп ёзганлар, бу воқеа ўзининг ҳаёлот ва тасаввуротларига бойлиги, суфийёна каромату таважжух ва ишқу ошиқлик тушунчалари билан яқинлиги балки бунга сабаб бўлгандир. Меърож кечаси ҳақида қасида ва ғазаллар ҳам ёзилган. Афтидан, бу анъанавий мавзулардан ҳисобланиб, ҳар бир шоир бунда ҳам кучини синаб кўрган.

"Матлаъул анвор"нинг меърожга бағишланган боби иккинчи наътга "Ҳайратул аброр"да эса охириги – бешинчи наътга тўғри келган. Бунда ҳам Навоийнинг тарихий мунтазамлик ва Пайғамбар ҳаёти тартиби билан вобасталик сақлаганини кўришимиз мумкин.

Амир Хусрав наътининг сарлавҳаси бундай: "Наъти дуввум дар Меърожи султон анбиёки, қалби Арш маснади ўст ва шараф таҳ, ва болойи фалак фарши пойи ў, Аҳмадеки алифи балош додан. то бар кунгураи исро рост боистод ва Муҳаммадеки доли охирашханданд то бар сари дунёи дурйй пой ниҳат" (15.20-с). (Таржимаси: "Иккинчи наът анбиёлар султони меърожи ҳақидаким, Аршнинг қалби унинг тахтгоҳидир ва фалакнинг остию усти шарифи унинг оёғининг фаршидир, у шундай Аҳмадки () унга алифдай қомат берганлар, токи исро (осмон) кунгирасида тик турсин ва Муҳаммад деб атадилар (), токи наст дунё бошига аёқ қуйган охириги Пайғамбар бўлсин").

Алишер Навоийда бешинчи наът бундай бошланади: "Меърож кечаси таърифидаким, каримаи: "Субҳоналлази асро" анга мусаддақи дурур ва "биабдиҳи лайлаи минал масжидил ҳароми и л а л масжидил ақсо" анинг субутига икки гувоҳи содиқ". (14.28 -б). Маъноси: "Меърож кечаси таърифидаки, "Субҳоналлази асро" (кечки сафар шаъни-шарафи) ояти карима уни тасдиқ этувчидир ва кечаси ҳарам масжидидан Ақсо масжидига келиб ибодат қилди"

(хабари) унинг собитлигига икки содиқ гувоҳдир"). Шундан кейин ушбу насрий сарлавҳанинг шеърий шарҳи бошланади. Хусрав Деҳлавийнинг Меърож ҳақидаки боби бошланмаси бундай:

Ними шабе, к-он маҳи гардун фулом,
Кард оа давлат суйи гардун хиром.

Валвала дар олами боло фитод,
Гулгула дар гунбади воло фитод,
Нӯҳ табақу ҳафт санам хостанд,
Ҳафту нӯҳ хеш биёростанд.

Собиту сайёра дар ин интизор,

Монда зи беруну дарун беқарор. (15.21-с.)

(Фалак соҳиби бўлган ул ой ярим тунда осмон томонга от қўйиб учганида, юқори оламда гулгула-ғавғо кутарилди, чарх гумбазлари чайқалди. Тўққиз қават осмон ва етти сайёра уни истадилар ва ҳар бири ўзини оро бериб кутди. Собиту сайёра бу интизорликда ичкаридан ва ташқаридан беқарор эдилар).

Алишер Навоий Меърожномаси эса мана бундай байтлар билан бошланган:

Бир кеча зулматда қолиб коинот,
Меҳр ниҳон уйлаки айнулҳаёт.
Гарчики ул чашма назардан қочиб,
Хизр кук узра қа[т]таротин сочиб.
Тун қилибон гардини анбарсиришт,

Бутратибон ерга насими биҳишт. (14.28-б.)

Маълум бўладики, бошланишдаёқ икки шоирда икки хил манзара тасвирига дуч келамиз. Яъни: Амир Хусрав Ҳазрати Пайгамбарнинг кукка сафаридан фалак жисмлари, коинотнинг шодланиши, интизорлик ҳолатини тасвирлайди. Жонлантириш(ташҳис) санъати орқали ой, юлдузлар, сайёралар Аллоҳнинг Ҳабибини кў-

рашга муяссар бўламиз деб гўё алоҳида ҳаракат бошлайдилар, улуғ меҳмонни кутаётган меҳмонлардай тараддудга тушадилар. Жаннат хазинадори, – деб ёзади Деҳлавий – бетоқатликдан гоҳ ташқари чиқар, гоҳ ичкарига кирарди. Жаннат боғлари топ-тоза қилиб супурилган, супурги ҳам ҳурларнинг сочидан. Ҳурлар қора кўзларини йўлга тикмоқдалар, интиқликдан кўзларида халқа-халқа ёш. Шу зайлда, шоир жамики коинот ашёлари фаришта-малакларнинг, жаннатдаги жонли ва жонсиз нарсаларнинг интизорлик ҳолатини бир-бир тасвирлайди.

Кейин Муҳаммад Пайғамбар миниб кўкка кутарилган Буроқнинг тасвири келтирилади.

Улуғ ўзбек шоири наътида авваломбор Меърож тунининг ўзи тасвирланган ажойиб пейзаж манзараси яратилган: осойишта ва қоп-қора тун. Ҳаёт чашмаси –қуёш яширинган, ой эса ҳали чиқмаган, лекин тун қоронғи бўлишига қарамай сафоли, худди Ҳизр зулматдан обиҳаёт олиб сепаетгандай. Ҳаводан ҳушбуй ҳид анқийди, жаннат шабадаси эсиб турибди.

Навоийнинг мана бу ташбеҳ –тасвири ҳам ажойиб:

Ер курави шакл ила мижмар бўлуб,

Кеча саводи анга анбар бўлуб.

Ут киби ер мижмари остида меҳр,

Елиб этак мижмара узра сипеҳр. (14.28–6.)

Яъни: Ер курраси шаклан гўё учоққа ўхшаб қолган, кечанинг қоронғилиги бу учоққа сепиладиган анбар (анбар –оловга сепилиб, уйни ҳушбуй қиладиган доривор) кабидир. Қуёш учоқ остидаги оловга ўхшайди, осмон эса учоқ устига ёпилган этакка ўхшаб турибди.

Шундан кейин Навоий Пайғамбарнинг ваҳий олиб сафарга

тайёргарлик қилаётгани, Аллоҳ васлига етишишдан ниҳоятда сарфараҳ ва хушнудлиги айтилади. Жабраил Пайғамбар алайҳиссаломга осмоний от Буроқни келтиргани тасвирланган. Навоий осмон жисмларининг интизорлигини баён этишдан олдин Пайғамбарнинг ўз ички кечинмалари – Тангри билан мулоқот муждасидан юраги беором, жони ичига сиғмай қувониши кўрсатилган:

Чунки наби муждаи жонон топиб,

Муждаи жонон чу топиб, жон топиб.

Пайки они қўлдабон отлантуруб,

Рахшани келган сари –ўқ ёғдуруб (I4.28–б.)

Куп Меърожномаларда Муҳаммад алайҳиссалом Кукка сафар қилишдан олдин Ҳарам масжиди (Макка масжиди) ва Ақсо масжиди (Байтул муқаддасдаги масжид)ни зиёрат қилиб, намоз адо этгани баён қилинади. Амир Хусрав Деҳлавий ҳам шу йўлдан бориб, Пайғамбарнинг икки масжид сафарини тилга олиб ўтган (Биринчи ҳарам – масжиддан йўлга чиқди, Байтул ҳарам– Макка ёнидан учиб ўтди. Ул қудсий масжидни ортда қолдириб Муқаддас Ақсога ўз нурини тўқди).

Навоий бу воқеалар тасвирини четлаб ўтган. Унда Пайғамбар Ҳақ сари "жилвасоз" бўлиб йўлга чиққач, сайёраларнинг пешвоз чиқиши, ҳар бир сайёрада бир муддат тўхтаб ўтиши баён қилинган. Аввал Ой, кейин Зухра, кейин Баҳром сайёрасига ўтилади. Бирин-кетин Муштарий, Зухал, Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Ақраб, Қавс, Жади, Далв, Худ буржларини саёҳат этади. Буларнинг ҳаммаси Ҳабибуллоҳ Қадамидан шарафманд бўлади. Сўнгра Арш ва Лавҳу Қалам сари Буроқни буради:

Фарши бўлуб арш ила лавҳу қалам,

Қуймоқ учун раҳши аларга қадам. (I4.29–б.)

Кейин Буроқни қолдириб, Ҳазрати Пайгамбар Раффафга минадилар ва кўк пардаларини очиб, Парвардигор даргоҳига яқинлашадилар. Бу даргоҳ Ломакон даргоҳи, бу ерда вақт ва маъно тушунчалари амал қилинмайди:

Олти жиҳат қайдидин ихром ўлуб,

Турт гуҳар тарки анга тож ўлуб.

Ўқлуғ аёғи била солиб қадам,

Андаки йўлу қадам ўлуб адам,

Ўзлигидин нақшу намудор йўқ,

Нақшу намудоридин осор йўқ.

Чун ўзини айлаб ўзидин халос,

Пардаи иззатда қилиб ўзни хос. (14.29-б.)

Шундай қилиб, Алишер Навоий, биринчидан Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломнинг Ёр васлига етишиш шодлиги, беҳудлигини кўрсатган бўлса, иккинчи томондан, то ўзидан кечмаса, Ёрга етишмайди деган сўфиёна ғояни олдинга сурган. Чунки Пайгамбар макон ва замондан холи оламга доҳил бўлар экан, чор унсур билан боғлиқ башарий сифатлардан ҳам халос бўлади, яъни фоний бўлади - "баҳри иноятга" қўшилади. Бу ҳолат шоирда бағоят таъсирли тасвирланган. Шунча воқеалар, парвозу сайру саёҳат, илоҳиёт оламини кашф этиш бир лаҳзада кечади:

Борғонини келгани бир он ўлуб,

Ақл бу мансубада ҳайрон ўлуб. (14.29-б.)

Ҳазрати Пайгамбар бу илоҳий сафардан қайтиб, эл орасига шаритни яна кучлироқ ташвиқ қилдилар. Навоий хулосаси шу. Ўзбек шоири васл лаҳзаси ҳолатини кўрсатишга кўп эътибор берган.

Қамоли қониқиш билан қайд этамизки, Навоийдаги ушбу таслар Хусрав Деҳлавий "наъти"даги тасвирларга мувофиқ келади.

Зеро, Амир Хусравда ҳам Пайгамбар алайҳис салом Кук сайёра-
лари ва буржларини бир-бир айланиб чиқадилар ва Аршу курсини
босиб утиб, Ломакон оламига етадилар. Бу олам тасвири қуйи-
дагича:

Шуд ба маконе, ки маконе надошт,

В-аз худди хеш нишоне надошт.

Гум шуд аз эҳсон, ки зи ҳадд беш буд,

Гум шуданаш ёфтани хеш буд.

Тан шудаш аз ҳастии сурат барӣ,

Пок шудаш ҳона зи суратгарӣ

Аз ҳаме су хост жиҳат хонахез,

Ҳар жиҳате кард ба сӯе гурез. (15.25-26-с.)

(Шундай бир маконга кирдики, унда макон йуқ эди. У узлигидан
ҳам нишон кўрмади. Тангрининг беҳадду ҳисоб эҳсони иҷра йу-
қолди, лекин бу йуқолиш ўз-ўзини топиш эди. Танаси жисм су-
ратидан холи бўлди, яъни гӯё уй қалбдан қутулди. Қайси томон-
га қараса, бу томон ундан қочарди, яъни "томон" улчови йуқ
эди).

Амир Хусрав ана шундай тасаввуфий фалсафий тасвир билан
бобни якунлайди. Жаноби Пайгамбар ёр васлига мушарраф бўлиб,
қалби Парвардигор зиёси билан тўлишиб, Ерга қайтади ва яна
умматларининг иши билан шуғулланади.

Ҳар икки шоирда ҳам жаноби Пайгамбарнинг Парвардигор
нурига ғарқ бўлиб, сингиб кетиш тасвири бор, аммо суҳбат
берилмаган. Бошқа кўп "Меърожнома"ларда эса Парвардигор би-
лан мулоқот, ғойибона суҳбат берилади. Пайгамбаримиз уммати-
нинг гуноҳини кечишни сурайди.

Демак, Амир Хусрав учун ҳам, Навоий учун ҳам васлнинг

узи ва бунда Муҳаммаднинг ҳолатини кўрсатиш муҳим деб ҳисобланган. Иккала шоирда Пайғамбар ғайри табиий қудратга эга, илоҳийлашган зот сифатида тасвирланади. Пайғамбар биринчидан хориқуллодда одам, у оддий инсонларга ўхшамайди, иккинчидан, у -бир идеал, камолот идеали, "хайрул башар". Наътларда яхшилик ва улуғворлик, ҳақ йўли учун кураш гоёси акс этган.

Наътларнинг тили, услуби, поэтикаси ҳам ўзига хос. Биз қисман бунга йўл-йўлакай тўхтаб ўтдик. Лекин фикримизча, бунга кенгроқ тўхтаб ўтиш керак, бу фойдадан холи эмас. Чунки наътларнинг ўз поэтикаси, услуби бор. Аввало, шунини айтишни лозим топамизки, Пайғамбар -комил инсон тимсоли, идеал бўлгани учун тасвир ҳам шунга мувофиқ романтик кўтаринки кайфият кўзгатувчидир. Хаёлот ва муболағали тасвир етакчилик қилади. Муаллифлар ҳамду наътда энг муносиб ва "нажиб" сифатларни қўллаб Пайғамбарнинг улуғворлиги, бемисллигини тасвирлашга интиладилар. Романтик кўтаринки руҳ байтлар оҳангига ҳам таъсир этган.

Амир Хусрав Деҳлавий Муҳаммад Мустафо сиймосини тасвирлаганда "Аҳмади Мурсал", "хайрул башар", "тожул анбиё" унвонлари билан бир қаторда уни "дурри якто", "дурри ятим", "жавҳари ислом" каби ибораларни қўллайди. Ҳазрати Муҳаммаднинг сўзлари энг қимматли нарсалар -лаъл, гавҳарга тенглаштирилади. У кишининг сўзларигина эмас, вужуди ҳам назокатли, ғайзли, вужудидан оламларга ғайз ёғилади деб ёзилади. Ҳазрати Пайғамбар умматларига меҳрибон ва ғамхўр:

Пардакаши уммати шўридакор,

Зомани омурзиши омурзгор.

Бори жаҳон бар дили он нозанин,

Сина чунон нозуку бораши чуни! (I5.I7-I8-с.)

(Туполончи умматнинг айбига парда тортувчи, кечирувчи Танг-ри олдида кечиришни сураб турувчи кафил. Жаҳоннинг юки - ташвиш ул азизнинг нозик дилига иклатилган -қалби шундай нозик, аммо юкнинг қанақа қилигини кўринг.)

Унинг қокили, зулфидан атрофдагиларга нури илоҳий таралади, терлари гўё қуёш чашмасининг қатраларидай. Ушбу ташбеҳлар тасвир объектига муаллифнинг муҳаббатидан дарак бериб туради.

Дарҳақиқат, Амир Хусравнинг ҳам, Навоийнинг ҳам Шайғамбарларга муҳаббатлари чексиз. Бу муҳаббат ҳар бир сайрда, ташбеҳ ва ифодада кўриниб турибди. Шоирлар иғроқ, ташхис, ташбеҳ ва китобат санъатларидан усталик билан фойдаланганлар.

Чунончи, Навоийда:

Инсу малак жонию жононаси,
Икки жаҳон гавҳари яқдонаси.
Маҳд санға лавҳаи фирӯзаранг,
Ким ҳаракатдин анга булмай даранг.
Сен киби бу гулшан аро тоза вард,
Умрида кўрмай фалаки солхӯрд.
Сурат аро тифл, вале ақли кулл,
Қавлинг аро ғайри яли лам-яқул. (I4.25-б.)

Бу парчани кўздан кечирсак, Шарқ адабиётида қўлланиб келинган бадий санъатларнинг ажойиб намунасини кўрамиз. Чунончи: "инсу малак жони ва жононаси" иборасида ҳам тавсиф бор ва ҳам ташбеҳ. Ажойиб шоирона тасвир бу: одамларнинггина эмас, фаришталарнинг ҳам жони. Жонигина эмас, жононаси -маҳбуби ҳам. Шайғамбар зоти шунчалик шариф ва муътабар қилиб тасвирланади.

"Лавҳаи ғирузаранг" – осмоннинг сифати. Бунда ташбеҳи том санъати ишлатилган. Аммо бу "лавҳаи ғирузаранг" – "Зангори лавҳа" – Пайғамбарнинг бешиги. Мана бу муболағали ва муносиб ташбеҳни қаранг. Чунки гап Муҳаммад нури ҳақида бормоқда, бу нур учун бутун олам бешик вазифасини утаган. Пайғамбар бир тоза Ғул. Ташбеҳ санъати яна ишга солинган. Аммо бу Ғул ғалак бағрида очилган. Ташбеҳ кенгайиб романтик тасвири вужудга келтирган. Пайғамбарнинг туғилиши, гўдаклиги тасвирини қаламга олган Навоий шундай санъатларни тизиб ташлайди. Муҳаммаднинг сурати гўдак, аммо ҳақиқатда ғалак бешигида у бир Ақли куллдир.

Алишер Навоий яна ҳар бир наътда ўзига хос ташбеҳлар қўллайди, чунки ташбеҳлар қаламга олинган мавзуга, воқеага муносиб бўлиши керак. Пайғамбарнинг туғилиши, чақалоқнинг ҳусну жамоли ва баркамоллиги, набилик даври ҳақида ёзганда қуёшдай порлаш, мўъжизалар, кароматлар намоиши, Меърож ҳақида ёзганда тун тасвири, чақмоқ ва яшин каби образ-ифодаларга мурожаат қилиш бор.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Хусрав Деҳлавийнинг "Матлаъул анвор" достонида ҳам, Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" достонида ҳам наътлар муҳим аҳамиятга эга. Наът – бу дostonларнинг таркибий қисми бўлиб, муайян ғоявий эстетик вазифага эга. Уларда шоирларнинг исломга муносабати ёрқин акс этган. Амир Хусрав билан Навоий Ҳазрати Муҳаммадни инсоният тарихида янги, барҳақ динни жорий этган улуғ зот, кароматли ва шарофатли инсон сифатида қизғин муҳаббат билан тасвирлаганлар. Шу билан бирга ушбу бобларда шоирларнинг кайҳоний тушунчалари, тасаввуроти, ҳаёлот олами ҳам ифодаланади.

Айни вақтда, конкрет тасвирда ~~А~~Амир Хусрав билан Навоий тасвирларида **фарқ** ҳам бор. Амир Хусрав агар умумий йўсинда фикр юритган бўлса, Навоий Пайғамбар сиймосини тарихий воқеалар ичида олиб гавадалантиради, тадрижий тус беради.

3. ДОСТОНЛАРДА КҮНГИЛ ТИМСОЛИ

("хилват"дан "ҳайрат"гача)

Достонларнинг биринчи қисмида на бағишловларга кирадиган, на ҳамду наътларга кирадиган ўзига хос боблар тизмаси борки, бу ҳар бир шоир томонидан ҳар хил номланган ва тасаввуфий нуқтаи назаридан жуда муҳимдир. Низомий Ганжавийда бу боблар "Кеча таърифида ва кўнгилни таниш", "Биринчи хилват кўнгил парваришида", "Биринчи хилват самараси", "Иккинчи хилват тунги ишрат ҳақида", "Иккинчи хилват самараси" деб номланган.

Бу боблар ўз моҳиятига кўра достонлар моҳиятини белгилаб келади ва меъроҳномада бўлганидай кўтарилиш, сайр этиш ва тушиш воқеалари тасвирланади.

Амир Хусрав Деҳлавий "Биринчи хилват бондалик ҳақида", "Иккинчи хилват сабо ва сабоҳ сифатида", "Учинчи хилват дил қаъбаси ҳарами зиёрати" деб номланган бўлса, Навоийда бу уч боб уч "ҳайрат" тариқасида келтирилган. Номланишда Амир Хусрав устози Низомийга эргашган, Навоий эса янги йулдан борган. Уччала шоирда ҳам бу бобларда гап кўнгил ҳақида, кўнгилнинг муъжизалари устида боради. Аммо бу тушунча уччала шоирда бир хил тарзда талқин этилмайди, тасвир ва талқин усули ҳам турлича. Шунинг учун мазкур бобларни қиёсан таҳлил этамиз.

"Матлаъул анвор"даги уч хилват ва "Ҳайратул аброр"даги уч ҳайрат бу икки достон моҳиятини англашда катта аҳамиятга эга. Амир Хусрав қалбларга илоҳий нур бағишлаш ёхуд илоҳий нур манбаидан ваҳийлик ҳодисасини назарда тутиб (юқорида шоирлик – пайғамбарликнинг давоми, кароматдир, деган сўзларини эсланг) достонининг номини "Нурларнинг бошланиш жойи",

("Нур чашмаси") деб қўйган. Алишер Навоий эса, тариқат йулида камолот сари интилаётган кишининг ахлоқу авсофи, имону эътиқодини назарда тутиб, асарга "Аброрлар ҳайрати" деб ном қўйган. Аброр —валилик зинапоясида иккинчи босқични эгаллаган киши, соф одам. Ана шу илоҳиёт ошигининг маърифат ола-мидан ҳайратланиши эътиборга олинган. Шунга кўра, биз "хил-ват" ва "ҳайрат" бобларини кўздан кечириб, шоирларнинг асл муддаоси, дунёқараши моҳиятини англаш имконини топамиз, деб уйлайман.

"Матлаъул анвор"да биринчи хилват бандалик хусусида, де-дик. Бу нима дегани? Бандалик ("тааббуд") — чин мусулмонлик-ни англаш, Аллоҳнинг буюклигини, яратувчилигини тан олиш ва идрок этиш, бандалик ҳақиқати, бандалик шарафини билмоқ демак-дир. Бобда солиқнинг хилватга чекиниб, тафаккурга берилиши, ўз-ўзини англаши, тунни бедор ўтказиб, кўнгил билан суҳбатла-шиши ҳақида гап боради. Амир Хусрав бундай байтлар билан бобни бошлайди:

Суфий гардун чу ба хилват нишаст,
Кард ғалак субҳай парвин ба даст,
Туррай зулмат зи насими баҳор.
Мушкфишон шуд чу лаби рӯзадор...
Чашмаи ҳур бурд зи ҳар хона тоб,
Тоҳтан овард ба ҳар дида хоб...(I5.6I-с.)

(Осмон суфиси хилватга утиргач, ғалак юлдузлар тасбиҳини қўл-га олди. Зулмат зулфи баҳор шабадасидан рӯзали кишининг оғ-зидай мушк сочувчи бўлди. Офтоб чашмаси уйлардан нурини кў-тарди ва уйқу лашкари кўзларга ҳужум қилади).

Шоир, шу тариқа қуёш ботиши ва ёқимли оқшомнинг бошлани-ши, кейин одамларнинг ором уйқусига кетиши, оламнинг бир со-

кин осойишталик оғушига ғарқ бўлишини чиройли ташбеҳлар билан тасвирлагач, давом эттириб ёзадики, шундай дилкаш кечада менинг кўзимга уйқу келмади, холи қолиб, хаёлотга берилдим, гуё тафаккурим, руҳим вужудимдан жудо бўлиб, юқори оламни сайр эта бошлади:

Ман ба чунун тийра шаби тобнок,

Рахт бурун бурдам аз айвони хок.

Жазбаи мақсуд инонам гирифт,

Валвалаи дил раги жонам гирифт.

Дилки шуд аз сийна ба поки бурун,

Бурд маро з-ин тани хокй бурун. (15.62-с.)

(Мен ана шундай нурли қоронғи кечада, Тупроқ айвони, яъни ердан кучимни олиб чиқдим. Мақсад жунуни ихтиёримни олди, Кунгилнинг гулгуласи жоним томирига туташди, Қалб кўксимдан чиқиб, мени бу тупроқ вужуддан ташқарига олиб чиқди).

Шундай қилиб, Амир Хусрав бу уринда ўзи ҳақида суз юритмоқда, яъни ўзи хилватнишин бўлиб, илоҳий оламни руҳан сайр этган киши сифатида кўринмоқда. Иккинчи диққатни тортадиган нарса — бу руҳнинг жисмдан ажралиб, самовий сайрга чиқишидир. Демак, суфийнинг руҳи жисмини вақтинча тарк этиб, руҳоний олам билан сирлашиши мумкин экан. Аммо ҳали бу даражага эришиши керак. Учинчи диққатталаб ҳолат — муаллифнинг руҳ ва кунгил (қалб)ни маънодош нарсалар деб ҳисоблашидир, қалб ҳислар билан эмас, ақл билан ҳам эмас, балки илоҳий амр билан боғлиқ.

Амир Хусравнинг қалби уни тупроқ макони Ердан ҳавога кўтариб парвоз эттиради, вужуддаги чор унсур зиддиятларидан халос эттиради. У —роз хаймасига оёқ қўяди, яъни камолот са-

ри кутарилиб боради. Шундай бир даргоҳга муяссар буладики, улуғлик шарафидан ҳаяжонга тушади:

Дидам аз он сон шарафи бартарӣ,

К-аз сарам афтод кулаҳи сарӣ.(I5.63-с.)

(Шундай бир шараф улуғворлигини кўрдимки, бошимдан афзаллик кулоҳи тушиб кетди.) Яъни бу Улуғлик олдида оддий шаъну шараф, улуғлик ҳеч нарсасага арзимади. Хуш, Хусрав руҳи ким билан розлашди, кимнинг ҳузурита бўлди? Маълум бўлишича, у Дил ҳузурита етишиб, у билан сирлашади. Дил унга дунёвий кишанлардан руҳни қутқозиш, бандалик ибодатига астойдил берилиб, шайтон бўйинини синдиришга маслаҳат беради. Дил шоирга ғафлат уйқусига берилмасдан тунни бедор ўтқозиш, Дил қиссасини айтиб, Дил розини англашни ўқтиради:

Об задам бар руҳи софисифот,

Даст бишустам зи ҳама коинот.

Гаштам аз андишаи олам барӣ,

Руй ниҳодам ба ниёишгарӣ.(I5.64-с.)

(Соф сифатли юзга сув сепдим ва барча коинот ишларидан қўл ювдим. Олам фикрларидан холи бўлдим, илтижо – таволлога юз ўтгирдим).

Кунгил насиҳатини олган суфий -Хусрав намозга ўтириб сидқидилдан саждага бош қўяди, бандалик шарофатидан руҳи фароғат ва шодлик касб этади. Қалби, қулоғи Худо сўзлари билан тулади, Парвардигор билан бевосита руҳий мулоқот юз берилади. Яъни шунда бедор суфий Ёри билан висол нашидасини суради, қалб хилватида ҳол мартабасини эгаллайди.

Иккинчи "хилват"да бедор ошиқу ориф Хусрав Деҳлавийнинг тонгни кутиб олиши ва кундуз нашидасидан дили яйраган-

лиги, сунгра сўфиёна само ҳолатига кириши, сархуш ва сармаст бўлиши тасвирланган. Характерлиси шундаки, муаллиф бу бобда она юрти Ҳиндистон табиати, гўзалликлари, гул ва гулзорлар, нурафшон водийларни таъриф этади. Ҳаёт нафосатидан завқланган кўнгил масрурлиги тараннум этилади. Шоир ҳам ҳайрат, ҳам ишқ завқига кўмилганини баён этиб ёзади:

Ман ба чунун гулшани минунишон,
Домани андеша ба ҳар су кашон.
Бар сари ҳар сабза, ки пое задам,
Аз дили шўрида навое задам. (15.70-с.)

(Мен бундай жаннат каби гулшанда юриб, тафаккурга ғарқ эдим. Ҳар бир майса -ут устига қадам қўйганимда, ғалаёнли кўнглимдан нола -наво чиқарардим).

Ҳаётий оҳанглар - қушларнинг сайраши, сувларнинг ёқимли нағмаси шоир илҳомини қўзғатса, сўфий қалбини илоҳий қудрат ҳақидаги андешалар билан тўлдиради. Кўнгил бундан зиё топиб, янги -янги маъноларни кашф қила боради.

Иккинчи хилват "аввалги хилват"дан ҳажман икки ҳисса кўп - шоирнинг ҳиссиёти тасвирига кўп урин берилган.

Иккинчи "хилват":

Бар натовон баст гирох бар нафас,
Маҳрами Хусрав дили хожа асту бас. (15.75-с.)

(Нафасга тугун боғлаб бўлмайди, Хусрав Деҳлавийнинг маҳрами Хожанинг дилидир, бас) деган байт билан якунланади.

"Хожа" -пир. Демак, учинчи "хилват"да пир билан учрашув тавсиф этилади. Профессор М.Имомназаров "Матлабул анвор" мазмунини баёний талқин қилаётиб, хилватларга келганда: "Амир Хусрав боғда ўз қайғудоши -салафи Низомий Ганжавийга дуч кел-

ган десак, хато бўлмайди" (94., с.148) деган жумлани қистириб утади. Бу тахмин, холос. Аслида, Хусрав тариқат пирини назарда тутган, чунки у бу "хилват"ларда солиқ кишининг ҳолатини тасвирлайди.

Учинчи "хилват"нинг насрий сарлавҳаси бундай: "Дар гирифтани эҳром ба ҳарими ҳурмати Каъбаи эҳтиром ва таъзими азимати аъзами шайхул ислом ба зикри хобе, ки он бедори жовидондид ва мани хуфтаро аз он хоб бедорӣ бахшид, ки ба хоб натвондид".(15.76-с.). Таржимаси: (Эҳтиром каъбаси ҳарами ҳурмати учун эҳром олиш ва шайхул ислом улугворлиги таъзимида (сўз сурмак) ва ул туш ҳақидаким, ул ҳамиша бедор зот кўрмиш эрди ва мен уйқучини ул тушдан огоҳ этди, бундай тушни тушда кўрса бўлмас.).

Демак, шоир ҳар қанча суфийёна хаёлларга берилиб, оламини яратган Тангри қудратидан ҳаяжонланган, ишқ шаробидан беҳуд бўлган бўлса-да, аммо пири муршидга эҳтиёж сезади, раҳномонинг ҳидоятини истади. Бу ерда қистириб утамизки, "хилват"ларда гарчи Амир Хусрав уз ҳолати, руҳий —маънавий кечинмаларини ифодалаган бўлса-да, яъни ўзини ошиқ суфий сифатида намоён этса ҳам, лекин буни унинг умуман тасаввуфнинг ошиқона йўналишдаги ақидаларига муносабати ва фикрлари деб қарамоқ лозим. Зеро, "хилват" —суфийлар сирлашуви, қалб асрорининг зуҳур этиш усули, Ёр билан унс тутиш иштиёқи ва натижасидир. Агар биринчи ва иккинчи "хилват"ларда суфийнинг ялдо тунида утказган бедор тунидаги ҳолати руҳияси, туйган бахтиёрлик дамлари, кундузги нуроний лавҳалар шавқи тасвирланса, яъни ошиқнинг уз "кашфлари" баён этилса, учинчи "хилват"да шу ҳолатларнинг шарҳи берилган. Учинчи "хилват" энди пир билан

суҳбат "хилват"идир.

Ман, ки шунидам зи дил ин достон,

Рост шудам бар қадами ростон.

Гарм бурун жастам аз ин равзагоҳ,

Не хабарам аз сару не аз кулоҳ.

Пой ниҳодам ба раҳ ошуфтавор,

Куҳи ғамам бар дилу ман беқарор. (15.76-с.)

(Мен дилдан бу ҳикоятни эшитгандан кейин, қадамни туғри йўлга қўйиб, йўлга тушдим. Бу боғчалардан қизгин ташқари отилдим. Бошдан ҳам бошдаги кулоҳдан ҳам беҳабар эдим. Девоналарча йўлга кирдим, қалбимдаги ғам тоғига ўзим бетоқат эдим).

Дил айтган ҳикоя деганда Амир Хусрав иккинчи "хилват"даги насиҳатни назарда тутган. Ул насиҳатда кўнгил шоирга қараб: Ғано майи мастлигида ёш болалардай ўзингдан кетма, сен тупроқ ўйнаётган гўдакларнинг завқу шавқидан юқори кўтарилгин, ўзингни бос, "бошингга сиёсат тигини емагин", деб айтган эди.

Демак, ғано мастлиги ҳали охириги комиллик эмас экан. Суфий ҳар қанча завқу шавқ ичида қолса ҳам пир сўзи ва кўрсатмаси уни қиёмига етказа олади. Амир Хусравнинг пири, юқорида қайд этилганидай, Шайх Низомиддин Авлиё бўлган. Лекин, у бу бобда пирнинг конкрет номини тилга олмайди, у умумий номда Хожа дейилган. "Хожа" -тасаввуфда пешқадам шайхларнинг эҳтиром юзасидан тилга олинадиган унвони. Муридлар пирларини "Хожа", "Султоним", "Шоҳим" деган унвонлар билан шарафлаганлар.

Хуллас, Хусрав кўнгил амрига қулоқ солиб, ҳаяжон ва кўрқув ичида пир ҳузурига боради. Ҳолатни пирга ҳикоя этади. Пир унинг ҳолатига разм солиб, хурсанд бўлади, муриднинг саволларига жавоб қайтаради, чунки мурид ўз ҳолатини англаб беришни

пирдан кутаётган эди. "Сен жим турсанг-да, аммо нега келганингни билиб турибман", дейди. "Сенга улуг давлат муяссар бўлди, буни менга тушимда Парвардигор башорат берди", дейди.

Давлат аз он хоб, ки моро намуд,

Давлатат инак ба мадоро намуд. (I5.78-с.)

(Бизнинг тушда аён бўлди сенинг давлатинг, шундай қилиб давлатинг сенга ёр бўлди).

Хусрав пирдан тушнинг воқеасини айтиб беришни сурайди. Пир жавоб бериб дейди:

Бениши мо аз назари бериё,

Карда миси қалби туро кимиё.

Чун ту намудй хати худиро рақам,

Мо рақами хеш бихонем ҳам. (I5.79-с.)

(Бизнинг риёсиз назаримиздан сенинг мис қалбинг олтинга айланди. Сен ўзлигинг нақшини кўрсатдинг, энди биз ҳам ўз рақамимизни кўрсатамиз).

Маълум бўлишича, Хусрав хилват ўтирган кеча пирнинг ҳам руҳи тупроқдан яралган моддий вужудни тарк этиб, даргоҳга етади, пир жоним ўзлигидан ташқари йўл олган эди, дейди. Бу тун гуё Расули худонинг меърожи эди, ҳар замон нур ёғини қуйиларди, осмон пардалари очилиб борарди. Парвардигорнинг улугворлиги, шарафи ичра беҳад нур кўрдим ва ёнимда сени ҳам кўрдим. Яъни:

Ман шуда аз нури муқаддас ба тоб,

Муқтабас аз ман ту чу маҳ э-офтоб. (I5.80-с.)

(Мен Муқаддас нурдан равшан, сен эса ой офтобдан акс олгандай мендан акс олиб ёришиб турардинг).

Сенга нузул этган ва қалбингни тўлқинлантирган нур ўша

нурдир деб айтади пир. Амир Хусрав бу хабардан боши осмонга етади, пирнинг қўлини, оёқларини упади, умрим охиригача шу нурнинг нуридан бебаҳра бўлмайин ва охиратда ҳам бу нур бирга бўлсин деб дуо қилароқ бобни тугатади.

Шу тариқа, суфийлик удуми, ошиқлик ва илоҳий фойздан баҳрамандлик гоилари, маънавий- маърифий камолот қалбнинг талаби ва тозаланиб бориши асосида тушунтирилади. Шоир яна бир марта очиқ- ошкора суфийнинг тараққиёт мартабасини Пайғамбар меърожига тенглаштирган. Камолот – Илоҳга қараб интилиш демак, шундай экан, инсоннинг ердаги ишлари фаолияти ва ахлоқий сифатлари ҳам шунга мувофиқ бўлиши лозим.

Алишер Навоийнинг учта "ҳайрат"ида эса кўнгил ҳақида гап боради, кўнгил бу ерда – бош қаҳрамон, асосий образ. Аммо Навоий "ҳайрат"ларини бошлашдан олдин кўнгил тушунчасининг нима эканлигини шарҳлашга бир боб ажратади. Бу боб "Кўнгил таърифидаким, кўнгул тилагандек қилилмайдуру ва анинг васфин соҳибдилликга мавсуф бўлгон кишидин ўзга киши билмайдуру. Кўнгулсиз роқим хомасин рақамкаш қилмоқ ва бу рақам савоби билан кўнглини хуш қилмоқ". (I4. 39-б.)

Бу мусажжаъ жумланинг маъносини ҳозирги тил билан равшанлантирадиган бўлсак, қуйидагилар келиб чиқади: Кўнгил таърифи ҳақида бир неча сўз, чунки кўнгилни тушуниш кўнгилдагидай эмас. Кўнгилнинг сифатларини кўнгил эгаси – соҳибдил даражасига кўтарилмаган киши билмайдир. Кўнгли шикаста ёзувчи сўзларини қоғозга тушириш, яъни ўз фикрларини баён этиш ва бу билан дилхуш бўлиш.

Алишер Навоий таърифи бўйича, кўнгил – бу тепиб турган юрак эмас. Кўнлар кўнгил деб шуни тушунади. Шоир кўкракда

ҳаракат қилиб турган бир парча гушт ҳайвонларда ҳам бор, деб ёзади. Кунгил — инсонни инсон қиладиган асосий белги, илоҳий неъмат:

Кунгул эрур булбули бустони роз,
Қудс ҳаримида бўлуб жилвасоз.
Ройиҳаи жаннати аъло ҳам ул,
Нартави мисбоҳи тажалло ҳам ул,
Солик ани "арши муалло" деди,
Суфий ани "олами кубро" деди. (I4.39-б.)

Демак, кунгул юқоридан — ершдан тушган неъмат. У — руҳи қуд — сий, кўздан яширин, аммо жаҳонни ўзида жойлаган хазина. Илоҳиёт хазинасининг кони. Шу сабабли кунгул — бир каъба, балки олам қибласи Иброҳим каъбасидан ҳам қадри баландроқ:

Каъба ки оламнинг улуб қибласи,
Қадри йўқ андоқки кунгул каъбаси. (I4.39-б.)

Каъба — халқлар сиғинадиган жой. Кунгул эса холиқ нури жилва қиладиган жой. Ишқ ҳам кунгулдан кўзғолади, солиқни маст этадиган, ғайб асроридан хабар берадиган ҳам шу кунгулдир.

Навоий назарида кимниким кунгли қанчалик пок бўлса, у шунча олами кубродан бохабар, огоҳдир.

Шоир кунгил таърифни бергандан кейин биринчи "ҳайрат" да кунгилнинг қаерда пайдо бўлгани ва қайси олами сайр қилгани ҳақида сўз юритади. Унинг эътиқодича, Кунгул адам-йўқлик зулмати ичидан вужуд ёруғлигига пайдо бўлиб чиққан. Ўрни кунгул илоҳий руҳ сифату Тангри таоло шарафидан яратилади ва малак олами — фаришталар олами, шунингдек жаннат боғларини сайр этади. Ҳамма нарса ва малоиклар ҳам яратувчига тасбеҳ айтиб, ҳамду сано билан яшаётганини куриб ҳайрат-

ланади.

Топмади сарриштани чун ғикрати,

Ҳайрат уза қилди ғулув ҳайрати.

Ақл ишин яъс жунун айлади,

Васваса ҳушини забун айлади. (I4.42-б.)

Аллоҳнинг қудратини англашдан ожиз қолади, саволлар устига савол пайдо бўлади. Иккинчи "ҳайрат"да кўнгул малак олами-дан малакут оламига ўтиб сайрини давом эттиради. Малакут олами, Навоий баёнига кўра, ғалак, унинг тўққиз қавати, собиту сайёра – ҳуллас, моддий оламдир. Кўнгил Тангри қудрати билан яратилган шул муаззам ва мукаммал оламини қузатиб ҳайрати яна ортади. Само йўлининг чексизлиги, Мирриҳ, Кайхон, Муштарий, Зухра, Зухал, Ой сайёраларини кезади. Ҳамма ерда Аллоҳ таоло қудратини кўради, ҳамма ашёлар бу оламда ҳам яратганга сомеъ бўлиб, ҳамду сано билан зикр айтаётган бўлади. Кўнгил Ерни ҳам сайр этади; шоир ҳар бир сайёранинг афсонавий тушунчаларига ўралган сифатларини ажойиб санъатлар билан тасвирлаб чиқади. Масалан, Зухра таърифида:

Анда ниҳон эрди пари пайкаре,

Дуржи сипеҳр ичра самин гавҳаре.

Гавҳари сарчашмаи жондин ёруқ

Ҳарне йўқ андин ёруқ, андин ёруқ. (I4.44-б.)

Ёки Миррих – Марс:

Жумлаи оламга иши қаҳр ўлуб,

Аччиғидин бошдин –оёқ заҳр ўлуб.

Тийғ солиб ҳар сори аччиғидин,

Қон демаким, заҳр томиб тиғидин.

Эл бошининг косасидин жон анга,

Май ерида қон бўлуб ошом анга. (I4.44-6.)

Миррих -уруш, қон ва ғазовот сайёраси деб қаралади, шунинг учун унинг таърифида шоир шундай сўзларни қўллаган. Бунда Навоийнинг зулмкор шоҳлар уруш ва жанжалларга салбий муносабат билдираётганини англаш ҳам қийин эмас.

Кўнгул буржларни (ўн икки бурж) айланиб чиқади ва ҳайрати кучаяди, чунки:

Борчасида зикру сужуд англади,

Маърифатуллоҳга шужуд англади,

Ўзланиб ул ҳолида ғайрат анга

Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга. (I4. 45-6.)

Кўнгил, шоирнинг тасвирлаб бериши бўйича, шу аҳволда учинчи олам - "бадан мулки" оламига қадам қўяди. Буни "Ҳайратул аброр" достонининг учинчи "ҳайрати"да мушоҳада этамиз.

Кўнгил - мусофир, сайру саёҳат қилувчи руҳ. Дастлабки икки оламини кезгандан кейин, кўнгил инсон вужудига келиб киради. Бу ерда ҳам у аввалги икки оламда кўрган ҳолатини кўради: инсон аъзолари Тангрига тоат -ибодат билан банддир.

Шоир инсон вужудини, ташқи ва ички аъзоларини бир-бир назм тили билан таърифлаб ўтади. Инсоннинг тупроқдан яралгани, сурати, тўрт унсур омукталигидан ҳосил бўлган табиати ва ҳоказолар хусусида гапирди. Инсон бадани турли иқлимлардан иборат. Инсон ақли, тафаккур ва хаёлот олами мунаққаш қасрлар тимсолида чиройли тасвир этилади. Бу баданнинг шоҳи, вазири, миршоби, фуқароси бор. Бешта ички ҳис ва бешта ташқи ҳис ҳам ўз вазифасини мукамал адо этадилар. Аъзоларнинг бари "Ҳазрати иззатқа ниёз айлабон, тухфаларини восита соз айлабон",

яъни дуо ва таом билан шукрона айтиб, бандалик шартини бажо келтирадилар.

Хожаки кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, қатрада дарё ниҳон.
Фикр наҳангига яна қут улуб,
Дуҷжаи ҳайрат аро мабҳут улуб.
Фикрат ўти кўкка чекиб дудини,
Ҳайрати нобуд этибон будини. (I4. 48-б.)

Кўнгилни Навоий "Ҳожа" дейди эҳтиром билан. Ҳожа —эга демак. Ҳожа бундай шукроналик, илоҳий оламлар ягоналиги ва яхлитлигини дарк этиб, беҳуд бўлади —фонийлик юз беради. Натижада кўнгил дунёни ва ғайб олами асрорини ҳам эгаллайди:

Фатҳ улуб мулк ила кишвор анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга.
Мулк ўзию, тахт ўзию шоҳ ўзи,
Борча ўзи, барчадин огоҳ ўзи. (I4. 48-б.)

Кўнгил ўзлигини ва раббини танишда маърифатга эришади. Мана шу тасвирлардан сўнг Навоий Ҳожа Баҳоваддин Балогардон ҳақидаги бобни бошлайди, яъни кўнгил эгаси ҳақида ёзади. Бу мантиқан муносиб ва мувофиқ эди.

Бу ўринда шуни айтиш керакки, кўнгил ҳақида ёзиш Низомий ва Жомийда ҳам бор. "Махзанул асрор"да Низомий Ганжавий: "Дар тавсифи шаб ва шинохтани дил" (Тун таърифи ва кўнгилни таниш) деган бобни келтириб, бир кеча хилват қолиб, ўз-ўзи билан суҳбат қургани ва кўнгил нима эканини англаганини ёзади.

Роҳи ту дил донад, дилро шинос
(Сенинг йўлингни кўнгил билади, кўнгилни танигил) деб ўзига хитоб қилади шоир. Низомийда кўнгил ҳис ва хирсга, ақлу нафс-

га зид қўйилади. Низомийда дил таърифи:

Чун маликул арш жаҳон офарид,

Мамлакати сурату жон офарид.

Дод ба тартиби адаб резеше,

Сурату жонро ба ҳам омезише.

З -ин ду ҳамагӯш дил омад паид,

Он халафе к-ӯ ҳилофат расид. (27.292-с.)

(Тангри таоло жаҳонни яратгач, жисм ва жон мамлакати - инсонни яратиб, муайян тартиб билан, қоида билан сурат ва жонни қўшиб тузди. Бу икки қўшилишдан дил вужудга келди, бу халифаликка етган халифа -уринбосар эди).

Демак, дил -инсон, яъни руҳ. Инсон тангрининг Ердаги уринбосари, шу боис, дил ишқ-маърифат макони, у вужуд султони, Низомий Ганжавий бундан кейинги икки "хилват" ва "хилват" самаралари деб номланган бобларда кўнгил ҳақидаги фикр-қарашларини чуқурлаштирган: кўнгилни парвариш қилиш йўллари ва аҳамияти, хилватнинг роздонлиги ва сирлашиш учун муҳимлиги таъкидланади. Мулк ва дунёга муносабат нафс ва ҳис масалалари ҳам тилга олиб ўтилади. Демак, кўнгилни алоҳида масала сифатида олиб қараш Низомийдан бошланган. Амир Хусрав бунга аниқ суфиёна тус бериб, суфийнинг хилватдаги ҳолатларини тасвирлайди. Алишер Навоий эса, кўнгилнинг моҳиятини тушунтириш ва унинг оламлар бўйлаб сайрига ва илоҳий қудратдан ҳайратланишига эътибор беради. Натижада, кўнгил - руҳ, кўнгил -инсон тушунчалари уччала улуг шоирда ҳам ҳар хил усулда исботлаб берилган. Низомий, Амир Хусрав ва Навоий кўнгилни бош инсоний фазилат, илоҳий маънолар хазинаси деб ҳисоблайдилар.

Алишер Навоийнинг улуг устози ва пири Абдурахмон Жомий-

нинг "Тухфатул аҳрор" достонида ҳам анъанага биноан, кўнгил ҳақида боблар бор. Чунончи, "Дар кашфи парда аз ҳақиқати дил ва дар баёни он, ки дил дар паҳлуи соҳибдилон дил шавад"

(Кўнгил ҳақиқати юзидан пардани кутариш ва кўнгил соҳибдиллар ёнида кўнгил бўлиши баёнида) деб номланган бобда кўнгилнинг нима экани тушунтирилади.

Жомий ёзади:

Дил агар ин мўҳра бувад, к-аз гил аст,

Фарқ бад -ин мўҳр зи хар мушқил аст.

Лофи хирадмандӣ аз ин мўҳра чанд.

Хар ҳам аз ин мўҳра бувад баҳраманд. (2.259-с.)

(Кўнгил агар ана шу лойдан ясалган мўҳра -гувала бўлса, у кўнгил эмас, бундай мўҳр билан эшакнинг юраги орасида фарқ топиш қийин. Шунинчюрак -кўнгил деб чираниш шунчами, эшакда ҳам бу юрак -мўҳра борку).

Шундан кейин, Жомий учта пир суҳбатини келтиради: биринчи суҳбат - илмул яқин тўғрисида, иккинчи суҳбат -айнул яқин тўғрисида, учинчи суҳбат -ҳаққул яқин тўғрисида. Ушбу суҳбатлар орқали муриднинг Тангрини таниши тезлашиб, илоҳиёт моҳиятини идрок эта боради.

Демак, Навоийнинг кўнгил моҳиятига бўлган қарашлари салафларига мувофиқ келади, жумладан "Ҳайратул аҳрор"нинг "Кўнгул таърифидаким... " боби "Тухфатул аҳрор" достонининг юқорида эслатганимиз "Дар кашфи парда аз ҳақиқати дил" боби билан мазмунан ўхшашдир. Навоий, бир-биридан қолишмайдиган уч буюк устозидан баҳраманд бўлиб, яна бу тафаккур майдонига янги фикру уйлар, фалсафий -орифона қарашлар билан от қуйган эди.

Яна шу нарса ҳам равшанлашдиким, илоҳ -кўнгил-расул-
пир - суфий - шоир бир силсила, бир-бирига яқин. Буларнинг
бари Комил инсон сифати ва қиёфасини, ботиний оламини бел-
гилайди. Кўнгил -илоҳ макони экан, Аллоҳнинг барча мўъжиза-
лари шу ерда содир бўлади, шул кўнгил поклиги инсонни ин-
сон қилади. Кўнгил қанча тозаланса, шунча одам Аллоҳга
яқинлашади, дейди Алишер Навоий. Пайгамбар ва валийлар эса
кўнгил покликнинг олий тимсолидир.

4. ВАЛИЛАР ВА СУҒИЙЛАР СИЙМОСИ

Амир Хусрав Деҳлавийнинг "Матлаъул анвор" достонида Пайгамбар наътидан сўнг Низомиддин Авлиёга бағишланган боб келади. Бу қуйидаги мантиққа асосланган: аввал Холиқи олам ҳамди, оламлар эгасини идрок этиш, кейин коинот сарвари Расули акрам сифатларини бажо келтириш, сўнгра ўз пири муршидига садоқатини изҳор этиш, яъни Худо -Наби -Вали -оддий одамлар.

Низомиддин Авлиё - тарихий шахс, шоирнинг ёши ва мартабаси улуғ замондоши шайх Низомиддин Авлиё Ҳиндистонда кенг тарқалган "чиштия" силсиласининг кўзга кўринган вакилларида^I. Хусрав бу вали инсонни жуда ҳурмат қилган ва қаттиқ севган. Шайх Низомиддин унинг учун бир пири муршид, руҳоний раҳбар ва ҳам азиз, сирдош ёр бўлиб ҳисобланган. Ўз навбатида, Шайх Низомиддин Авлиё ҳам Амир Хусравни ҳурмат қилиб, унинг истеъдодини, пок қалбини юксак қадрлаган, унга меҳр қўйган эди. Низомиддин Авлиё Амир Хусравга эҳтиромини билдириш учун деган экан: "Умид қиламанки, маҳшар куни шу туркбачча сўзларнинг сийнаси билан мени афв этурлар".(23.87-б.)

Амир Хусрав Шайх Низомиддинни "дарёи аброр" (поклик,валилик дарёси) саховат булути, ирфон илмининг орифи деб мадҳ этади. Шундай одамга мурид бўлганидан ғажрланади. Пирсиз мақсадга эришиб бўлмайди, деб таъкидлайди шоир. Айниқса, тариқат

I. Чиштия маъҳабининг хусусиятлари, Низомиддин Авлиё ва Амир Хусрав орасидаги муносабатлар, проф. Ш.Шомуҳамедов ишларида яхши ёритилган. (Қаранг: Ш.Шомуҳамедов.Одабийлик иншои, Тошкент, Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 йил, 108-112 с.)

соҳасида раҳнамо зарур. Амир Хусрав эътирофича, ундаги сў-
фиёна — орифона маънолар хазинаси пири Низомиддин Авлиёдан-
дир.

Инки маро ҳаст ба хотир дарун,

Нақди маоний зи ниҳоят бурун.

Не зи худ ин мулки абад ёфтам,

К-аз назари мунъими худ ёфтам. (I5.33-б.)

(Менинг хотирамдаги беҳисоб маоний ганжларини мен ўз-ўзим-
дан пайдо қилган эмасман, балки устозимдан —неъмат эгасидан
олганман). Шайх валиликда ном қозонган, султонлар ундан мадад
сўрайдилар, ўзи эса икки оламни тарк этган тақводор киши.
Худо бу зотга ғайб асрорини билиш қобилиятини ато этган. Аммо
бу мартабага ҳазрати Пайғамбар орқасидан эргашиб, ислом ша-
риатини изчил риоя қилиб эришгандир:

Раҳраве, к-ў ба тариқи сафо,

Рафта қадам бар қадами Мустафо.

Сийрати маймунаш бад —ин парварӣ,

Нусхаи дебочаи пайғамбарӣ,

Чун дами илҳом зада коми ў,

Нойиби ваҳий омада илҳоми ў. (I5.34-с.)

(У шундай йўловчики, сафо йўлидан қадам ба қадам Мустафо ор-
қасидан борди. Пайғамбар тарбиясини олган гўзал, бахтиёр
сийрати пайғамбарлик дебочасининг нусхасига айлангандир.
Унинг оғзи илҳомдан сўз очганда —илҳом билан сўз бошлаганда,
бу илҳом Пайғамбарлик ваҳийсининг уринбосари бўлиб юзага
чиқади).

Демак, валилик, Амир Хусрав наздида, набиликнинг давоми,
аниқроқ айтсак, валилар набиларга шерик, чунки валиларда ҳам

вахй-илҳом ҳам руй бериб туради.

Низомиддин Авлиё осмон ишларидан хабардор, гоҳ малоин-
кадан, гоҳ Аршдан сўз очади. Қўлини дуога очса осмондан нур
ёғилади. Унинг дуоси ижобат бўладиган, кароматлари юз бера-
диган. Шоир ўз пири сиймосида Ҳақ маърифатини кўради:

Ҳар чи ҳақ маърифати ин ған аст,

Жумлаи ҳақ маърифаташ равшан аст. (15.36-с.)

(Бу ғаннинг — тасаввуф илмининг асосида қанча маърифат бўл-
са — Ҳақ маърифати бўлиб унда равшан кўринади).

Низомиддин Авлиё назарида ижтимоий-табақавий фарқлар муҳим
эмас, у шоҳни ҳам, гадони ҳам бирдай қабул қилади. У кишилар
руҳини қайта тирилтириб, абадиятни дохил этувчидир:

Дар назари ў зи гадову мулук,

Дур шуда бежода ба сулуки сулук.

Бар дари ў ҳар ки иродат намуд,

Зиндаи жовид шуд, ар мурда буд.

Қуввати ў бурда зи мо ғавтро,

Тофта дасти малакул мавтро. (15.36-с.)

(Унинг назарида шоҳу гадо орасида фарқ йўқ, шоҳ ҳам, гадо
ҳам бирдай сулук мақомини босиб ўтиши керак. Унинг эшигида
кимки иродат — муридлик истаб келса, бундай одам агар ўлган
бўлса, абадий тирик бўлиб қолади. Унинг қуввати биздан ўлим-
ни узоқлаштиради, у Азроилнинг қўлини бурди). Демак, шайх
шоҳга алоҳида, камбағалга алоҳида муомала қилмаган, мансаб-
амалга қараб муносабатда бўлмаган. Иккинчидан, Низомиддин
Авлиёда шоҳлар ва мулкдорларга салбий муносабат ҳам йўқ.

Низомиддин Авлиёнинг нафаси зўр бўлган, Амир Хусрав-
нинг тасвирлашича, унинг муборак нафаси кофирни мусулмон

қилади, бало -офатларни дафъ этган. У дили беморларга ҳозик табиб, гумроҳ кимсаларга йўлни ёритувчи чироқдай. У -озод, дунёдан, шоҳлик тожидан озод бир инсон, қалби поку мусаффо.

Амир Хусравнинг мана бу байтлари ҳам шу жиҳатдан муҳим:

Зи афсари шоҳон кулаҳи ў фараҳ,
Бар кулаҳаш "ҳо"-и ҳуваллоҳ" гираҳ,
Ў шаҳу аз мулк ба сомони хеш,
Дода валоят ба ғуломони хеш.(15.37-с.)

(Унинг кулоҳи шоҳлар тожидан холи, унинг кулоҳида "ҳуваллоҳ" "ана Аллоҳ" сўзининг "ҳ" ҳарфи зийнатланган, яъни бош кийими сўзининг ҳарфига ўхшайди. У шоҳлар ва ўз тартиб-қоидалари салтанатини қулларга топириб қўйибди).

Шоир улугъ эҳтиром билан ўзини Низомиддин Авлиёнинг ғуломи -қулиман деб тилга олади. Қуйидаги сатрлар мазмунига қараганда "Матлаъул анвор" ёзилганда Шайх Низомиддин Авлиё ҳали тирик бўлган:

Бор, худоё, ба ризойи худаш,
Хос карам кун ба лиқойи худаш.
Чун диҳй аз нури муродаш нишон,
Партави он бар дили Хусрав нишон.(15.37-с.)

(Эй худо, уни ўз ризоинг била асра, унга муносиб -лойиқ хос ҳурмат карам кўргазгин. Мурод-мақсади нуридан нишона кўрсатсанг, унинг бир учқунини Хусрав қалбига сол).

"Ҳайратул аброр" достонида ҳам авлиё зотга бағишланган боб бор. Биз ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд ҳақидаги бобни назарда тутаямиз. Лекин шуниси борки, бобларнинг жойлашиш тартибида фарқ мавжуд. Амир Хусравда, айтиб утилганидек, Пайгамбар наътларидан кейин Низомиддин Авлиё мадҳи келтирил-

ган. Алишер Навоий эса Пайгамбарга бағишланган наътлардан кейин Низомий Ганжавий ва Амир Хусравга бир боб, Абдурахмон Жомийга алоҳида бир боб ажратиб, уларнинг дostonнависликдаги маҳорати таърифни беради, бу боблардан кейин суз ҳақида икки боб келтириб, адабий эстетик қарашларини баён этади. Яъни ҳамду наът орқасидан адабий анъанага муносабат келади. Ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд боби, Хусайн Байқаро бағишлови, кўнгил ҳақидаги боб ва уч "ҳайрат"дан суьнг келган. Бунинг боиси шуки, Навоий валиликни набилик билан бевосита боғлаган эмас, унинг назарида шайху авлиёлар набий пайгамбарнинг ноиби бўлолмайдилар. Шу қараш боиси бўлса керак, узбек шоири ҳамду наътдан кейин асарнинг ёзилиш сабаби, устоз-салафларига муносабатини изҳор этиб, кейин dostonнинг асосий мавзуи бўлган тасаввуфга ўтган. "Ҳайрат"лар -бу тасаввуфий гояларини ифодаловчи боблардир. Тасаввуфга мувофиқ ҳолда Баҳоваддин Нақшбандга бағишланган боб келтирилади.

Қайд этиш уринлики, Низомиддин Авлиё биринчидан, Амир Хусравнинг бевосита қўл берган пири, иккинчидан замондоши, Баҳоваддин Нақшбанд эса, Навоий учун "нақшбандия" силсиласи асосчиси -руҳий мураббий, бевосита қўл берган пири эмас. Навоийнинг бевосита қўл берган пири, биз биламизки, Абдурахмон Жомийдир. Аммо, Нақшбанд ва унинг таълимоти Навоий ижодига чуқур из қолдирган. Олимларимиз уз тадқиқотларида буни исботладилар. Бу ерда чиштия ва нақшбандия силсилалари Низомиддин Авлиё ва Баҳоваддин Балогардон таълимоти ўртасидаги фарқларга тўхталмоқчи эмасмиз. Бизни қизиқтирган нарсаси шоирларнинг авлиё инсонларга муносабатидир.

Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, "Ҳайратул аброр"

даги Хожа Баҳоваддинга бағишланган боб алоҳида аҳамиятга эга адабий ֆакт деб қарашга арзийди. Чунки Алишер Навоийнинг бошқа асарларида ҳам ҳазрати Нақшбанд ҳақида ֆикрлари бор, лекин бу бобда у силсила асосчиси ҳақида кенг тўхтаб, унинг мавқеи ва салоҳияти, қарашлари – маслагини баён этиб беришга мувафֆақ бўлади.

Навоий ҳазрати Баҳоваддиннинг улувий мартабаси, тариқатдаги хизматлари ҳақида ёзар экан, "нақш" сўзининг кўп маънолигидан ֆойдаланиб, зanjирли сўз уйини ҳосил қилади – ажойиб тасвир яратади. Маълум бўлишича, "нақш" сўзи бир нечта маънога эга экан. Биринчидан Навоий "нақш" деганда дунёни, "наққош" деганда эса холиқи оламни кўзда тутди:

Хожаки, наққоши сипеҳри баланд,

Булғали ҳар саҳфасига нақшбанд,

Айлади авроқ мунаққаш бaсе,

Нақш рақам айлади дилкаш бaсе. (I4.48–б.)

Шундай қилиб, дунё ашъёлари, гузал ҳаёт, ֆалаклар барчаси Аллоҳ, яъни Наққоши азалнинг нақш–суратлари.

Шу каби набилар ва валилар кўнглидаги лиммо–лим илм ҳам Аллоҳнинг нақшидир. Жумладан, Баҳоваддиндаги валилик қобилияти, илоҳий истеъдод Тангри неъматини натижаси. Баҳоваддиннинг "нақшбандлиги" илоҳий нақшбандликнинг инсон зотиға зухур этиши. Баҳоваддин кўнгулларға илоҳий ишқ нақшини, ֆано ва ֆақрлар нақшини солади. Бу зотнинг қалбида дунё –ғайр нақши йўқ, унинг қалби шундай тозaки, унда ֆақат Аллоҳ суврати намоён. Зикр орқали кўнгулларни Аллоҳ исму сифатлари билан тўлдирган. Баҳоваддин илму дониш, каромату валиликда тенги йўқ бир зот:

Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,

Тоқ неким, муршиди офоқ эрур.

Чархи нигун даргаҳида хок руб,

Балки жабини била хошок руб.

Юз қуюбон қуллуғиға шоҳлар,

Базмида беҳуд улуб огоҳлар. (I4.49-б.)

Албатта, бу шоирона баланд пардали тавсифлар. Лекин, шундай бўлса ҳам, бу баланд руҳ Навоийнинг ҳазрати Баҳоваддинга эҳтиром – эътиқодини кўрсатади, ул зотнинг шарафи буюклигини таъкидлаш орқали тасаввуф ғояларининг, сўфийлар эътиқодининг буюклиги таъкидланади.

Баҳоваддиннинг суҳбатларида беимон имон топади, имони сустларнинг имони мустаҳкамланади, у балоларни қайтарувчи, руҳ оламини сайр этиб, муждалар келтирувчи, ғайб асрорини кашф этувчи одам.

У шоҳларга эмас, шоҳлар унга қуллуқ қиладилар, лекин Баҳоваддин учун шоҳу гадо баробар:

Ҳақ сўзини элга қилурда адо,

Тенг курунуб олдида шоҳу гадо. (I4.49-б.)

Ўзигина эмас, халифа – шоғирдлари ҳам олам элига раҳисмо. Нақшбанд тижорат билан шуғулланиб, сафарлар қилган бўлса ҳам, аммо "юкларида туҳфаи нақди фано". Боб охирида Алишер Навоий нақшбандия тариқатининг йирик намояндаларидан бири Хожа Убайдуллоҳ – Хожа Аҳрори Вали номини ҳам тилга олиб ўтади. Баҳоваддин Навоий назарида поклик ва руҳий маънавий камолот тимсоли, эзгуликка ҳидоят этувчи раҳбар, ҳар қандай шароитда ҳақ сўзни айтувчи, шоҳлар ва султонлардан юқори турадиган, Тангри ва Пайғамбар ишини бандалар орасига жорий этадиган зот. Юртнинг ободлиги, осойишталигини шоир шундай валиларнинг шаро-

фатидан деб билади. Нақшбанд ҳазратлари юртларнинг қўриқчиси, султонлар узра султон:

Мулки жаҳон мазраи деҳқони ул,

Балки жаҳон мулки ниғаҳбони ул,

Йуққи мамоликка ниғаҳбон улуб,

Барча салотин уза султон улуб. (I4.49-б.)

Шуни айтиш керакки, Алишер Навоийнинг Ҳазрати Жомийга бағишланган байтлари ҳам пирга бўлган меҳр-муҳаббатини ифода этади. Жомий Навоий учун ҳам пир ва ҳам истъдод илҳомчиси — устози суҳан. "Ҳайратул аброр"даги Абдурахмон Жомий ҳақидаги бобда шу икки жиҳат бирга ифодаланган. Масалан, қуйидаги сатрлар Жомийнинг буюк суфий, пири муршидлигига ишорадир:

Қайси жаҳон, олами кубро дегил,

Қудрати оллоҳу таоло дегил.

Хирқа анинг, жисмида қаптон бўлуб,

Қаптони — тан, жисми анинг жон бўлуб.

Хирқа била топмагани ихтисос,

Танни риё тунидин этмак холос.

Чунки таважжуҳда қуйи солса фарқ,

Сойири равшан равиш андоқки барқ. (I4. 37-б.)

Демак, Жомий гарчи шайхлар каби хирқа (махсус суфийёна қуроқ тун) киймаса ҳам, лекин унда валиликнинг, суфийликнинг барча белгилари муҳайё. Бу одамда худонинг қудрати мужассам бўлган, у гуё олами кубро — илоҳий оламнинг ердаги ифодаси. Бошини таважжуҳ — тафаккурга эгса, ун саккиз минг оламини сайр қилиб чиқарди. Мана бу байтдаги маъно эса Жомий билан Баҳоваддин Нақшбанд орасидаги муносабат салоҳият ва мартабадагина эмас, балки ахлоқ ва равишда ҳам ухшашлик борлигини кўрсатиб туради:

Файзи гадову шаҳ аро мунташир,

Хизматиға шоҳу гадо муфтахир. (I4.3I-б.)

яъни шоҳу гадо унга баробар булиб, хизматиға келиш, нафасидан баҳра олишдан фохрланиб юрадилар.

Жомий Навоий учун ҳаётдаги комил инсон эди.

Амир Хусрав Деҳлавийнинг "Матлаъул анвор" ва Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" асарларида суфийларнинг ахлоқий сифатларини муҳокама этувчи боблар ҳам бор. Амир Хусравда бу боб асарнинг олтинчи "мақолати" булиб, "Дар шукри суфиёни софиҳуш ва шакарлаълнӯшони азракпӯш ва гомгузори пешқадамони хутватин қад васал ва гирифтори пой дар гил мондағони "тийнат калҳимор фил ваҳал" ва сарзаниши доғдорони фа тукаво бихо жибоҳ ва сарафрозии ҳукмдорони тарки масиваллоҳ" (I5.I52-б.) (мусаффо ақлли ва шакарнӯш этувчи кўк кийимли суфийлар шукрида ва васлга интилувчи бардош қадамлар шиддати ва оёғи лойда қолганлари гирифторлиги, яъни "лойда қолган эшак тийнат"лар ва ва дунёни тарк этувчиларнинг сарафрозлиги ҳақида) деган узундан узоқ сарлавҳа билан келтирилган. Сарлавҳадаёқ бобда икки тоифа суфийлар ҳақида сўз бориши огоҳлантирилган.

Алишер Навоий достонида ҳам шундай усул қўлланилган.

"Ҳайратул аброр"да бу масала "тўртинчи мақолат"да баён этилади. "Мақолат"нинг сарлавҳаси шундай: Риёи хирқапӯшлар сулукидаким, уз қошларида ҳирқаи талбисларига ҳақиқий либос дурур ва ҳақойиқу маорифлари авомга либосат. Ва ҳақиқий боданӯшлар равишидаким, ҳирқаи вужудлари фано илги зўридин чок дурур ва Масеҳодек жонбахш нафаслари руҳи муқаддас каби пок ва маҳалли тавфлари соҳати афлок". (I4.63-б.)

Маълум бўлдики, Алишер Навоий ҳам фақат "риёи хирқапӯш-

лар", яъни суфийликдан обрӯ-эътибор, шахсий манфаат кузлайдиган шайхлар ҳақида эмас, балки чин суфийлар ҳақида ҳам тўхтаб ўтган. Бошқача айтганда, икки хил ахлоқли суфийларни қиёслаган. Аммо Навоий Амир Хусравдан фарқли улароқ аввал "риёи" шайхларнинг салбий сифатларини танқид қилиб, кейин ҳақиқий суфийлик хислатларини баён этади. Амир Хусрав бўлса, аввал фонибаш чин суфийлар таърифини келтириб, кейин ёмон хулқ-атворли шайхлар, суфийлар мазамматига ўтади.

Профессор Нажмиддин Комилов таъкидлаганидек, совет адабиётшунослик удумига кўра, Навоийнинг танқидий қарашлари бир ёқлама талқин қилинди. (47) Фақат танқидий руҳдаги байтлар ажратиб олиниб, шоирнинг ижобий фикрлари тасаввуф моҳиятини англатувчи ғоялари четлаб ўтилди. Натижада Навоий тасаввуфга, умуман шайхлар, суфийларга қарши одам экан, деган хулоса пайдо бўлди. Аслида эса, улуг шоир тасаввуфдан ўз шахсий манфаати йўлида фойдаланган шайхларни нафрат билан қоралаб, софдил, солиҳ художўй кишининг намунали инсоний ахлоқини уларга қарама-қарши қўйган.

Ҳақиқий суфий ҳазрат Навоий назарида, аввало дунё ва унинг молига эътибор қилмайдиган, аниқроғи молу мулкдан мосуфо бўлган одамдир. У хирқасини обрӯ, манманлик учун киймайди, турли товланиб, кишиларни алдамайди, аксинча хирқани ҳам, масжиду хонақони ҳам тарк этган илоҳ ошиғи бўлган кишидир. Яхши-ёмон, бору йўқ улар учун аҳамиятсиз бўлиб қолади. Икки дунё улар учун бир хасчалик қимматга эга эмас, чунки бундай ошиқ, покдил суфилар фақат Тангри ёди билан яшаб, ўзликларидан ҳам кечганлар. Уларнинг кўнглида худодан бошқа ҳеч нарса йўқ, кўнгиллари — худо жамоли акс этган кўзгу мисолидир.

Масалам, шоир бундай ёзади:

Ким қилибон икки жаҳон таркини,
Икки жаҳон демаки, жон таркини...
Елга бериб дафтари солусни,
Ўтқа солиб ҳирқаи номусни,
Масжиду майхона анга ёқмайин,
Дайр била каъба сори боқмайин.
Силкибон эл яхши -ёмониға енг.
Англаб улус йўқию борини тенг.
Жону жаҳонни кўрубон хокча,

Кавну макон нақдини хошокча. (I4.65-б.)

Улар учун ҳақиқий борлиқ тангри таоло олами, тангрининг ўзи,
абადий нури. Қолган нарсалар эса, ғоний -ўткинчи. Улар уз қалб-
ларида илоҳ жамолини мушоҳада этадилар, кўнгиллари шунча мусаф-
ғоки, олам ашёларида ҳам илоҳ қудратини кўрадилар.

Ҳар сориким нозир ўлуб, ҳақ кўруб,

Қилғувчики ғоили мутлақ кўруб. (I4.65-б.)

Улар элни ҳақ сари ҳидоят этадилар, уз ҳаётларида ҳам ҳамиша
яхшилик, яхши иш қилишга интиладилар. Шунинг учун бундай одам-
ларга эргашса, улардан ибрат олса, уларга жонни ғидо қилса
арзийди:

Эй, кўнгул, ул элга жаҳонлар ғидо,

Дема жаҳонлар, деки жонлар ғидо. (I4.65-б.)

Амир Хусрав тасвирида ҳам сўфий олий илоҳий сифатларга эга
кароматли, вали бир инсондир:

Эй қадам андар раҳи мардон зада,

Ҳафт дари гунбади гардон зада.

Бар наравй як қадам аз жойи хеш,

То наниҳи бар сари худ пойи хеш.

Хок шав аз бори ларад чун гиёҳ.

Б-у ки расй бар фалакй кибриё. (15. 152-с.)

(Эй эранлар йулига қадам қуйган киши, сен айланувчи фалакнинг етти эшигини қоқаяпсан, аммо агар ўзингнинг бошингга қадам қўймасанг, бир қадам ҳам бу йўлда олға силжий олмайсан. Тепки юкидан гиёҳдай тупроққа айланиб эзил, шоядки, Улуғлик фалакига етсанг).

Шундай қилиб, Навоий тўғридан тўғри суфийликнинг олий хислатини баён этиб. суфий қандай одам бўлиши керак, деган саволга жавоб қайтарган бўлса, Амир Хусрав суфийлик шартлари-одоби ҳақида фикр юритади. Ҳинд шоири наздида, суфийлик йулига кирган одам биринчи галда ўз манманлиги, яқиният ва нафсоний ҳирсу ҳисларини енгиши, тупроқ сифат ҳоксору камтарин бўлиши лозим. Улуғлик -ҳоксорлик орқали қўлга кирадиган хазина.

Суфий мартабада Жабраилга тенг, Хизр -унинг йўлбошчиси, у - ориф, у -вали, у - муъжизакор.

Хусрав Деҳлавий суфийлик сийрати хусусида гапирар экан, муҳим масалалардан бири- тақво ва майхўрлик устида кенг тўхталган. (Навоий бу масалани бошқа муносабат билан кутарган). Амир Хусравнинг ёзишича, илоҳий майдан масту сархуш, "пашминапўш орифлар" бор, улар албатта қуруқ зоҳиддан кўра афзал. Лекин майхўрликка ружуъ қуйган ориф ҳам ориф саналмайди. Зоҳидлар тақвода ўзларини ягона ҳисоблаб, даражаларини осмон-фалак қадар ҳисоблайдилар. Аммо улар янглишадилар, чунки Тангри таоло олдида валийларнинг мартабаси улуғдир:

Нури жаҳон аз қадами авлиёст,

Жони назар дар жасади тўтиёст.

Марди ба пашмина дарун кам мадон,

К-уст жаҳоне таҳи муениҳон. (15. 154-155-а.)

(Жаҳоннинг нури авлиёлар қадамидандур, назар жони тутиёнинг жасадидир. Тун кийим ичида турган эрни кам ҳисоблама, чунки у тун остида яширинган бир жаҳондир).

Куринишда одамлар бир хил: қадду қомат, кўзу-қош, қўл-оёқ. Аммо зоҳиран ўхшаш бўлган нарсаларнинг жами моҳиятан ҳам бир даражада эмас. Макка - дунёдаги шаҳарларга ўхшаш бир шаҳар, лекин олам аҳлининг қибласи. Улуғ инсонларни таниш учун уларнинг ташқи куринишига эмас, суҳбатига, сўзига, амалига эътибор бериш керак. Суфийлар гарчи ҷумолидай ғақир бўлиб куринсаларда аммо Сулаймон мартабасидаги ғаришта табиатли одамлардирлар:

Ин ҳама мардон ки малоик паранд,

Мур намоянду Сулаймон ғаранд. (15. 155-с.)

(Бу эранларнинг барчаси ғаришта қаношли кишилардирлар, ҷумоли бўлиб куринадилар, аммо тахту бахтлари Сулаймонникидайдир).

Маълум бўладики, суфийлик мартабаси ва таърифида ҳар икки шоирнинг қарашлари ўхшаш. Суфий Амир Хусравда ҳам, Навоийда ҳам вали, қароматли инсон, хориқулодда ҳислатларга эга эзгу қалбли киши. Суфийлар таърифида келтирилган сифат ва таърифлар Хусрав Деҳлавий асаридаги Низомиддин Авлиё ва Алишер Навоий асаридаги Баҳоваддин Нақшбандга бағишланган боблардаги тасвир-таърифлар, фикру мулоҳазалардан деярли фарқ қилмайди.

Бу тушунарли, зеро Шайх Низомиддин Авлиё билан Хожа Баҳоваддин Нақшбанд улуғ мартабага эришган комил инсон эдилар, суфий эдилар. Суфийликнинг олий камолоти ҳам ана шу раҳнамо шайхлар мартабасига эришиш ҳисобланган. Демак, суфийлик - софлик, зоҳирӣ ва ботиний билимлар соҳиби бўлган орифлик ғайб сиридан бо-

хабарлик ҳамда илоҳий муҳаббат ишқида ёниш экан.

Бироқ, шуниси борки, Низомиддин Авлиё ва Баҳоваддин Нақшбанд ҳақидаги бобларда суфийлик муҳокама қилинмаган, сохта ва фирибгар шайхлар танқид остига олинмаган. "Матлаъул анвор"даги Низомиддин Авлиё боби ва "Ҳайратул аброр"даги Баҳоваддин Нақшбанд боби —бу "манқаба", яъни соф тавсифдир. Суфийлар ҳақидаги боб эса, фикр муҳокамалардан иборат. Шунинг учун бу боблар "мақолат" сифатида келтирилади, суфий ахлоқи муҳокама қилинади, Ушбу муҳокама оҳанги мазкур бобларнинг танқидий қисмида устунроқ, зеро танқидий руҳ орқали суфий сифатлари кунроқ баён қилинган.

"Матлаъул анвор"да суфийга муносиб булмаган бир неча нолойиқ сифатлар тилга олиниб, улар қаттиқ танқид қилинади. Биринчи сифат, юқорида қайд этганимиздай, ҳоксорлик. Бу —суфийликнинг муҳим белгиси. Солиқ узидаги башарий сифатларни тарк этмаса, мақсадга эришолмайди. Мурид шайх танлаганда ҳам, аввало ана шу жиҳатга эътибор қилиши лозим., чунки шайх узи камтарлик ва ҳоксорлик намунаси бўлмаса, мурид унга эргаша олмайди. Амир Хусрав таъкидлаб ёзади:

Қибла макун пири хароботро,

То ба харобой набарад зотро. (15.155-б.)

(Агар зоти хароб бўлишга мойил бўлмаса, харобот пири бўлса ҳам унга сизгинма.)

Харобот —зоҳирий маънода ибодатхона, ботиний маънода —комил инсон ҳузури, пир ҳузури(178. 176-с.), пири харобот —комил инсон, шайхи ориф. Демак, шайхнинг узи камтару камсухан, вазбин, аммо бағоят латиф табиатли, ута ҳалол ва закий одам бўлмоғи лозим экан. Шундай хислатга эга булмаган шайхга мурид—

лар эргашмайди, унинг шайхлигига ҳам ишониб булмайди. Ҳурур, кеккайиш -бадоахтлик, бутпарастларнинг иши, дейди Хусрав деҳлавий. Чунки муъминлик -итоат ва таслим, кофирлик -исён ва буйсунмаслик. Шоир бу фикрни ёрқинроқ ифодалаш мақсадида мана бундай қиёсларни келтирган:

Дар пайи он пир чи пуйи бафарқ,

К-у бади худ нек намояд ба зарқ.

Марди сияҳнома ба нақши ғурур,

Тийрагии хеш нигорад ба нур.

Барҳамани бут, ки кунад шарҳи бед,

Тахта сиёҳаш буваду хат сафид.

Бодау тасоёҳ ба як лаб хатост

Мажлису меърож ба як шаб хатост. (15.156-с.)

(Ҳийла-найранг оилан уз ёмонлигини яхши қилиб курсатувчи шайх изидан беш уриб нега оорасан. Ҳурур суратли қора номали киши узининг қоронғилиги -зулматники нур қилиб курсатмоқчи оулади. Тол шарҳи -расмини чизаман дегувчи браҳманнинг тахтаси қора, аммо хати оқ. Бир лабда ҳам шароб ва ҳам зикр хато булганидай, бир кечада ҳам ишрат мажлиси қуриш ва ҳам меърожга чиқиш ҳам хатодир).

Шундай қилиб, иккинчи ёмон хислат -бу мунофиқлик, икки-юзламачилик. Мусулмонман део кофир ишини қилиш, зоҳиран суфий оулиб қуришиб, амалда тариқатга зид ишлар билан шуғулланиш.

Ҳуноҳ оилан, ғараз оилан булганган тоат ибодат оулмайди.

Учинчи нохуш қилиқ -суфийларнинг шароохурлигидир. Агар суфий шароб ичиб, жазавага берилса, кашфу кароматлар қилса, унга ишониш мумкин эмас:

Суфии майхура, ки гуяд зи ҳол,

Гар ҳама кашф аст, мадон жуз хаёл.

Аксу хаёле, ки намояд зи май,

Ҳаст бaсе зишту табаҳтар зи вай,

Сурати пок аз майи раҳшон маҳоҳ,

Сидқ дар оинаи шайтон маҳоҳ. (15.157-с.)

(Майхӯр суфий агар ҳол ҳақида гапирса, агар айтгани буткул кашф бўлса ҳам, уни хаёлдан бошқа нарсa део уилама. Майдан кӯринган хаёлу тасаввурлар майнинг узидан ҳам хунук ва ҳаромроқдир. Ҳавшан майдан ҳам яхши сурат кутма, шайтон кӯзгусида садоқат излама).

Майхӯрлик суфийни одамгарчиликдан чиқаради, деб айтади ҳинд шоири.

Туртинчи ёмон хислат -таъмагирлик. Суфийда зоҳидларнинг тамагирлиги оулмаслиги лозим. Суфий олтин, кумушни, мол-дунёни писанд қилмасин. Агар суфий қулига олтин -кумуш тушио қалса ҳам ондан тезда қутулиши шарт, яъни саховат билан бошқа муҳтожларга ҳадя этсин.

Ина бир ёмон хислат -риёкорлик. Суфийман део одамларни алдаш, найрангоозлик, риёкор шайхнинг мақсади илоҳ жамоли эмас, у динини дунёга сотган киши. Амир Ҳусрав дейди:

Оҳ аз ин тоифаи зарқсоз,

Остине кӯҳату дасте дароз.

Нашми сияҳшон на зи огоҳист,

Доми сияҳ аз пайи даҳ моҳист.

Зишт бувад суфию майли зараш,

Муи наю кӯҳи гарон барсараш...

Даъвии фақру амали зар мудом,

Фақр гар инаст, тижорат кадом? (15.159-с.)

(риёкор тоифадан дод, энглари қисқа, аммо қўллари узун, қора рангли жун кийимлари огоҳлик —суфийлик нишонаси эмас, балки оалиқларни тутишга тузоқдир. Суфийнинг олтинга майли ҳам, узи ҳам ёмон, бошида тук йўқ, лекин катта тоғ бошида, яъни дунё тоғининг ғамини кутарган... Фақрни даъво қилади, бироқ амалда боийлик кетидан қувади, агар фақр шунақа бўлса, тижорат —савдогарлик део нимага айтилади).

Бундай риёкорлардан кўра, қиморооз ринд афзал, дейди Амир Хусрав, чунки ринд "покооз" кишидир. Олтин ошиғи —илоҳий даргоҳ ошиғи бўлолмайди, дунё ғамидан қутулган суфий суфийдир, дунё ғамига уралган, суфийликдан чиқади. Олтин —жавоҳирни севувчи шайхлар оутпараст оараҳманга ухшайдилар:

Ин ҳама шайхони хазоинпараст,

Барҳаманонанд —бути зар ба даст. (15.160—с.)

(Ҳазинапараст бу шайхларнинг оарчаси қўлида олтин оут кутарио турган бараҳмандирлар...).

Хуллас, Амир Хусрав дунёпарастлик билан суфийликни қарама-қарши қўймо, тасаввуфнинг таркидунёчилик ғоясини маъқуллайди. Бу ғоя умуман мол-дунёга хирс туйғусини сундириб, қаноатга чорлашга олио келар, одамларни чин суфийлар ҳаёт тарзи, эътиқодига ҳурмат билан қарашга ундар эди. Дунё шундай оғир бир юкки, у баландга парвоз қилгувчи руҳ қўшининг оёғидан тортади, қанотини қайириб ҳалок этади. Суфий эса оунга йўл қўймаслиги керак.

Айни шу ғоя "Ҳайратул аброр"нинг туртинчи мақолатида ҳам ифодаланган. Аммо Навоий бу маъноларни бошқача тарзу ифода билан оеради. Ўзбек шоирида риёни фош қилиш ғазои шиддатлироқ, танқид заҳарханда кучли ҳажв даражасига кутарилган. (38)

Алишер Навоий риёкор шайхнинг ҳақиқатдан ҳам ҳажвий тимсоли-
ни ҳосил қилган ҳийлагар маккор одамнинг ташқи қиёфаси ва
ички дунёсини ҳажвий йусинда тасвирлаб беради, китобхоннинг
нафратини қўзғатадиган иборалар қўллайди.

Тўртинчи "мақолат" бир юз беш байт маснавийдан иборат
булса, шунинг етмиш байти риёкор шайхлар ҳажвига бағишланган
булиб уттиз беш байти чин суфийлар таърифига бағишланган. Бу
миқдорий нисбат ҳам Алишер Навоий салбий хислатларни нафй
этишга алоҳида эътибор берганлигини кўрсатади, зотан, сал-
бийликни очиш орқали ижобийликни қадрлаш, тасдиқлаш мумкин.
Навоий шундай йўл тутган. Бемаза, бемаъни шайхлар қиёфасини
чизиш орқали, биринчидан, ўз замонасининг ушандай риёкор киши-
ларига қарши ўт очган, иккинчидан, ўзининг ҳақиқий суфийлик
мазҳаби ва мартабаси борасидаги тушунчаларини баён этган.

Тўртинчи "мақолат" қуйидагича бошланади:

Эй оулубон санъат ила хирқа пўш,

Шому саҳар зикр ила солиб хурўш.

Хирқа уза баҳяки ҳар ён чекиб,

Зухду риё вуслаларидин тикиб. (I4.63-6.)

Навоий "риёи шайх" образини яратар экан, уч жиҳатга диққат
қилади: биринчиси шуки, шайх оммани алдайдиган даражада "санъ-
ат билан ташқи қиёфани суфин^{си}мо қилиб олган. Ўрни суфиларни-
кидай ола-була, қурок парчалардан тикилган, қўлида ҳамеша
тасбиҳ, худонинг номи тилида, "шому саҳар" зикрдан бушамайди.
Ҳаракатлари, сузи ҳам шайхлар каби виқорли, тариқат одоби -
қоидаларига мос. Ҳатто оирор оир оҳангни (най овозини, маса-
лан) эшитганди, бирдан жазавази тутиб рақсу самоъга берилади.
Алоатта, оундай одамни қўрган киши: ҳа, улуғ кароматли шайх,

авлиёи замон дейиши муқаррар.

Иккинчиси шуки, "риёи шайх"нинг суҳбатдоши муридлари ҳам узига ухшаган. Елгон, ҳийла, макр уларнинг "санъати" — ҳунарига айланган. Уз шайхларини "Ҳизр пайғамбар" део овоза тарқатганлар, шайхларнинг беъмани, ботил ҳаёлларини "воқеа" (анбиёлар, атоқли муридлар, пайғамбар алайҳиссаломни тушда куриш каромати) део тарқатадилар. Ҳуллас, риё мафкураси тегирмони туну кун айланишда.

Учинчи жиҳат шуки, бу худнамолик, зоҳирий расм— русум амали, шайхлик "кароматлари" тагида мол—дунё тўплаш мақсади ётади, яъни мансаодор кишилар назарига тушиб, улардан қимматбаҳо тўхфалар, ҳадялар олишдир. Навоий ёзади:

Борчага мақсуд оуким — аҳли жоҳ,

Курсалар ул шайх ила бу хонақоҳ,

Шайхни сажжодаи иршод уза,

Хайлни ҳам зикр ила аврод уза...

Борчаларин аҳли яқин соғинио,

Ҳол ила ул важдни чин соғинио.

Зоҳир этиб шайх қошида ниёз,

Ҷоқаларига оулувоон чорасоз.

То оилио охир ани султони мулк,

Хайли дуо оирла нигоҳбони мулк.

Арзи ниёз айлавоон улғай мурид,

Нояларин ҳар нафас этгай мазид.

Ҳадя, тўхаф тортгаю мол ҳам,

Мустағалу кенту севарғол ҳам. (14. 64-о.)

Шунақа, "риёи" шайхнинг муддаоси дунё тўплаш, дунё аҳли диққатини жалб этиш, шоҳлар, султонлардан ҳадя олиш эди. Қисқаси,

тариқатни ўз нафсига хизмат қилдириш бўлган. Баҳоланки, суфий то нафсини, таъмани тарк этмаса, у илоҳиёт ишқига муяссар бўлолмайди. Амир Хусравдан келтирилган мисолларимизда бу маъно чуқур ифодаланган. Буни Навоий ҳам шу мақолат охирида тасвирлаганини кўрдик. Демак, тасаввуфда, суфийликда бош масала дунё бойлигига муносабат. Дунё бойлигига меҳр қўйган одам салоий хислатларга махлиё бўлаверади, у ҳар қандай муқаддас ғояни ҳам ўз нопок ниятига хизмат қилдириши мумкин. Навоий тасвирлаган шайхда шайтоний хислатлар мужассам, чунки унинг ихтиёри шайтон қўлида, шайтоний нафс ихтиёрида. Риёкорлик, ҳийлагарлик ҳам, макр-ёлғонни қурол қилиб олиш, ўзини турли кўйга солиш ҳам — ҳаммаси нафс талаоини ошаришдир. У ўзлигидан кеча олгани йўқ, нафсоний ҳирсу ҳаво уни қабиҳ ишлар қилишга; мунофиқликка даъват этиб туриоди.

Амир Хусрав оу ғояни қиёслаш орқали таъсирли қилиб баён этиш йулидан борман бўлса, Алишер Навоий риёкор кимса қиёфасини яратиш орқали ифодаламоқчи бўлган. Навоий тасвирига кўра, "риёи" шайхнинг тасоихи — ҳийла-найранг тузоғи, ҳирқаси — наҳс фалакининг сурати, эски салласининг ҳар бир урамида бир фирио, ҳассаси — "ҳийла уйига сутун, тасоҳининг ипи — "зуннор риштаси", тиш тозалагич мисёки — нопок оғзининг сўви билан нопок бўлган. Хуллас, мана шу заилда ўқувчи нафратини кўзгатувчи сифатлаш, қарши қўйиш ва ўхшатиш — ташоҳлардан моҳирона фойдаланилган:

Турфа сақолин осилоон кулгудек,
Эгри ёғоч узра чиқиб учкудек,
Учкучи ҳам йўқ ишида туғрилиқ,
Ул тутиб уғри, оу қилиб уғрилиқ.
Учку тилаб хайлига баргу наво,

Гар гала минг бўлса, бўлуб пешво. (14.63-6.)

Ушбу оайтлар орқали ҳийлагар шайхнинг масхарали қиёфасини эчки уйини орқали яратиб беради: шайхнинг соқоли тамошо кўрсатадиган эчки соқолига ўхшатишган. Шоир шайхнинг ўзи ҳам эгри таёқ устида сакраб ўйин кўрсатаётган эчкидай дейди. Аммо шайх эчкидан оаттар, чунки "ўйинчи" эчки ўғрини тутса, шайх ўзи ўғриллик қилади. Эчки қўй подасига сарварлик қилганидай, шайх ҳам ўз ҳайлига раҳбарлик қилади. Аммо у шайх ўз муридларини тўпатуғри дузах қаърига олиб боради. Шунга ўхшаш шайхнинг суҳбати, самоъу мажлислари ҳам риёдан иборатлиги бир жирканиш оилан очиб берилган ва хулосада бундай ҳукм чиқарилган:

Субҳоналлоҳ, бу не нафси лаим,
Нафсни қўйғил, не азоои алим,
Рузи учун мунча фусунсозлик,
Мансаб учун мунча дағообозлик,
Бу эл эрур борча ямондин- ямон,

Кимки йўқ андин ямон, андин ямон. (14, 64-65-6.)

Бу мавзу илмий адабиётларда анча батафсил ўрганилган. Бизнинг мақсадимиз, биринчидан, Навоийнинг риёи шайхлар оилан ҳақиқий, комил суфийлар - аҳлуллоҳни қиёслагани, суфийлик сифатларини қандай баҳолаганини аниқлаш бўлса, иккинчи томондан, Навоий ва Амир Хусравнинг бу масалага муносабатини оилио олиш эди. Маълум бўлдики, Навоий сохта ва ҳақиқий суфийларни қиёс-лашда салафи Хусрав Деҳлавий йулидан оорган. Суфийликни ниқоб қилио олиш, тариқат амалиётини шайтоний нафс майлларига хизмат қилдириш ҳар икки шоирда ҳам қораланади, бу нуқсон энг хавфли ахлоқий камчилик део қаралади. Навоий ҳам, Хусрав ҳам дунё ва унинг давлатига салоий муносабатдадирлар. Аммо бу гоё

Амир Хусравда ёрқинроқ ифодаланган. Амир Хусрав дунени тарк этмай покланиш, ишқ йулида жонбозлик қилиш мумкин эмас, деган фикрда. Алишер Навоий оулса, масалага инсон ахлоқи мавқеъидан ёндашади. Инсон ахлоқи қанча покиза оулса, у шунча илоҳиётга яқинлашио ооради, камолот касо этади. Шу сабаб Навоий рибзор шайхнинг ҳажвий қиефасини қуюқ рангларда нафратли қилио чизган, масхара усулидан, жонли ташоҳ - тимсоллардан унумли фойдаланган. Бадиийлик, бадиий оуеқдорлик Алишер Навоийда устун. Шоир ғазоли оҳангда рад этган сифатлар наинки тариқат шайхлари, оалки жамики касо эгалари учун номуносибдир. Умуман, инсонни, ростлик, туғрилик, сифатлари улуглайди. Бунинг акси бўлган сифатлар одам зотини ерга уриб, тубанлаштиради. Афсуски, ҳаётда ҳамма вақт ҳам шундай эмас, фириб-найранг тантана қилган дамлар ҳам кам эмас. Аммо эзгулик, туғрилик, оари бир инсоннинг фазилати, илоҳийлигини акс эттиради ва охир оқибатда ғолиб келади.

Бу уринда шуни қайд этишни лозим топдикки, шайх -суфий образи Низомий Ганжавийнинг "Махзанул асрор" асарида йуқ. Албатта, Низомий асари тасаввуф ғояларидан ҳоли эмас. Унда дунё ва унинг бойлиги, дунё ва инсон умри, дин ва имон-эътиқод масалалари устида шпирона фикрлар баён этилган. Чунончи, "Махзанул асрор" асарининг тўққизинчи мақолати "Дунё ишларининг тарки хусусида", ун биринчи мақолати, "Дунёнинг бефойдалиги", ун иккинчи мақолати "Гупроқ манзилини видоъ этиш", ун учинчи мақолати "Дунёни мазаммат этиш" деб номланган бўлио, дунё ва унинг молу мулки, машғулотирига салбий муносабат ифодаланган. Ун еттинчи мақолатида сиғиниш ва руҳий тараққиёт ҳақида гап боради ҳамда "Пир ва мурид" ҳикояти келтирилади.

Бироқ шунга қарамай, Низомийда тасаввуф ғоялари асосий уринни эгалламайди, шунга боиноан шайхлар, суфийлар оорази ҳам яратилган эмас. Ҳолоуки, Низомий даврида тасаввуф ривожланио катта мавқеъни эгаллаган эди. Амир Хусрав узи пирга мурид тушгани ва чиштиа сулукининг аъзоси бўлганлиги учун суфийлар ахлоқи унга яқин эди. Шу боис ҳинд шоирида тасаввуфий ғоялар кучлироқ ифодаланган. Умуман, яхлит олганда, "Матлаъул анвор" суфиена асар, унда тариқат ғоялари, мақомотлар, суфийлик одоои асосий уринни эгаллайди. Бу фикрни 1975 йилда "Матлаъул анвор" достонининг Тоҳир Аҳмад угли Маҳеррамов тайёрлаган танқидий матнига суз боши ёзган шарқшунос олим Г.О.Алиев алоҳида таъкидлаб айтган эди. (15)

Ҳап Низомий Ганжавий асари устида оорар экан, унинг ҳамди наътлари ҳақида ҳам маълумот оериш фойдали део уилаимиз. Зеро, Амир Хусрав ҳақида гапирганда, Низомийни оуткул четлаб утио бўлмайди, чунки фалсафий- ахлоқий достон езиш Абдулмажид Санойидан бошланган бўлса-да, бироқ ҳамсачилик анъанасини Низомий асослаган. Биз, албатта кенг қиёсий таҳлил қилишга киришмақчи эмасмиз. Лекин тасаввур ҳосил қилиш учун "Махзанул асрор"нинг қурилиши, биринчи қисми бўлган ҳамду наът ва муножотларини қисқача кўздан кечириш фойдали део ҳисоблаймиз.

"Махзунул асрор" (Сирлар хазинаси) асарида иккита муножот, олтита наът (ситтаси меърожнома боби), султонга бағишланган икки боб, суз таърифида икки боб, достоннинг ёзишнинг сабаои "кўнгилни таниш" боби, иккита "хилват" ва иккита "хилватнинг самараси" боблари мавжуд бўлиб, шоир ана шу боблардан кейин 20 та "мақолат" ва 20 та ҳикоятни ёзишга киришади. Достон жами 2264 байтдан иборат. Шундан юқорида санаб утганимиз

ун саккизта "кириш"ооо (ёки "муқаддима ооблар") 827 ташкил этади, яъни дostonнинг учдан бир қисмидан ортиқроғи "кириш ооблар" бўлиб чиқади.

Шунга асосланиб, биз адабиётшуносликда таомил бўлиб қолган "кириш ооблар" деган атамадан воз кечишни таклиф этамиз. Асарнинг учдан бир қисмини ташкил этувчи ун саккиз ооо "муқаддима" бўлиши мумкин эмас. Бу ибора урнига мазкур ообларни дostonнинг биринчи қисми -дунёқараш қисми део номлашни тавсия этамиз. Зеро, айнан шу ообларда муаллифнинг дунёга ва одамга муносабати, фалсафий тушунчалари, диний эътиқоду имони аёнлашади. Муаллифнинг исломий аҳком асосидаги уй-фикрлари, муҳабабати, дил изҳори ифодаланган бўлади. Бу қисм ообларини бирлаштирувчи хусусият - васф, таъриф ва ўзини изҳор этиш. Бунда кенг муҳокама, объектга танқидий муносабат деярли учрамайди.

Иккинчи қисм одадда "мақолатлар" ва уларни "тасдиқловчи" кичик ҳажмли ҳикоятлардан тузилган. Мақолатлар биринчи қисмида ифодаланган гояларнинг оадий тафсил - талқинидир, оунда муаллиф объект устида муҳокама юритади, танқидий қарашларини оаён этади.

Амир Хусравнинг "Матлаъул анвор" дostonида биринчи қисм ооблари Низомийнинг "Махзанул асрор" асарига нисбатан камроқ ун турт оодан иорат. Байтлар нисбати ҳам шунга мувофиқ.

Амир Хусравда ообларнинг номланиши қисқача мана оундай: "кириш" (биринчи ҳамд), биринчи, иккинчи, учинчи муножот, биринчи наът, иккинчи наът (меърожнома), учинчи наът, Низомиддин Авлие мадҳи, Султон Алоуддин дуоси, яна Султон таърифи, дoston таркиби ҳақида, биринчи хилват, иккинчи хилват, учинчи хилват. Шундан кейин "мақолатлар" келади.

Қани кураиликчи, "достоннинг таркио ва тартиоига оид" оо-
оида муаллиф нима дер экан?

Мояи ман з-ин қалами номй аст,
Моя не, касоест, ки илҳомй аст.
Моя, ки андеша дар у гум бувад
Кай ҳади таълиму тааллум бувад?
В-он чи зи илҳом барояд зи жайо,
Айои касе кун, ки бар у кард айб. (15.55-с.)

(Менинг моҳиятим шу шухратли қаламдандир, бу моҳият эмас, балки
илҳомий касбдир. Бу шундай моҳиятки, ақл уни тушунтиролмай,
йўқолиб қолади. Бунга таълим ва урганиш -урғатиш билан эришиб
бўлмайди. Қуйиндан илҳом орқали чиқадиган нарсa- илоҳийдир,
буни айблаган одамнинг ўзи айблидир). Яъни улўғ шоир туғма,
жибиллий истеъдодидан фaхрланиб ёзади, шеърятда янги равия
яратганлиги ҳақида гапирadi. Ушбу бообда достон қурилиши "тар-
тиб-таркиб" ҳақида ҳеч нарсa йўқ. Шоир ўз устози Низомий Ган-
жавийга муносабат билдириб, ғоявий йўналишда тутган фарқли
тариқини изҳор этган. Амир Хусрав Низомий руҳидан илҳом олган-
лиги, устозининг нафаси бир нур бўлиб димоғига кирганини айтади:

Он равие буд зи андеша дур,
Атса даромад ба димоғам зи нур.
Нур, ки аз Хожа Низомам расид,
Кор аз он ру ба низомам расид. (15.51-с.)

ЎБу шундай бир ҳол эдики, ақлга сиғмасди, шу ҳолатда димоғим-
га нур кириб акса юз берди. Бу нур шайх Низомийники эди, шун-
дан кейин ишларим равон кетди.) Шу сабабли "Матлаъул анвор",
"Махзанул асрор" достонини янгидан нурлантиради, янги равия -
оҳангда куйлаб беради:

Ефта ойна иборат навй,

лафзияш ораста чун маънавй. (15.53-с.)

(Иборасозлик, ифодалар янгилади, лафзи маъносидай оеванди).
Шоир "Мен айтган сўзлар Тангри хазинасининг очилишидир", део
ёзади. "Қаламим худо ганжининг хуми каюидур, худо хазинаси
ичра йўқолганман, гарқман". Шоир узини гаёо асрорининг ошкор
этувчиси део эълон қилади. Гап мана шундай давом этио, асосий
муддао оаён этилади, яъни:

Шаръу тариқат оа оаён оварам,

Ганжи ҳақиқат оа миён оварам.

Боз намоям, ки ҳидоят кужост,

Ибраи ин ҳар се валоят кужост. (15.58-с.)

(Шариат ва тариқатни оаён айлайин, ҳақиқат жавҳарини юзага чи-
қарайин, ҳидоят нима эканлигини айтайин, шариат, тариқат ва
ҳақиқат орасидаги валиликнинг узвийлигини тушунтираин). Ме-
нинг достоним, тариқат аҳлининг йул курсатувчиси део қайд эта-
ди, Амир Хусрав. Шундай қилиб ҳинд шоирининг мақсади суфиена
мазмун – мундаражали асар яратиш булган. Шунинг учун у сўзни
"пайғамбарлик насхасининг деоочаси " део оаҳолаиди, демак
шоирлик ҳам наоилик мўъжизакорлигига яқин иш, яъни агар " мўъ-
жиза оулмаса-да, кароматдир", каромат -валилар, суфийлар на-
сиоаси. Шоирлик ва суфийлик, Амир Хусрав назарида узаро уй-
қаш ҳодиса.

Амир Хусравда биринчи қисм Низомийникига қараганда, кам,
лекин Ганжалик шоир тафаккурининг қаймоғи "Матлабул анвор"да
мужассам.

Алишер Навоиида биринчи қисм оооларининг сони иигирма
оитта – Низомийдан ҳам, Амир Хусравдан ҳам купроқ. Бу нима ҳи-

сооига ортган: Алишер Навоий, сўз таърифига иккита ооб ажрати. Низомий, Хусравга алоҳида, Жомийга алоҳида ооб бағишлайди. Натижада биринчи қисм ҳажми ортган. Биз Навоийнинг Амир Хусравга муносабатини махсус жойда урганганимиз учун бу уринда мазкур масала устида тўхталмоқчи эмасмиз. Фақат шуни қайд этмоқчимизки, "Ҳайратул аброр"да Низомий сўзининг нури ҳам, Хусрав сеҳри ҳам, Жомийнинг орифлик нафаси ҳам из қолдирган ва боз устига улуг ўзбек шоирининг ўз қарашлари, буюк истеъдоди намоён этилган. "Ҳайратул аброр" — суфиёна мазмунли асар. Бу жиҳатдан у "Матлаъул анвор" ва "Тухфатул аҳрор" (Жомий) дostonларига яқин. Лекин Абдурахмон Жомий асарида тасаввуф назарияси, мақолатлар кенг урин олган. Навоийда бўлса, тасаввуф истилоҳлари, назарий масалалари эмас, балки бу таълимот ғоялари ва ундан ҳосил бўлган шоирона олам, ҳукмрон. Ўзбек шоирини кўнгил ва қало кўп қизиқтиради, кишилар ахлоқи диққатини тортади.

Тасаввуф ҳосил бўлсин учун Жомийнинг "Тухфатул аҳрор" достони биринчи қисми мундарижасини баён этамиз: "Кириш" ("Бисмиллоҳ" талқини), ҳамди фотиҳа, аввалги муножот, иккинчи муножот, учинчи муножот, тўртинчи муножот, биринчи наът, иккинчи наът, учинчи наът, тўртинчи наът, бешинчи наът, Баҳоваддин Нақшбанд "минқаоти", Хожа Аҳрор Вали дуоси, сўз фазилати, назмий сўз — шеър хусусида, ноқооил шоирлар танбеҳи, кўнгил кашфи, биринчи суҳбат, иккинчи суҳбат, учинчи суҳбат.

Жомий "мақолатлар" ичида ҳам суфиёна таълимот масалаларига кенг тўхтаб ўтади. Саккизинчи мақолат узлатга, тўққизинчи мақолатда хомушлик, унинчи мақолат сеҳр каромати, шаозиндадорлик, ун биринчи мақолат "суфийлар аҳволи ва сифати" оаёнига

бағишланган.

"Меърожомалар бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Шу каби наъту ҳамдлар, муножотлар мазмуни ҳам. Шуниси кўзга ташланиб турадики, достоннинг биринчи қисмида муаллифлар ўзларини "эркин" роқ ҳис этганлар, яъни нечта муножот ёки наът ёзиш муаллифнинг ихтиёрида бўлган. Бошқа бағишловлар ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. Аммо достонларнинг иккинчи қисмига келганда, мақолотларнинг миқдори қатъий бир ҳил экани маълум бўлади — ҳамма достонларда йигирмата "мақолот" — шайхнинг муридлари ҳузурдаги йигирмата нутқи — ваъзи (суҳбати). Бироқ мақолотларнинг мазмунида фарқланиш бор, ҳар бир шоир ўзи маъқул ва муносиб деб уйлаган мавзуда қалам суриши мумкин, ҳарчи оунда ҳам "имон", "ислом", одамнинг яратилиши сингари аввалдан оерилган мавзулар бор бўлса-да.

Бу қиёс шунини кўрсатадики, Комил инсон ҳақидаги ғоялар асрдан-асрга шоирдан-шоирга ўтиб, тўлишиб, теранлашиб борган, бу бир идеал. образ сифатида адабиётдан мустаҳкам ўрин олган. Ғуҳоний шайхлар, номдор суфийлар комиллик тимсоли деб қаралган, уларнинг ахлоқи элга намуна қилиб кўрсатилган. Салафлар изидан оорган Алишер Навоий "Ҳайратул асор"да ўзи эътиқод қўйган шайхлар, валилар сиймосини чизио, инсоний баркамоллик имон ва эътиқод ғояларини тарғиб этди:

Ҳақ суфий ахлоқи ҳақида кетар экан, Низомий, Амир Ҳусрав, Навоийларнинг достонларида келтирилган кичик-кичик ҳикоятлар устида ҳам тўхтаб ўтиш жоиз. Қайд этиш лозимки, бу ҳикоятчаларнинг аксари суфиёна мазмундадир, асосий қаҳрамонлар номлари ҳам машҳур тарихий шахслар ҳисобланади. Ушбу ҳикоятларнинг айримлари олимлар томонидан тадқиқ этилган бўлса-да, лекин тасав-

вуф нуқтаи назаридан олио қаралган эмас.

Низомий Ганжавийнинг "Махзанул асрор" (Сирлар хазинаси) достонининг иккинчи қисми йигирмата "мақолат"дан ташкил топган бўлиб, ҳар бир "мақолат"дан кейин битта кичик ҳикоят келтирилган. Ҳикоят мазмунан "мақолат"да баён этилган мавзуга мувофиқ бўлади, одатда ва "мақолат"да айтилган фикрларни тимсол — образлаш орқали қувватлаб, бадиий иллюстратив материал бўлиб хизмат қилади.

Мазкур анъана Хусрав Деҳлавийнинг "Матлаъул анвор" ва Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аборор" достонида давом эттирилган. Ҳикояларнинг тартиби, достонда мавжуд бўлиши анъанавий бўлса-да, аммо ҳикоянинг узи оригинал бўлиши мумкин. Муаллиф қандай ҳикояни танлаб олса, ихтиёр узида, фақат бу ҳикоя "мақолат"га мазмун жиҳатидан мос келиши керак. Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий шу талабларга риоя қилганлар. Энди "Матлаъул анвор" ва "Ҳайратул аборор"даги ҳикояларни куздан кечирамиз. Бизни даставвал орифона мазмунли ҳикоятлар, яъни суфилар ҳаётидан олинган ва тасаввуф ғоялари акс этган ҳикоятлар қизиқтиради. Ҳикоятлар одатда қисқа сюжетли бўлиб, тафсилотлардан холи бўлган.

Ҳар икки достондаги орифона ҳикоятларни икки қисмга ажратамиз: бири — машҳур тарихий шахслар (Суфий шайхлари, уламолар) номи билан боғлиқ ҳикоятлар. Иккинчиси — умуман тасаввуф ғояси акс этган рамзий ҳикоят ёки масаллар.

"Матлаъул анвор"да масадан, Мусо алайҳиссалом, Исо алайҳиссалом, Али каримуллоҳ, Адҳам, Шиблий ҳаётига боғлаб келтирилган ҳикоялар бор. Бундан ташқари, бараҳман ва ҳожи, узлатга чекинган суфий, соҳионазар пир, тақводар аёл ҳақида ҳикоятлар борки, буларни иккинчи қисм ҳикоятларга киритамиз.

Энди "Ҳайратул аброр" асарига разм солайлик. Навоий ҳам Боязид Бистомий, Иброҳим Адҳам, Абдуллоҳ Ансарӣ, Шайх Ироқий, Имом Фахриддини Розий, Хожа Муҳаммад Порсо, Абдуллоҳи Муборак номи билан оғлаб ҳикоятлар келтиради. "Ҳайратул аброр"даги икки вафоли ёр, ринди Бани Исроил, чинлик гўзал ва унинг ошиги ҳақидаги ҳикоятларни иккинчи қисм ҳикоятларга киритамиз. Навоийда Нуширавон, Ҳотами тойи, Баҳром Ҳур, Аюб пайғамбар ҳаётидан олинган ҳикоятлар ҳам мавжуд. Ҳикоятларнинг умумий хусусияти шуки, улардан ҳар оирида оир суфиёна гоё ихчам, аммо эсда қоладиган даражада ифодали қилиб тасвир этилади.

Масалан, Амир Хусравнинг учинчи "мақолат"идан кейин келтирилган Иброҳим Адҳам ҳикоятини олайлик. Аввало қайд этамизки, мазкур "мақолат"да сўз ҳақида сўз боради. Амир Хусрав сўзнинг қудрати, назокати, қадри ҳақида фикр юритган. Унингча сўз бориқнинг асоси, барича жисмлар сўз қолиби, аммо инсон сўз учун энг муносиб қолип.

Сўз нозик ва қимматли, уни беҳуда сарфламаслик керак, сўз-ни англаш учун нозик қалб лозимдир:

Леб бибояд дили бориқжуй,

К-ӯ ба суҳан фарқ кунад му ба муй. (15.113-с.)

(Аммо ниҳоят нозик фаҳм дил керак, токи сўзда қилни қирқ ёргандай энг нозик маъноларни англаб етсин). Куп гапирувчи беҳуда гапларни айтувчидир, Ҳикоятда айтилмишича, бир йуловчи Иброҳим Адҳамдан: "Эй ҳол майдонига мардонавор от қўйган зот, фалак гуё оёғинг остидадир, бу мартабани қандай эгалладинг", дея сурайди.

Адҳам жавоб беради: "Ҳилимни ою йиллар беҳуда сўз айтишдан сақладим, оғиз қутисини фақат фойдали сўз учун очдим". Адҳам сў-

зини давом эттириб, дейдики, беҳуда гапларни валақлаб юриш беҳаёлик нишонаси, сабао билан зарурат гапни гапириш анбиёлар сифатидир.

Адҳам Балхда подшо оулиб, кейин тахту тожи ва оиласини ташлаб дарвеш бўлган Иброҳимнинг отаси, Иброҳим ҳақида ривоят ва нақллар кўп. Адҳам ҳақида ҳам қисса ва нақллар халқ орасига тарқалган. Ривоят борки, Адҳам камбағал оир кашфдўз бўлиб, маликани севиб қолади, унинг ишқида дардга чалиниб бемажол ҳолга келади. Иттифоқо, малика юрак тутқаноғи билан вафот этади, уни қабрга қўядилар. Адҳам кечаси лаҳм қазиб, ер остидан қаор ичига кириб ооради ва малика ҳали тирик эканлигини сезиб уни ташқарига олиб чиқади ва ҳушига келтиради. Малика Адҳамга турмушга чиқади, улардан Иброҳим дунёга келади.

Амир Хусрав келтирган ушбу ҳикояда гарчи Адҳамнинг оорази батафсил курсатилган бўлса-да, лекин уни характерининг оир жиҳати, яъни камгаплиги, маъноли, керакли гапнигина айтиши аён бўлади. Бундай ҳикоятлардан мақсад воқеанавислик эмас, балки ибратли сабоқ бўладиган гап айтишдир. Амир Хусрав бу уринда шу мақсадга эришган.

Суфийлар эътиқоди билан оғлиқ бўлган бешинчи ва олтинчи "мақолат"лар ҳикоятларини назардан утказамиз. Бешинчи "мақолат" ҳикояти тақводор обид ҳақида, чунки мазкур бообда тақво хусусида муҳокама юритилган. Амир Хусрав тақвони хуш кўрган шоирлардан, у қаноатпешалик, зуҳд ва парҳезни талаб қилади, майхурлик, ҳаром-ҳариш билан қорин туйдиришни қоралайди. Ҳикоятда келтириладики, оир зоҳид "жаҳон ғавғосидан" чекиниб, бир гушада тақвову тоат билан умр утқарар эди. Бир кун тонг маҳали Ҳизр унинг ҳузурига ташриф буюради. У обидга қараб

дейди: Менга маълум бўлишича, сен шунча йил тоату ибодат қилдинг лекин худо бу тоатларингни қабул қилмади. Аммо муйсафид обид бу гаплардан хафа бўлмайди, аксинча гулдай очилиб дейди:

Гар на пазирад зид ман ҳеч кас,

Он-к нигоҳ мекунад —онам на бас.

Ман амали ҳеш кунам бандавор.

Он чи худояст бар онам чи кор. (Ib.IbI-с.)

(Агар менинг тоатимни ҳеч ким писанд қилмаса, менга қараган кишининг ўзи бас эмасми. Худо — эгамнинг ўзи билади — унинг иши билан менинг нима ишим брр?)

Ҳикоя якунида шоир ўзига мурожаат қилиб дейди:

Хусрав, агар дин талаби кор кун,

Тоати яздон куну бисёр кун. (Ib.IbI-с.)

(Хусрав, агар дин тиласанг иш билан шуғуллангин, худонинг тоатини қилгин, кўп тоат қилгин).

Олтинчи "мақолат" ҳикояти қуйидагича: Шибли¹¹ уйдан чиққанда, эшикда бир дарвешни кўради. Дарвешдан нима саволинг бор, деб сўраганда, у: менга тарки дунё моҳиятини тушунтиргин деб айтди. Шунда Абубакр Шиблий ҳеч нарса демасдан қайтиб уйига кириб, ҳамёнидаги эрталаб биров ҳадя этган бир олтин тангани олиб чиқиб, бир камбағалга беради ва сўнгра дарвешнинг олдига келиб, ҳалиги саволига жавоб қайтаради. Дарвеш шайхнинг бу ҳаракатидан таажжубланиб, нега уйингга кириб кетдинг, нега бирдан саволимга жавоб қайтармадинг деб сўраганда, Шиблий: Сен менга тарки дунё ҳақида савол берганингда уйимда ҳамёнда ҳадя қилинган бир танга олтин пул бор эди. Дарҳол шу эсимга тушди, қайтиб уйга кириб шу пулни ҳамёнимдан олиб бир камбағалга бердим ва сенинг олдингга қайтиб келдим. Зеро, уйда олтин тангаси бўлган одам тарки дунё ҳақида гапиришга ҳақли эмас, деб уйладим.

Бу ҳикоят суфийлик ахлоқи ва моҳияти ҳақидаги "мақолат" дан сунг келтирилган. Боқеан, суфийликнинг бош талаби — тарки дунё, бойликка нафратдир.

Энди "Ҳайратул аброр" ҳикоятларига кўз ташлаймиз. Олайлик "риёи шайхлар" ҳақидаги тўртинчи "мақолат" ҳикоятини. Ҳикоят "Муқарраби бори Хожа Аодуллоҳи Ансорий сўзиким, ниҳояти сулукдин соҳиб хаоар эрди ва уз сулуки ниҳоятидин хаоар оерди". Яъни ҳикоят Ҳиротлик машҳур суфий (XI аср) Аодуллоҳи Ансори ҳақидадир. Навоий бу зотни илоҳ васлига яқинлашган ("Муқарраби бори") авлиё део оилади ва қаттиқ ҳурмат қилади. Аодуллоҳ Ансорий "Шире Ҳирот" лақаби билан ном қозонган эди, тасаввуф тариқатида у кишининг алоҳида урни бор. У тариқат одоби ва мақоматининг 100 та босқичини ишлаб чиққан бўлиб, тасаввуфнинг қарайб барча саволларига жавоб ёзгандир.

Ҳикоятда Навоий келтирадики, Аодуллоҳи Ансорий жаннат умидида ёки дўзахдан қўрқиб, тамаъ юзасидан мол-мансаб учун эмас, балки "Тангрининг амрига итоат" юзидан тоат қилар эди. У қўрқидан эмас, муҳаббатдан художўйлик қиларди. Тамаъ умидида суфийлик қилиш чин суфийлик эмас, Ансорий дейди:

Менки ишим бўлди парастеш мудом,

Бийму умид иккиси бўлмуш ҳаром.

Бандалик амрига чу маъмурмен,

Тун-кун ишим бу эса маъзурмен. (14.66-б.)

Қалбим амри билан Тангри амринг оажараман, "радду қабули била ишим йўқ", дейди у.

Куринадики, ушбу ҳикоя мазмунан Амир Хусравнинг бешинчи ҳикоятига ўхшаш, ҳар иккисида ҳам беғараз, сидқидилдан художўйлик қилиш тарғиб этилган. Бу гоё риёга, тамаъга қарши гоё-

дир. Чунки Навоий мазкур тўртинчи мақолатда риё ва манфаатпарастлик, мунофиқликни танқид қилган эди.

"Ҳайратул аброр"нинг иккинчи ҳикоятида Иброҳим Адҳамнинг қаъбага сафари ва Маккада қаъбанинг ўз жойида йўқлиги нақл қилинади. Иброҳим Балхда тоғу тахтини ташлаб, мулку ҳашамдан кечиб дарвеш бўлгач, саҳроларни пиёда кезиб, кеча-кундуз номозни қилмай қаъба зиёрати учун Маккага йўл олади. Аммо Маккага борса, Қаъба ўз жойида кўринмайди. Шунда у ҳайрон бўлиб турганда, ҳақдан нидо келадиким, "Эй, пири роҳ, бадия қатъига дурур бир ажур (кампир), шавқу муҳаббат юкидин қадди кўз (букри)", ул кампир заифу нотавон бўлгандан кейин Қаъба унинг тавофиға борди. (57-б.)

Иброҳим қараса, Робиа келарди, аммо у Қаъба оилан бирга эди. Иброҳимнинг ҳайрон бўлиб берган саволига Робиа Адвия дейди:

Булди ишинг арзи намоз айламак,

Шева манга арзи ниёз айламак.

Санга самар берди намозу риё,

Бизга бу оар берди ниёзу фано (14.58-б.)

Шоир бу ҳикоятда намоз ва ниёз тушунчаларини қиёслайди. Иброҳим Адҳам намоз, яъни ибодатга берилади, буни худога ҳизматнинг йули деб билади. Робиа Адвия эса ниёзманд, яъни ошиқ, у ёниб-ўртаниб худони севади, Шарваддигор ишқида на ўзини биллади, на оламни, на намозни, на ибодатни. Навоий ана шундай ошиқона садоқатни зоҳирий тоат-ибодатдан устун қўйган.

Бу ҳикоят иккинчи "мақолат" шарҳи учун келтирилган. Иккинчи "мақолат"да ислом хусусида сўз боради. Демак, Алишер Навоий ислом моҳиятини ҳам суфийна руҳда идрок этади. Шунга ухшаш

ҳар бир ҳикоят тасаввуфнинг бирор масаласини бадиий талқин этишга бағишланган бўлиб, асарнинг умумий мазмунига сингдирилган.

Боязид Бистомий, Шайх Ироқӣ, Муҳаммад Норсо ҳикоятлари ҳам шундай характерга эга. Аммо Хотами Тоӣи, қаноатли жувонмард, Айюб ва уғри ҳикоятларини тасаввуфга алоқаси йуқ деб оулмайди. Уларда суфий ахлоқи умумбашарий ахлоқ нуқтаи назаридан олиб қаралади.

Ҳикоятлар дostonларнинг бадиий- тасвирий қийматини оширишга хизмат қилган. Шайхлар, аллома хотлар эътиқоди, принципларини кўрсатиш баробарида, кичик лавҳада уларнинг характерли хусусияти очилган. Уларнинг ҳаммасига хос хислат - образларни бирлаштирувчи жиҳат ҳам бор. Бу Тангри таолога садоқат, ўз эътиқоди йўлида, поклик, имон йўлида жон фидо қилишга тайёр туриш, ибрат-намуна кўрсатиш. Боязид, Иброҳим, Шиблий каби тарихий шахслар ҳаётининг ўзи афсонага айланган, улар тимсол даражасига кўтарилган -валилик, комиллик тимсоли бўлиб қолганлар. Ҳикоятлар ана шу тимсол сиймосидаги чизгилар ҳисобланиши мумкин. Шу боис атоқли олим А. Ҳайитметовнинг "Ҳайратул аорор" даги ҳикоятлар билан моҳир ҳикоянавис сифатида ҳам майдонга чиқди" деган фикрларига (231) қўшилмоқ керак.

Шундай қилиб, кўриниб турадики, "Хамса"ларнинг биринчи дostonларида илоҳга ошиқлик, садоқат, поклик, риёзат, қаноат сингари суфия ғоялари конкрет тарихий шахслар ҳақидаги тасвирлар воситасида талқин ва тарғиб этилади. Бунда қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

I. Низомийда ҳали суфийлар адабий асар қаҳрамонига айланмаган, Низомий умумфалсафий таълимотлар ва диний-исломий ғоя-

лар чуққисидан тасаввуфга ёндашади. Амир Хусрав, Жомий ва Навоийда асосий "намунали" қаҳрамон —бу суфий шайхлари.

2. Ҳикоятлар турли манобаълардан олинган. Масалан, Навоийнинг Робиа Адвия ҳақидаги ҳикояти "Насойимул муҳаббат"да бор.

3. Ҳикоятлар "мақолот"даги ғояни тасдиқлаш, "мисол" тариқасида исботлашга хизмат қилса ҳам, аммо шунга қарамай, таъкидловчи ғоявий "якун" келтирилади.

4. Алишер Навоий "ҳикоятлари қисқа-қисқа шаклда бўлиб, асосий воқеани баён этишга эътибор қилинган. Бироқ, шу қисқа сюжет ичида ҳам шоир қаҳрамонининг хатти-ҳаракати, асосий хислат ва қаромати, ҳозиржавоолигини кўрсата олган.

Ҳикоятлар муҳим тимсол сифатида муайян ижобий ғояни ёйиш, иорат бўлишга хизмат қилган.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ИНСОН ТАЛҚИНИДА АНЪАНАВИЙЛИК ВА ИЖОДИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК

I. ИНСОН АХЛОҚИ ТАСВИРИ

Инсоннинг ахлоқий ғазилатлари ҳамisha шарқ шоирларининг диққат марказида бўлиб келган^I. Адабиёт сўзининг "адаб" сўзидан пайдо бўлгани ҳам буни кўрсатиб турибди. Мусулмон Шарқида етишган қайси бир шоир ижодини олиб кўрманг унда панд-насиҳат оҳангидagi асарларга дуч келамиз. Қадимги адибларимиз адабиётни тарбия воситаси деб қарашган. Ҳоҳ соф лирик асарлар бўлсин, ҳоҳ воқеа-ҳодисалар, афсона-саргузаштлардан иборат эпик асарлар бўлсин, уларда "маъвиза", яъни уғит-насиҳатлар характеридаги қисмлар бўлган. Алишер Навоий "Бадоеъул бидоя" девонига ёзган сўз бошида бундай дейди: "... бу девонда ҳамду наът ва маъвизадан бошқа ҳар шўрангез ғазалдин-ким, истимоъи моҳвашларга мўжиби саркашлик ва ғамкашларга боиси мутававшлиғ бўлғай, бирор-иккирор насиҳаторо ва маъвизатосо байт иртиқоб қилиндиким, аларнинг ламъайи рухсори ифғат бурқаъи 7 дин кўп ташқари ломеъ бўлмағай, то буларнинг вужуди хирмани ул барқ ихроқидин билкулл зоеъ бўлмағай, йўқким бу ғазаллар ғазолалари жилвагарлик соз, балки пардадорлик оғоз қилсалар, бу байтларнинг насиҳатсоз воизлари

I. Бу уринда биз адабий анъана ва ижодий ўзига хослик устида махсус тўхтаб ўтишни лозим топмадик, чунки бу масала адабиёт назариясига оид ишларда яхши ўрганилган (60, 67, 102, 131, 119). Навоийшунос олимларимиз ҳам буни кўп бор тилга олиб ўтганлар (38, 56, 57, 59, 62, 167, 214).

ва мавъизапардоз носихлари монеъ булғайлар" (9.21-б.)

Алишер Навоий фикрини тушунтирадиган булсак, мазмуни шуки, одатда ғазал ошиқона мавзуга бағишланган бўлади, ошиқлик дардининг пўртаналари китобхонни ҳаяжонга солади. Лекин унинг ёнида битта-иккита насиҳатомуз байтлар келтирилса, уқувчи ишқ тўлқинлари билан бирга муҳим тарбиявий ҳикматлар, насиҳатлардан ҳам баҳраманд бўлади. Шунинг учун дейди у, мен девонимда ҳамд-наътлардаги насиҳатли фикрлардан ташқари, ошиқона ғазалларимга ҳам насиҳат маъноли байтлар киритдим.

Бу ерда яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, ахлоқий мавзуидаги адабиёт узи алоҳида бир йўналишдир. Буни шарқликлар "панднома" деб юритганлар. "Қобуснома" (Кайковус), "Қутадғу билиг" (Юсуф Ҳос Ҳожиб), "Ҳийбатул ҳақойиқ" (Аҳмад Югнакий), "Гулистон", "Бустон" (Шайх Саъдий), "Маҳбубул кулуб" (Алишер Навоий), "Баҳористон" (Абдураҳмон Жомий), "Ахлоқи Муҳсиний", "Анвори Суҳайлий" (Кошифий) шундай типдаги асарлардир. Шунга ухшаш "Хамса"ларнинг биринчи дostonлари ҳам "панднома"ларга мазмунан яқиндир. Бироқ бу асарларда ахлоқий ғоялар фалсафий-тафаккурий муҳокамалар заминиде баён этилади. Dostonларнинг тузилиши ҳам узига хос. Шунинг учун булса керак, илмий адабиётда бу dostonлар "фалсафий-ахлоқий" асарлар деб юритилади. Бизнингча, бу dostonларни "суфийёна-фалсафий" асарлар" деб номлаш маъқулроқ, чунки улардаги фалсафий қарашлар асосан суфийёна дунёқарашни ифодалаб келган. Яна бир фикрни айтиш зарур. Гап шундаки, "ахлоқий" асар, "ахлоқий ғоя" деганда, одатда, кўпроқ уқтириш, угит оҳангидаги асарларни назарда тутамиз. Назаримда бу масалага тор қарашдир. Бутун адабиёт ахлоқий тарбия воситасидир, бу ният баъзан уқтириш, баъзан лирик ҳиссиётлар-

ни тасвирлаш, баъзан публицистик кўтаринки, эҳтиросли шеърият, баъзан тамсил-тимсоллар қиёфасини кўтариш орқали амалга оширилган. "Махзанул асрор", "Матлабул анвор", "Тухфатул ахрор" ва "Ҳайратул асрор" дostonларида бу восита -усулларнинг кўпидан фойдаланилган. Лекин ҳар бирида бу хусусият ўзга йўлда давом этган. Инсон ахлоқи ҳақидаги улўғ шоирларнинг қарашлари уларнинг умумий фалсафий -суфиёна фикрларидан ҳосил бўлган. Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий инсон ахлоқига ўрта аср кишиси нуқтаи назаридан, ўзларигача жамланган илму ҳикмат асосида, суфиёна маънолар талаби билан муносабатда бўлганлар.

Шоирлар юқорида айтганимиздай, инсонни барча махлуқотларнинг афзали, шарифи деб таърифлаб, шунинг ҳам уқтирадиларки, одам ўзига муносиб яхши ишлар билан шуғулланиши, ўз номини емон, тузган хулқ-атвор билан бўлғамаслиги керак. Ҳасад-ҳирс, пасткашлик каби хислатлардан ҳазар этмоқ лозим, дейди Амир Хусрав. Шоир ўз замонасининг воқеаларини кузатган, одамларни урганган ва шу хулосага келганки, қалби оуш, маънавий- ахлоқий нолойиқ одамлар кўпроқ амал мансабга интиладилар. Аммо бу уларнинг пастлигини яшира олмайди:

Паст нагардад ба таманно оаланд,

Барчи ба ангушт кунад ба оаланд. (15.89-с.)

(Паст орзу билан улўғ одамга айланиш дарғумон, ҳарчанд оуинини оаланд қилиб кўрсатиш учун ҳар қанча оармоқларига тиралиб чузилса ҳам).

Одамнинг мартабаси унинг ақли, шахсий қобилияти, ҳиммати, ҳамиятига, иродасига қараб кўтарилиши керак. Ўз насли, ота-обосининг ооруси, қариндош-уруғ орқасидан манманлик қилиш гирт ахлоқлик, дейди.

Одами аст аз пайи коре бузург,

Гар накунад инт — ҳиморе бузург (15.89-с.)

(Одам уз ишлари билан улугдир. Агар буни қилмаса— катта эшак-дир).

Бундай инсонсеварлик ғоялари билан сугорилган, инсонни севиш, шарафлашни тарғиб этувчи сатрлар "Ҳайратул аброр"да ҳам куп топилади. Чунончи:

Конию ҳайвони агар худ набот

Ҳар бири бир гавҳари олий сифот,

Барчасини гарчи латиф айладинг,

Барчадин инсонни шариф айладинг. (14.21-б.)

Улуг ўзбек шоири инсонга биринчи навбатда ҳаётдаги фаолияти кирду-корига қараб баҳо берган. Инсон ҷамиятга наф келтириши, фойдали ишлар билан қадрли, фазилатли. Бошқаларга зиён етказадиган, ҷамият тинчлиги, осойишталигини бузадиган сийрати суратига тўғри келмайдиган кимсалар чин инсон эмас. "У ҷамиятнинг ҳар бир аъзосидан —шоҳи, гадоми —Инсон номига "муносио" оўлишликни талаб қилади", деб ёзади истеъдодли олим А. Абдуғафуров Навоий ҳақида (32.91-б.) Навоий буни турли табақага мансуб шахсларнинг типик хусусиятларини ўзаро зид қўйиб очиб кўрсатган. (Одил ва золим шоҳ, тўғри йўл кўрсатувчи ва риёкор шайх, олим ва жоҳил, вафоли ва бевафо одам ва ҳоказо). Яхшиликнинг, одамийликнинг мезони — бу халқ манфаати учун ишлаш, халқ ғам-ташвиши билан яшашдир:

Одами эрсанг, демагил одами,

Оники йўқ халқ ғамидин ғами. (14.104-б.)

Шундай қизғин эҳтирос ва ўткир ҳикматона оҳангда айтилган гаплар "Маҳбубул қулу"да ҳам анча.

Навоий шундай ўзгалар ғамида юрадиган, ғиммати баланд, ҳожатбарор, адолатпаноҳ, инсонларни шарафлайди. Маълумки, инсон аллақандай мавҳум тушунча эмас. Инсон ўз касоу кори, жамиятда эгаллаган мавқеи билан конкрет шахсдир. Агар ўрта асрларда яшаган кишиларни назарда тутсак, бу деҳқонлар, ҳунармандлар, олимлар, ижодкорлар, амирлар, шоҳлар, савдогарлар ва ҳоказодан иборат. Навоий бу тоифаларнинг ҳаммасини "Маҳбубул қулу" асарида бирма-бир таърифлаган, аммо ҳар бир гуруҳнинг ҳам яхши-ёмони оорлигини кўрсатган. Ана шу тариқа зид қуйио тасвирлаш "Ҳайратул абор"да ҳам оор. Ўлуғ шоир шунинг учун адолатли ва золим шоҳ, рост қавл ва риёкор шайх, карамли (саховатли) ва хасис одам, одоили ва беадаб киши, олим ва жоҳиллар ҳусусида езади, уларнинг инсоният жамияти учун фойда ёки зарарини курсатио утади. Масалан, ўн биринчи мақолотда илмнинг фазилати ва нодонлиқнинг касофати ҳақида сўз ооради. Аммо шоир бобни туғридан -туғри:

Даҳр иши то ҳалқ ила бўлмиш ситез,

Хордурур олиму жоҳил азиз (14. 91-б.)

деган байт билан оошлайди. Чунки замона зулми севади, разил, жоҳилларга мартаба, мансаб поғонасига кутарилиш насио этади, "оилик аҳли"га эса ранжу авоо:

Феъли ёмон топса рафиъ айлаоон,

Ҳукмига оламини мутеъ айлаоон. (14.91-б.)

Ёмон одам бошқаларни ўзига мутеъ этса, яхшилар, оқил, донолар хор бўлади, лаълдек қимматли, кунгли пок одамлар "куҳи боло остида ғамнок" яшайдилар. Навоий ҳулқи, рафтори, даррандалик бўлган нокаслар шоҳ сароилига иззат -ҳурматда яшайдилар, дейди. Шоир илм олишнинг машаққатли азобларини тасвирлайди. Қаш-

шоқ, оч-ялонғоч муллавагчалар аянчли аҳволда мадрасаларда куну тун таҳсил куриб, илм ўрганадилар, мақсадга эришиш учун барча нарсадан, ҳатто ҳаёт неъматларидан ҳам воз кечадилар:

турбат аро холи ёмондин ёмон,

Ҳар не йўқ андин ёмон, андин ёмон (14.95-6.)

Лекин афсусланадиган ва ажаоланадиган жойи шуки, део кунюнади Навоий, "оир жоҳили қотилваш", "сузи ҳам, узи ҳам нохуш" дину диенати йўқ жоҳил одамлар молу мулк эгаси, мансаоу мартабали. Ҳна ажабланарлиси шуки, оу разил, нодон одамлар хизматида нечта олиму донишманд юради, мулозимлик қилади. Навоий оундай олимларни ёмон кўрган. Шоир агар ҳар қанча муҳтож оулсанг ҳам паст, жоҳил кишининг хизматида оулма, оошингни кутарио озод юргин, дейди:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,

Узини-ю халқини гўмроҳ этар. (14.97-6.)

Илм-амал, мансао воситаси эмас, оалки халққа хизмат қилиш куролидир. Олим дунё молига меҳр қўймаслиги керак:

Солмаса кўз жафои дунё сори,

Боқмаса туз дунёи фони сори.

Они шараф гавҳарининг кони бил,

Гавҳару кон ҳар не десанг, они бил. (14.97-6.)

Шу тариқа курамизки, Алишер Навоий инсоннинг муҳим фазилатларидан бири сифатида билимдонликни кўрсатади. Бу ерда муҳими шуки, улуг шоир конкрет суратда ўз даврининг воқеаларидан келиб чиқиб, нотагон, камбағал болалари учун илму урфон эгаллашнинг ниҳоятда қийин экани, энг ёмони шу азоб билан билимдон булганлар хору нодон, разиллар эса роҳатда яшашини бир дард, алам билан тасвирлаган. Шоирнинг мумосабати, жамиятнинг

нотекислиги, адолат йуқлигини очик—ойдим ёзиши Навоий инсон—парварлигининг қудратини оширган, унинг гоялари ҳаётийроқ, таъсирлироқ бўлиб чиқишини таъмин этган.

Илм ҳақидаги боёқ Хусрав Деҳлавийда ҳам бор. "Матлабул анвор"нинг иккинчи мақолати шу мавзуга бағишланган. Хусрав ҳам илмни улуглаб, жаҳолатни танқид қилади, Унингча, илм бу қоронғу кечада йул курсатувчи чироқдир. Чироғи бўлмаган одам қудуққа тушиб кетади. Илм билан кучли бўлган одам зарру гавҳарга эътибор қилмайди, ҳам илм ва ҳам бойлиги бор одам камдир. Олим ўз илми билан улуг, жоҳил агар шоҳу султон бўлса ҳам, дунёни эгалласа ҳам авомдир, пастдир:

Гарчи кашад гов жаволи гуҳар,

Бор зиёдат шавадаш, не ҳунар. (15.98—с.)

(Ҳукизга гавҳар қопи ортилгани билан, юки ортади, лекин ҳунари ортмайди).

Хусрав ўзини билимдон курсатишга уринган нодон кишилар, ясан—тусан қилиб юрадиган одамлардан кулади. Хусрав Деҳлавий олим билан жоҳилни турли кўринишларда солиштириб, ҳақиқий илм эгасининг фазилатларини бир—бир санаб чиқади. Илмда ҳийла, манманлик, ялқовлик, мақтанчоқлик зиён келтиради. Илм оламан деган одам майпарастлик, ишқбозликдан воз кечиши керак:

Илм чунон хон, ки зи паси зиңдағй,

Хоби ту бошад шарафи бандағй. (15.103—6.)

(Илмни шу қадар ургангинки, улганингдан сўнг, сенинг уйқунг одамийлик шарафи бўлсин).

Олим одамнинг аъмоли ҳам ўзига ярашадиган, худқи покиза бўлиши керак.

"Матлабул анвор"нинг учинчи мақолати сўз фазилати таъри-

фига бағишланган. Хусрав Деҳлавий анъанага мувофиқ сўзнинг инсон камолоти учун аҳамиятини махсус таъкидлаб ўтади. Унинг наъзарида инсонни ҳайвондан ажратиб турган сифатлардан бири —бу унинг нутқи, тили. Аммо шоир сўзни кенг маънода олиб қараган: сўз —алоқа воситаси бўлмиш тил, сўз —дунёни англаш воситаси ақлнинг иродаси, сўз —маънавий—бадий етуклик, фаросат, заковат белгиси. Инсоннинг тили мўъжизалар яратишга қодир, у барча бунёдкорликлар, ижод ва истеъдоднинг калити.

Ақл, оилим сўз орқали ўз қудратини намоён қилади. Ақл сўз оир—оири билан опа—сингил, ўз навоатида иккаласи жонга кўкалдош:

Ин хираду нутқ, ки з—они туанд,

Хар ду ду ҳамшираи жони туанд. (15.112—с.)

(Бу ақл ва нутқим, сенинг мулкингдирлар. Иккаласи жонингнинг сингилларидирлар).

Ақл — инсоннинг буюк қудрати, хазинаси, аммо бу хазинанинг калити тил, нутқдир. Хусрав Деҳлавий сўзни илоҳий неъмат, мутлақ руҳнинг файзи део таъриф этади. Сўз кишиларнинг дилига гулгула солади, бардамлик бағишлайди, ҳаётга муҳаббатини оширади. Ишқ розининг изҳори, кунгилдаги яширин сирлар, буюк ҳикматлар ҳам сўз воситасида дунё юзини кўриб, ажиб савдолар кўзгата олади. Бас, сўз инсон беағи, камолати нишонаси экан, бошқа ҳамма нарсадан уни азиз ва мукаррам тутиш керак. Бадий сўзнинг қадрини кутариш лозим. Сўз ҳар қандай қимматбаҳо ганждан ҳам қимматлидир, део таъкидлайди.

Амир Хусрав Деҳлавий:

Чанд зи поси дирам афти ба ранж,

Поси суҳан дор, ки он аст ганж.

Аолаҳи ар сурфаи зар мекуни,

Сурфаи гуфтор кун ар мекуни.

Ҳарчи туро риштаи гавҳар басест,

Ҳар ба маҳал сарф нагардад хасест.

Мард, ки у таҷрибаи кор кард

Ҳарчи ҳама чиз ба ҳинжор кард. (15.113-с.)

(Дирам— олтин кетидан кувио, бунча азоб чекасан. Сӯзни йиг, сӯз— ни эҳтиёт қил, чунки ганж шудир. Зардан ҳамён тӯлдирсанг —ао— лаҳсан, ҳамён тӯлдирмоқчи оӯлсанг, сӯздан ҳамён қил. Ўзингга оор шода гавҳар етарли оӯлса ҳам, агар уни уз вақтида сарфла— масанг, хас билан баробардир. Таҷрибаи эрлар, ҳамма нарсанинг харажати ни меъёри билан қиладилар).

Шундай қилио, шоир худди хазинани эҳтиётлао сарфлаш қан— дай фойдали оӯлса, сӯзни уз урнида эҳтиёт қилио қўлаш, оӯлар— оўлмасга вайсамасликни маслаҳат беради. Шоир оеҳуда гапириш кишининг оорӯсини тукади, бебурд қилио қўяди, дейди. Шунинг учун сӯзни ҳам маънодор қилиб сӯзлашга интилиш яхши. Маъноли, нозик сӯзни эса тушунадиган, қадрига етадиган фаҳми, идрокли одамлар тушуниб завқланадилар. Бундай суҳбатларнинг тарбиявий аҳамияти катта. Хусрав Деҳлавий рост сӯзлаш, сӯз билан ишнинг (амалнинг) мувофиқ келишини таъкидлаб, ёлғончиликни қаттиқ танқид қилади.

Лаъл, ки он рост кунанд аз дуруғ,

Қадр надорад ки надорад фуруғ. (15.114-с.)

(Агар лаъл ҳам ёлғондан ясалган оӯлса, яъни сунъий, сохта оӯл— са қадрланмайди, чунки ясама лаълнинг товланиши ҳам йўқ).

Ёлғончининг ишида оарақа оўлмайди, халқни алдаш билан ёмон йулга оошлайди. Хуллас, ёлғончи жамият учун зарарли одам.

Қизиги шундаки, Хусрав Деҳлавий ўзи шоир бўлгани ҳолда шоирларни ҳам ёлгончилар қаторига қўшган.

Қавли се кас нест ба даҳр устувор,

Шоиру, қуръазану ахтаршумор. (15.115-с.)

(Дунёда уч кишининг сўзига эътимод йўқ, шоир, фолбин ва мунажжим).

Афтидан, Хусрав Деҳлавий маддоҳлик билан кун кўрадиган золим хонларни адолатпаноҳ деб мақтаб мукофот оладиган қасидагуй шоирларни назарда тутди. Чунки улар ҳақиқатан ҳам йўқ сифатларни қаторлаштириб, баландпарвоз ташбеҳлар билан шоҳу вазирларни тавсиф-таъриф этиб, эъвазига мукофотлар оладилар. Шу аснода Амир Хусрав адабиётини аслзодалар эрмагига айлантирган, унинг оорў-эътиборини тўккан таъмагир шоирларга нисбатан салбий муносабат биждиради. Шу каби у фолбинлар ва мунажжимларни ҳам ортиқча одамлар, фирибгар кишилар сифатида тилга олиб утган.

Улуғ шоир ваъдабозлик, лоф-муболаға қилиб, бирни мингга йўйиб, юрадиган кимсалар, сўзида турмайдиган вафосизларни танқид қилган. Тилнинг инсон учун тенгсиз неъмат, қурол эканлиги, унинг воситасида инсон не-не улуғ ишларни амалга ошириши мумкинлигини қайд этиб, шоир бу қуролдан эҳтиёт қилиб фойдаланмаса, зарар келтиришини ҳам курсатади. Амир Хусрав ҳар нарсани айтавериш, одамлар кўнглини огритадиган гаплар гапириб юриш хунук одат, дейди. Тил фақат эзгу ишлар учун хизмат қилиши керак. Одам яхши сўзини эшитиб, яхши, латиф сўз айтиб, кишилар қалбини хурсанд қиладиган бўлиши керак.

Не ҳама гуфтор аз инсон хун аст,

Ҳар чи писандида бувад - он хунаст. (15.122-с.)

(Инсоннинг ҳамма айтадигани ҳам хуш эмас, одамларга маъқул бўлгани хушдир).

Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" асарида ҳам сўз ҳақида алоҳида боблар бор. Боблар деганимизнинг маъноси шуки, Навоий ун тўрт ва ун бешинчи бобларни сўз таърифига бағишладан ташқари, унинг мақолатда (ростлик таърифидаким, вужуд уйи бу туз стун била барной) ҳам ростлик ва ёлгончилик хусусида фикр баён этиб, "Шер ва Дурроҳ" ҳикоясини келтириш орқали ёлгоннинг кулфатини кўрсатиб беради. Ўзбек шоири ун тўртинчи боода сўзнинг аҳамияти, инсонни улуғлаш хусусиятини баён этади:

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Рух дағи тан аро сўздин ҳалок.
Тиргузуб ўлганни каломи фасиҳ,
Ўзига жонбахш лақаб деб Масиҳ.
Боис ўлуб ман сўзи бедодга,
Тўхмат ўлуб уртада жаллодга. (14. 33-6.)

Шоир сўзининг икки хил хусусияти ҳам яхшилик ва ҳам ёмонликка ҳизмат қилишини таъкидлаган. Сўз уликни тирғизиши ҳам, тирик одамни ўлдириши ҳам мумкин. Шоҳларнинг бир оғиз сўзи зулмни авж олдира олади ёки адолатни барқарор этади. Навоий бадийий сўз устида тўхтаган:

Дафтари назмида чу шерозадур,
Ўл варақи гулшан аро тозадур.
Ўзди чу шерозасини дафтари,
Ел учурур ҳар варақин бир сари.
Назм анга гулшанда очилмоғлиғи
Наср қаро ерга сочилмоғлиғи. (14.37-6.)

Бунда қадимгиларнинг эстетик қараши, яъни шеърӣ асарни прозадан устун қуйишлари ўз ифодасини топган. Навоӣ сузда маънонинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаган. Шунингдек, сузнинг ҳусни, чиройли шаклда бўлиши ҳам муҳим деб билади. Навоӣ лофчи, бемаза, бетасир кишиларнинг сузини тинглашдан кура одам ўзини пичоқ билан тилка пора қилса афзалроқдир, деб ёзади. Навоӣ шу каби қофиябоз шоирлар, тутуруқсиз сатрларни тизиб шеър деб ўқиб юрвчи табъи паст кишиларни ҳам ёмон куради. Бу ерда у устози Амир Хусрав қарашларига қўшилади. Шеърнинг асосида ҳақиқат ётиши, кишиларни тўғри йўлга ҳидоят этувчи рост сузлар бўлишини талаб қилади.

"Матлабул анвор"нинг навбатдаги мақолоти тақво ва унинг фазилатига бағишланган. Унда шахвоний нафси тийиш, қаноат ҳақида гап боради, Шаробхўрликнинг хунук оқибатлари қораланади. Боб қуйидаги боблар билан бошланади:

Эй шуда бозичаи дасти ҳаво,

Карда равое ба раҳи нораво,

Жаҳди вубол —инчи паришонияст,

Тарки худо —инчӣ мусулмонияст. (Їб. 139-с.)

(Ҳою ҳавас қулида уйинчоқ бўлиб, нораво, нодуруст йўлга кирган одам, ғуноҳ қилишга жаҳд қилсан — бу қандай паришонлик, худони танимайсан—бу қанақа мусулмонлик).

Хусрав Деҳлавӣ ана шу огоҳлантириш билан сузни бошлаб, ҳаром нарсалардан парҳез қилмайдиган, тақвосиз, бетавфиқ, одамларнинг хусусиятини оир-оир баён этиб, уларни бу ёмон йўлдан қайтаришга даъват этади. Табиоба муржаат этишдан олдин одам ўзини ўзи даволаши, яъни ўзини ўзи эҳтиёт қилиб, ифлос, номоиста қилиқларидан ҳазар қилиши даркор.

Кишиларнинг қадри семизлиги, қанча овқат ейиши билан эмас, балки ақлу фаросати, амалий-фойдали ишлари билан ўлчанади. Шу сабабли тақво, яъни қаноат қилиш, тийинишнинг фойдаси катта. Қаноат, тақво кишини ёмон йўлга киришдан сақлайди, иродасини мустаҳкамлайди.

Лавс чу пур шуд ба ҳалокат кашад,

Об чу пур гашт ба хокат кашад. (15.140-с.)

(Ифлослик, палидлик кўпайса, ҳалокатга олиб боради, агар сув тошса сени тупроққа олиб боради, яъни гўрга тикади).

Ифлослик нафснинг ёмонлиги, тан роҳатига ўчликдан ҳосил бўлади. У бора-бора жонни азоблаб, мажруҳ этади, руҳ сўниб, танни идора қилолмайдиған бўлиб қолади. Нопокликнинг белгилари сифатида ҳиндистонлик шоир шаробхўрлик билан фоҳишабозликни кўрсатган. Буларнинг иккаласи ҳам инсон умрини завол этадиған, инсон шарафини бўлғайдиған иллатлардир, део таърифлайди:

Чист шароб? - оои шарромехта,

Нақди кабоби намакаш рехта.

Хурдани май ҳар бадиерост сар,

В-онки бадаш мехурад он худ батар. (15.142-с.)

(Шароб нима? - Ёмонлик қўшилған сув, тузи тўкилиб кетған, бе-маза кабоо. Май ичиш ҳар қандай ёмонликнинг ооши - бомланишидир, ёмон нарсани истеъмол этған эса ёмондан-ёмон).

Хусрав Деҳлавий маст одамларнинг ифлос уст-ооши, сассик бадани, ярамас қилиқларини нафрат билан тилга олиб, ўқувчининг нафратини кўзгатишга интилған. Маст ҳаммага масхара, эътибор-ооруйи йўқ одам. Маст кишининг тавозесига ишониш қийин, чунки оу тавозеъ бода ундириш учун бўлған хушомаддир.

Майпараст одамни шоир девга ўхшатади, чунки дев инсоннинг

аксидир, инсон узига лойиқ кўрмаган нарсани дев қилади. Дев-
ёвузлик, бузгунчилик ва фалокат келтирувчи куч, май ҳам шун-
дай. Маст одамда суоут, собитқадамлик бўлмайди: "мастию со-
битқадами кай бувад?" (мастлик билан собитқадамлик ўзаро му-
вофиқ эмас). Хусрав Деҳлавийнинг ўқтиришича май билан зино
қилиш, яъни фоҳишабозлик бир-бирини чақирадиган нарсалар, яъни
майпарастлик бўлган жойда фоҳишабозлик ҳам бўлади:

Шуроу зино тира кунад роиро,

Шоҳиду май сушт кунад пойро.

Шишай май, к-ушт ба ҳамли фасод,

Чист, к-аз он "умми хабоис" назод. (15.143-с.)

(Ичиш ва зино қилиш ақлу ҳушни хиралаштиради, уйнаш билан
май оёқни ҳолсизлантиради. Фасод юки билан ҳомиладор бўлган
май шишаси "умми хабоис", яъни "фалокатлар онаси" тугмай
оошқа нима қиларди). Бу икки ишга ружуъ қўйган одамнинг ўзи
ҳам фалокат ва ифросликлар уясига айланиб қолади, иши чапшаси-
га кетади, одамлар ундан хазар қила бошлайдилар. Айниқса,
ешлар оундай маишатларга ўч бўладилар, лекин ўзларининг оот-
қоққа оотиб қолганларини сезмайдилар. Фаҳш билан шуғулланган
одам ўзининг ёшлик қуввати жамланган ноёв гавҳарларини беҳу-
да сарфлаб, оора-оора ожиз нотавон бўлиб қолишини билармикин,
яъни:

Қатра, ки аз пушти дурушти ту рехт,

Гавҳаре аз муҳраи пушти ту рехт.

Гавҳари силки ту чу рафт аз миен,

Муҳраи махмал шуд аз ресмон. (15.143-с.)

(Сенинг қаттиқ орқангдан томган қатралар — орқа суягинг ичи-
дан сизиб чиққан гавҳарлардир. Белингдан тоза тизилган гав-

ҳарларинг кетгандан сўнг юмшоқ баҳмал белоғингнинг ипи қолади, холос).

Шаҳватдан лоф урган одам мард эмас, мардлик у з нафсини тия билиш, нафсни бошқара олишдир. Куринадики, Хусрав Деҳлавий маишатпарасиликни, майхўрлик ва фоҳишабоозликни инсоннинг салбий хислатлари қаторига қўйибгина қолмай, балки инсон зотига нолойиқ деб ҳисоблаган. Бу фикрлар шоир яшаган XIV аср ҳаёти учун, ҳам ундан кейин ҳам, ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотган эмас. Хусрав Деҳлавий бундай одамларни кўп кўрган, хусусан, юқори табақа вакиллари орасида майхўрлик, бузуқлик авжида эди. Шоирнинг аччиқ танқиди, ҳажвининг тиғи шуларга қарши қаратилган эди:

Зард нахроҳи зи зино руйро,

Парда фикан чашми зино жўйро...

Расми сағонаст ба ҳар сў нигоҳ,

Шери сарафканда хиромад ба роҳ. (I5.I44-с.)

(Зино қилишдан юзинг сарғаймасин, обрўйим кетмасин десанг, зинога уч кўзга парда тут. Ҳар томонга қараш итларнинг одатидир, бошини қўйи солиб шер ўз йўлида кетаверади).

Аммо улўғ шоир адам билан шуни ёзадики, девсифат, ичида шайтон уя қурган, нияти фаҳму фалокат бўлган одамлар эътиборда, амал-мансаб эгаси:

Ин чи замон аст, ки дар ҳар тараф,

Ҳаст ба фисқ аҳли жаҳонро шараф.

Ҳар нафасе кори гунаҳ пештар,

Хорки дин бошад аз ин бештар. (I5.I46-с.)

(Бу қанақа замонки, ҳар тарафда аҳли дунё фисқу фасод билан шараф топмоқда. Ҳар нафасда гуноҳ ишлар кўпаймоқда, бундан дину диёнат баттар хор бўлмоқда).

Баҳзан эса оундай одамларни, яъни номитагина тақводор кишиларни вали део улуглаш ҳоллари ҳам оўлган. Деҳлавий ёмонлик, паст ишлар оилан шуғулланиш аио оўлмай қолди, ёмонликнинг чироғи ёниқ, бошқача айтганда, уларнинг чироғи ифлосланган еғ оилан ёнио туриоди део ҳасрат чекади:

Вой, на як оор ки сад оор вой,

3-ин ҳама габорни мусулмоннамой. (15.146-с.)

(Бир эмас, юз оор вой, ўзларини мусулмон санаган гаро-кофирлар дастидан дод).

Хусрав Деҳлавий мусулмонлик део, яхши хислатларни мужас-сам этиш, ёмон йулга қадам қўймасликни тушунган. Шу сабабли у ёмон хислатларнинг барини дину имондан чиқиш деб таърифламоқчи бўлади. Унингча, худопарастлик билан, комил мусулмон бўлиш билан яхши ахлоқли бўлиш аини бир ишдир. Бунинг учун гуманист шоирни айолашга ҳаққимиз йўқ. Зероки, биринчидан, у ўз даврининг одами эди ва яхшилик, эзгу сифатларни диннинг поклигини сақлаш билан боғлаб тушунтиради, иккинчидан, шоирнинг нияти тўғри. У ўз фикрини нимага суяниб, қайси йусинда ифодаламасин, асосий ғояси инсонда инсоний хислатларни кўриш, инсонни ҳимоя қилишдир. Шу муносабат билан Хусрав Деҳлавий риёкор дин арбобларининг кирдикорини фош этган. Хилватда зино қилиш, шароохўрлик ва бошқа қабих ишларни қилиб юрган, лекин халққа ўзини пок мусулмон қилиб кўрсатадиган иккиюзламачи, мунофиқ муллолар, шайх ва зоҳидларни ҳажв этган. Шоирнинг бу қарашлари кейинчалик ҳам бошқа шоирлар томонидан давом эттирилди. Жумладан, улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" достонида бу мавзулар янги замонга мослаб, бошқа обрўранг билан ишланган. Навоий бу мавзуларнинг ҳар бирига бир

600 мақолот ажратади. Чунончи, бадмаст майпарастларга бир 600, олифта зинобозларга бир 600, риёкор шайхлар мазамматига бир 600 бағишланган. Масалан, шоирнинг май ва майхурлик ҳақидаги фикрларини куздан кечириб чиқайлик.

Бу уримда шунини айтиш керакки, Навоийнинг салафлари Низомий, Хусрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз ижодларида ҳам май ва майхурлик ҳақида гап кетса-да, лекин уларда бу нарса муҳокама мавзусига айланимаган ва қаттиқ қораланмаган. Алишер Навоий эса Баҳром Тур образи орқали майпараст шайхнинг фожиасини курсатиб, Бойқарони ундан сабоқ олишга чақирган. Бунинг сабаби шуки, майхурлик, айшу ишратга берилиш XV асрда Ҳиротда кенг авж олади, фақат султон сафойидагина эмас, бошқа жойларда ҳам хоким-амалдорлар, сипоҳийлар, ҳатто дин арбоблари, шайху қозилар бун вақтларини баъзи жамшидлар уюштириб, майхурлик қияши билан ўтказганлар. Чоғир ичин оёра-ёра аҳолининг қуйи табақалари ҳаётига ҳам кириб келган, хонақо, мадрасаларда тунни бедор ўтказган мастларнинг шовқин-сурони, бебошликлари кунгилсиз воқеаларга олиб келган. Бу улуг гуманист Алишер Навоийни ташвишга солмасдан қолмасди, шунинг учун ўз асарларида бу оёмаъни одатга қарши чиқиб, бадмастликнинг хунук оқибатларини курсатиш билан фалокатнинг олдини олмоқчи бўлади.

Майхурликка ҳирс қуйиш ёшларнинг ҳаётини заҳарлагани, истеъдодини барбод этганини Навоий "Маҷолисун нафое"да шоирлардан Саййид Куроза, Саййид Қутб Лақаданг ва мавлоно Ҳайдар котиб мисолида бир ачиниш билан қайд қилади. Шоир мавлоно Ҳайдарни "чоғир андоқ мағлуб қилур эрдиким, ихтиёри ҳеч бир ишда йуқ эрди", деб ёзади. Саййид Куроза билан Қутб Лақаданг Самарқанддан Ҳиротга илм таҳсили учун борган ёшлар бўлиб, Навоий уларни ўз тарбиясига олади, мадрасага жойлаб маош тайинлайди.

Бироқ бу иккиси илм урганиш, шоирлик маҳоратини ошириш урнига чоғир ичиш билан шугулланадилар, қиморбоз, фаҳш, йултусарлик каби бадахлоқ кишиларга қушилиб, бошқа қабих ишларни ҳам қиладилар. Навоий буларни тергаб турган булса-да, лекин таъсир қилмаган. Саййид Куроза охири Ҳиротда туролмай, Самарқандга кетади ва Самарқанд "ҳамрийлари бирла заду хурд қилиб, голиб бўлмаса, дағи мағлуб ҳам бўлмай", авбошларга қушилади. Кутб Лақанданг эса мастлик чоғида катта бир гуноҳ ишга қул ургани сабабли улим жазосига ҳукм қилинади. Алишер Навоий аралашиб, қатъ ҳукминини зиндон жазосига аямаштиради. Бироқ бу "нокасгина" миннатдорчилик билдириб, тавба -тазарруъ қилиш ва туз йулга кириб одам бўлишни уйламасдин яна зиндондан қочиб Самарқандга кетади. Саййид Куроза тудасига қушилиб, аввалги палид ишларини давом эттиради. Маълум бўладики, Навоий сабру тоқатли мураббий сифатида охиригача курилиб турган, турли тadbир-чора қўллаб курган. Аммо бу ёшлар табиатидан ёвуз, ҳайвоний ҳирслар буткул галаба қозониб, инсоний руҳларини мағлуб этганини кургач, афсусланиб қўя қолган,

Навоий назарида майга ружуъ қилиш жаҳолат ва нодонлиқнинг нишонаси, инсоний фазилатлардан маҳрум, уз қадр қимматини билмаган одамгина бу йулга кириши мумкин. Одатда, манман, кибру ҳаво димоғини шиширган нодон кишилар купроқ шаробга уч бўладилар. Уларнинг табиати май купигига қиёс этгулик: купик бир кутарилиб, дарров йуқолгани каби сархуш кишининг ҳовлиқимлари, шердил бўлиб хезманиши бир дам хуруж қилиб, кейин суниб қолади. Мастлик пайтида одамдаги ҳайвоний кучлар бош кутаради, киши узини идора қилолмай, ношаръий қилиқлар курсатади. Шунинг учун Алишер Навоий майни барча ярамасликларнинг онаси -"уммул

хабоис" деб эълон қилган. "Ҳамъи ёмонлик андин мутаваллид булур" деб ёзади у Ҳусайн Бойқарога йуллаган мактубларидан бирида. Майхур шоҳ раият аҳволидан беҳабар қолади, адолатни унутади. Султон нафақат бу одатни тарки этиши, балки бошқаларга ҳам буни манъ этмоғи лозим. Шоир "Маҳбубул қулуб"да танбеҳ юзасидан дейди: "Май ичмак нахй (манъ қилинган) эрур тангри қавли била, ҳар ҳол била анинг тарки авло... Ёмонроқ ичгувчи анга мағлуброқ, ҳар неча ямонлиғи зоҳир булса, анинг қошида мағлуброқ. Бадмастқа дамодам ичмоғидин не баҳрим, одамийлик қатлига ичар қадаҳ -қадаҳ заҳр. Ҳар охшом усруклардин хорин тарона -телба итлар улушқондин нишона"(II. 67-68 -б.). Демак, майпарастлик одамийликни улдириш, уз-узини заҳарлаш билан баробар. Майнинг ҳар қатраси инсон баданидаги ҳаёт шарбатини сиқиб чиқарувчи "моддаи фасод"дир, ҳар журъаси "селоби балога" тенг деб уқтиради Навоий. Шундай булгандан кейин беҳад ранжу кулфат келтирадиган тирикдик душмани бу касофатдан қутулиш афзал эмасмикин, ичиб, маст булиб юришдан нима фойда, нима ҳузур? "Ани ичмак -жигар қонини ичмақдир ва мундин кечмак - бир жигаргушадин кечмақдир. Ул бирин ютмоқдин заҳр ютма, бу бирин сочмоқдин наслинг тухмин қурутма."(II. 79-б.). Қанчалик башоратли гаплар. Майхурлик кони зиён эканини, у саломатликнинг куншандаси, ҳаёт қотили бўлиш билан бирга, наслга ҳам таъсир этади, бора-бора бутун бир халқ, миллатнинг уруғини қурутиши мумкинлигини буюк шоир уша пайтлардаёқ ҳис этиб, одамларни огоҳлантирган, уз нуфузидан фойдаланиб бу ижтимоий фалокатга қарши бош кутарган, оинг урган. Бу фикрлар, бу оташин эҳтиросли сузлар бизнинг давримизга ҳамоҳанг, ҳамдард бўлиб жаранглаётганини куриб турибсиз. Навоийнинг улугворлиги, унинг асарларида кутарилган гуманистик гояларнинг улмаслиги ва абадий-

лигига яна бир гувоҳ бу. Зотан, классик адабиётимизнинг буюк-лиги ҳам шундаки, улар ўз даври кишиларини энг кўп қизиқтирган, ўз замони учун актуал, муҳим ҳисобланган проблемаларни қаламга олганлар, халқнинг безовта виждони, жонкуяр, фидойи кишиси сифатида ёниб ижод қилганлар ва худди шу хусусият уларни ҳар бир давр, ҳар бир авлодга севимли қилиб қўяди, мақбул ва маъқул бўлиб, курашларга ҳамроҳлик қилади.

"Маҳбубул қулуб"да Навоий захарханда сузлар билан бадмастликнинг "таърифини" келтириб, ўзининг салбий фикрларини баён этган бўлса, "Ҳайратул аброр"да унинг умумлашма ҳажвий образини яратган. Афтидан, шоир майхонага айланган хонақоҳлар, куча куйларда ичиб гавго кутариб юрган сохта "ринд"ларни, олифта сатанглару суфий қаландарларни тез-тез учратиб турган. Достоннинг " Жаҳл майининг дурдкашлари шаънидаким, салоҳ (яхшилик) хирқалари масъият (гуноҳ) илкидин чок эрур ва май жаҳлининг сарҳушлари бобидаким, ҳар бири майхона эшигида масту бебок юрур..."(I4.III-6.) део бошланувчи ун бешинчи мақолатини ўқир эканмиз, улуғ адионинг кузатувчанлигини, воқеанинг майда деталларгача аниқ, реал тасвирлаб, майзада бир нотабон, ожиз ва жирканч қиёфани гавдалантирганини кўриб, қойил қоламиз. Маст одам мажлисдан кучага чиққанда, итлар уни қуршаб олиб, оазм қурадилар, ёш болалар эса унга тош отиб, эрмак қиладилар. Маст эса буларнинг ҳаммасидан беҳабар, девонага ўхшаб ҳуши ўзида эмас. Ўёғида тик туролмайди. Салла-дастори чувалган, боши, ошараси тамға, дарахтларга урилиб, ёрилгандан қон оқиб туради. Балчиққа йиқилиб, ағнаб олиб, кўлмакдаги ҳаром сувни бои кавсар део ичади, қусуғидан соқол-муйлови бўлганган, ки-йимлари ифлос, ирқит.

Гоҳ ийқилио, гоҳ қулио ул ҳар нафас,

Маст солиб ҳар сори йул ҳар нафас.

Май қилибон беҳуда ҳолин анинг,

Қай қилио олуда соқолин анинг...

Қай соқолин ҳар неча нопок этио,

М-т яламоқ оирла яна пок этио. (14. III-о.)

Шу аҳволда ҳам, агар маородо оир зум узига келса, яна май сураиди, део ёзади шоир. Чунки у узининг инсоний қиёфасини йуқотгани, туоанлашио, одам жирканадиган ҳайвонлар қиёфасига кирио қолганига иқрор эмас. Бунинг устига, тун угриси, раҳзанлар ёнидаги ҳамёни, қимматбаҳо нарсаларини шилио кетадилар, кийимларини эса уликдан кафанни ажратио олгандай, асос, яъни тартио қуриқловчи миршао ечинтирио олио кетади... Маст одам оулса, совуқдан дийдирао, уйини қидирио, аммо ооши айлангандан уйини ҳам топмасдан сарсон-саргардон тонггача куча кезиб чиқади.

Дема хумор они, дегил юз боло

жамъ ўлубу они қилио муотало. (14. II2-о.)

Бироқ ачинарлиси шуки, дея давом этади Навоий, оундай кишилар шунчалик оилан изза оулмайдилар. Тагин узларининг шарманда аҳволларини риндлик, йигитлик айёмининг шўхлиги, каллошлик (олифта чапанилик) део оқламоқчи буладилар. Лекин бу ғирт бемаънилик, димоққа қунган жаҳолатнинг ҳуружи, холос. Ахир, йигитликни курсатиш, жавонмардлик балчиққа ағнаб ётиб, одамларга кулги бўлиш эмас-ку. -дея хитоб қилади шоир киноя аралаш. Аксинча, бу йигитлик шаънини бўлғаш, ҳаё-номусни буткул йуқотиб, ўзни қабоҳат қучоғига отишдир. Хуш бадга гирифтор бўлган одам мана шунақа ҳар хил баҳоналар қилади, танбеҳ-насихат-

лар ҳам қор қилмайди. Навоий бундай бетамиз шахсларни ҳар қанча калтак еса-да, қозон атрофида уралашиб юриб, қорин туйғизадиган беор итларга ухшатиб, ёзади:

Итки қозон ошига тегурди тил,

Юз қаролик биладур юз қизил (I4.II2-б.)

Ўрни: қозон ошидан еган итнинг қорин тўқлиги, юзининг яшнаб туриши (айни вақтда калтакдан қонаши ҳам) юз қаролиги-оеномуслигининг натижасидир. (айни вақтда қозон куясига сурқаниб башарасининг қора бўлиши ҳам). Шундан сўнг шоир яна икки-та ухшатиш қилиб, майпараст одамнинг феъл-хўйини равшанроқ очишга муваффақ бўлган. Бириси шуки, майпараст одам улдираве-риб, қон тўкишга одатланиб қолган жаллод мисолидир, у узоқ вақтнинг қатъи этса ҳам хурсанд бўлаверади. Дарҳақиқат, бутун фикру хаёли бир қултум шароб топиб ичишга қаратилган киши қотиллик қилиши, мудҳиш жиноятларга қўл уриши ҳеч гапмас. Бундан ташқари, мастликнинг ўзи қотиллик билан баробардирки, Навоий буни очик айтганини юқорида кўрдик. Иккинчиси-майпараст мурдор ва ахлат ҳидидан таъби хуш бўладиган "амборкаш" эшак мисолидир. Булмаса ҳаётнинг шунча нозу неъматлари, ширин шарбатлари турганида бадбўй, аччиқ бир нарсага ружуъ қўярмиди? Қуриниб туридигани, бадмаст одамларга нисбатан шоирнинг нафрати чексиз, бундай тубан ахлоқли кишилардан ҳазар қилганини сезиш қийин эмас. Аммо шунча ғазабу нафрат замирида гуманист инсоннинг ақлини ҳам ҳис этамиз. Бунга қаноат ҳосил қилиш учун ун бешинчи мақолатни охиригача ўқиб чиқиш кифоя.

Алишер Навоий шаробхўрлик касалининг ҳалокатли оқибатларини умумлаштириб, шунини таъкидлайдики, май фақат ичувчи одам-

нинг вужудини емириб, унинг инсоний борлигини барбод этадиган нарсга бўлмай, балки оила, қолаверса, бутун жамият асосларини емирадиган даҳшатли селдир, унинг туғенидан на шоҳ қасри ва на гадонинг кулбаси омон қолади. Бу офат келтирадиган селгина эмас, дузах утидан ҳам кучли, "етти кукни ёндирувчи" оловдир. Қизиги шундаки, Навоий майпараст одамнинг тавбасига ишониш ҳам қийин деб уқтиради — улар бир неча бор ичмасликка қасам ичиб, яна ичаверадилар. Зеро, май иродани сусайтириб, узига тооёб этган бўлади. Лекин, барибир, улуг мутафаккир инсон ҳақида қайғургани, инсонни ҳалокатли ҳирслардан қутқариб, камол топтиришга интилагани учун майзада кишилардан батамом умидини узмади. Уларда уз-уздан нафратланиш ҳиссини уйғотиш, қалбдаги инсоний туйғуларни жонлантириш, ҳақ йулида ҳидоят этиш билан бу касалликдан халос этиш мумкин деб ҳисоблайди.

Келтирганимиз май ва майпарастлар ҳақида (Қайд этамизки, майхўрликнинг касофати Низомий ва Жомий дostonларида алоҳида мавзу бўлган эмас, уларда бу ҳақда деярли гапирилмайди, бу Амир Хусрав ва Навоий ижодида актуаллик касб этган мавзудир) билдирилган фикрлар Алишер Навоий ахлоқий қарашларининг бир жиҳатинигина белгилайди, холос. Улуг шоир мунофиқ, елғончи, такаббур ва порахурларни ҳам шундай қизғинлик билан муросасиз танқид этгани, уларни жамиятнинг зарарли унсurlар сифатида кўрсатганини биламиз, лекин шуниси борки, у ушбу иллатларнинг ҳар бири устида алоҳида тухтаб, ерқин мисоллар воситасида ахлоқий тубанликни очиб берса-да, аммо бу ношоиста хислатлар бир-бири билан жуда боғланиб кетгани, бир ёмон ишни қилган одам иккинчисидан ҳам қайтмаслигини таъкидлаган. Масалан, риекор шайх яини вақтда ишратпараст, ҳасадчи ва майхўр киши.

Шу каси шаҳар қозиси ришва (пора) олишни майхўрлик ва фоҳиша-
бозлик билан "қушиб" давом эттиради. Ёки "Ҳайратул асор" -
нинг ун олтинчи мақолатида ясан-тусан қилиб ярадиган олифга
эркаклар ҳақида гап боради. Бироқ шоирнинг тасвиридан маълум
буладики, бу тоифанинг ҳам асосий машғулоти бода ичиш, нажас
ва нопок ишлар билан шуғулланиб юришдир. Бода уларнинг димоғи-
ни шунчалик қизитганки -ақлу идрокларини йуқотиб, "зоғи нажас-
хурдек" бир-бирини чуқиш, бир-бирини ёмонлаш ва беҳуда, бемаъ-
ни "суҳбатлар" билан вақт ўтказишдан бошқани билмайдилар. Улар-
нинг такаббурлиги, мақтанчоқлиги одамларнинг жонига теккан.
Алишер Навоийда тенқидий руҳ, камчилик ва нуқсонларни нафрат-
ли оҳангда, реал тасвирлар орқали қабартиб кўрсатиш устун,
бу уни барча ҳамсанавислардан ажратиб туради.

Шундай қилиб улуг шоир наздида ахлоқий нуқсонларнинг ҳам-
маси бирдай зарарли ва улар оири иккинчисини етаклаб, одамни
нафси палид домига тортади, ёмонлик ёмонликни тугдиради. Ваҳо-
ланки, инсон зоти шарифдир ва бу хислатларнинг бирортаси ҳам
унинг юксак номига муносиб эмас. Инсон Нафсининг ёвуз қутқу-
ларини енгиб, ички жасорати билан ўз-ўзини енгиши ва маънавий
камолот сари интилиб, умрини эзгу-хайр ишларга сарфлаши керак.

Маълумки, "нафс" истилоҳи тасаввуфда асосий урин эгаллай-
ди. Нажмиддин Комилов "Тасаввуф аҳли барча фалокатлар, ёмон-
ликларнинг бош сабабчиси, инсонни бузадиган асосий нуқс сифа-
тида нафсни кўрсатадилар ва нафсга қарши уруш эълон қилганлар",
деб ёзади. Дарҳақиқат шундай. Улуг шайхлардан бирига тасаввуф
нима, део савол берганларида "Тасаввуф - шайтоний нафсни енг-
моқ" деб жавоб берган экан. Шундай бўлгандан кейин, турган
гап тасаввуфни ўз ижодларининг бош ғоясига айлантирган улуг

хамсанавис шоирлар ҳам бу нафсга нисбатан салбий муносабатда булганлари аниқ. Алишер Навоий "Ҳайратул аорор"да инсоннинг салбий хислатлари — майпарастлик, манманлик, золимлик ҳақида ёзар экан, булар нафс белгилари эканини унутмайди. Буларнинг ҳаммаси камолот йулидаги гавлардир. Бу ҳақда қаноат бобида тўхталганда яна фикр юритамиз, аммо бу уринда шуни айтмоқчимизки, Навоий назарида нафс — инсоннинг энг қаттол душмани, нафсини енгган одам мардлар —суфийлар сафига кира олади.

У дейди:

Булуб нафсингга тобеъ, банд этарсен тушса
душманни,
Санга йуқ нафсдек душман, қила олсанг
ани қил банд.

Хуллас, ҳар икки шоирнинг инсон хислатлари ҳақидаги қарашларида умумийлик борлиги маълум бўлди. Навоий Хусрав Деҳлавийнинг гуманистик ғояларини давом эттирган.

Айни пайтда узбек шоирининг қарашларида конкретлилик, замонадан келиб чиқиб фикр юритиш, илм аҳли аҳволига ачиниш хос. У инсонни кўпроқ ижтимоий категория сифатида олиб қарган ва шу асосда фикр юритган.

Амир Хусрав ҳам, Алишер Навоий ҳам инсонни тарбиялаш масаласига кўп эътибор берганлар. Маънавий ахлоқий етук инсон, улар назарида, доно, қарам —саховатли, ҳалим— одоболи, хушсухан, мард, вафоли бўлиши керак. Бу хислатларнинг ҳар бири ҳақида "Ҳайратул аорор" ва "Матлаъул анвор"да алоҳида ообларда фикр юритилган, ихчам, аммо мароқли ҳикоялар орқали яхши ғазилатларнинг шарафи кўрсатиб берилган. Мазкур қарашлар ичида айниқса илм олишга даъват, ақл ва заковатни улуғлаш бўртиб

кўзга ташланади. Хусрав Деҳлавий илмни— донишманд бўлишни комил инсоннинг энг биринчи шарти део ҳисоблаган. "Матлабул анвор"нинг иккинчи мақолати илм ва жаҳл қиёсига бағишланган. Шоир илмни ҳаёт чироғи, инсонни ҳайвондан ажратадиган асосий сифат део кўрсатади. Илм орқали одам дунёни ва ўзини танийди, мустақил фикрлай оошлайди, касоу кор эгаси оулади, ҳунар урганади, яхши—ёмонни ажратади. Илм шахсий оойлик орттириш, жоҳмансао воситасига айланмаслиги керак. Билимдан мақтаниш, худбинлик, манманлик ҳам илм сифатида кирмайди, оу жоҳил ишидир. Жоҳил ўзидан ҳам, оламдан ҳам беҳаоар оулади.

Тингла эй ақл лофини урган,
Жаҳл йулида беиоо юрган.
Беҳаоар эл йули-ю фандан сен,
Дашт аро йулни йуқотган сен. (17.107-о.)

(Васфий таржимаси)

Ҳақиқий олим камтар, лиооси юпун оулса ҳам, аммо ички олами бутун, гузал киши булади:

Асл илм эгаси оулур камтар,
Гар юпун оулса олимму доно
Жаҳл эли шоҳ оулса ҳам, аммо
Хор оулмас ҳақиқий ул олим
Настлигича қолур бирок золим. (17. 107-108-о.)

(Васфий таржимаси)

Шундан оулгандан кейин илм аҳлининг зар —зевар учун, оойлик учун жоҳилга хизмат қилиши, лаганбардорлик, таъмагирлик оилан шуғулланиши номуносио, ношоистадир. Ундай олим эл назаридан тушади, илмини ҳам хор қилади.

Улган отангни сен сотиб юрма,

Ит эмассан, суяк ғажиб юрма.

Тож қуй бошга илмдан бешак,

Гавҳар афзалму ё чирик сунгак,

Илм инсон дилин айлар шод

Жаҳлнинг бандидан қилур озод... (17.108-109-б.)

(Васфий таржимаси)

Илму фан ривожига эътибор кам бўлган, фитна-фасод авж олган, нодон, нотагон шахслар ҳар хил мансабларни эгаллаб, ўзларини ҳакиму доно қилиб кўрсатиб, кеккайиб юрган уша замонларда бу аччиқ танқиднинг ижтимоий аҳамияти катта эди. Хусрав Деҳлавий илмни амалий ишларга сарфлай билган, ёшларга тарбия бериб, маърифат таратган олимлар ишини юқори баҳолаган. Илмли киши ўз билимини ҳақ йўлига сарфлаши, ҳақиқатни ҳар ерда ҳимоя қилиши лозим. У шу ўринда қозиларни мисол келтиради. Қози-замонасининг ҳар томонлама билимли одами бўлиш билан оирга ҳақиқат ва адолатнинг ҳимоячиси бўлиши ҳам шарт. Амир Хусрав ҳаттоки шоҳлар зулмга йўл қўйганида, адолат чизигидан ташқари чиққанида қози уларни инсофга чақиришга, улар устидан ҳукм чиқаришга ҳаққи оор, деб ўқтиради. Қолаверса, шоир ноинсоф қозиларни қўйидагича қоралаган:

Шоҳ вайсашларини ирфон дер,

Шоҳ куфрини айни имон дер.

Шоҳ ҳар қанча юрса элни эзиб,

Қози фатво берар: раводур део.

Шоҳ эл молни этса гар торож,

Қози дер: ҳақ-ҳалолнингиз бу оож?

Шоҳ қилса гар қасиҳ гуноҳ,

Қози айтар: раво эрур эй шоҳ.

(Ш.Шомуҳамедов таржимаси)

Шу тариқа, улуг гуманист шоир ҳуқуқ посоонлари ҳар қандай мансаодан юқори туриши, виждон ва инсоф олдида ҳамма оароар эканлигини таъкидлаган. Бизнингча, бу фикрларнинг тиғи ҳамон утмаслашмасдан келмоқда, ҳамон айрим раҳбар шахслар, юқори лавозимдаги кишилар уз мавқеларидан фойдаланиб қонун ва ҳуқуқни, адолат-инсофни оёқости қилмоқдалар. Хусрав сузи, демак янги ша-роитда, янги ижтимоий муҳитда ҳам долзаро-актуалдир.

Алишер Навоийнинг илм ва олимлар ҳақидаги қарашлари усто-зи Хусрав фикрларига ҳамоҳанг. Масалан, у илм олишнинг қийин-чилиги, олимларнинг вазифаси, оурчи ҳақида батафсил ёзар экан, ёзади:

Илмни ким воситаи жоҳ ётар,

Узинию халқини гумроҳ ётар. (14. 97-о.)

Шуниси характерики, Навоий уз даврида илм аҳлининг хор-лиги, оенаво аҳволда кун куришини очик ёзган. Буни шоир мад-раса муллавааччалари мисолида тасвирлайди. Лекин, дейди у илм олиш қийинчилигидан қурққан одам олим булолмади, бу илмда машаққат чекканга дониш хазинасининг эшиклари очилади.

Хусравда ҳам, Навоийда ҳам инсоннинг яна куп сифатлари таърифланган, чунончи нафсу ҳаводан воз кечиш, қаноатнинг фазилати, камтарлик, хуштавозеъ бўлиш, омонатга хиёнат қилмас-лик, диёнат -инсоф юзасидан иш куриш каби адиб инсоний хис-латлар хусусида уткир фикрлар баён этилган. Ўнги одам шу хусусиятларни эгаллаш, узининг турмуши қонуниятига айланти-риш билан бирга, дустликнинг қадрига етиш, пок муҳаббатга мо-лик бўлмоғи ҳам лозим.

Дустлик, вафодорлик гоят муқаддас саналадиган ардоқли инсоний сифат. Хусрав туғридан туғри таъкидлайди:

Яхшиликнинг биринчи шarti шул,

Дустга доимо самимий бўл.

(Ш.Шомуҳамедов таржимаси)

Дунёнинг гузаллиги, ширинлиги дуст билан, яхши, пок ният-
ли одамларнинг бир-бирига интилиши, дустлашуви эса табиий
ҳолдир. Елгон тил учида бўладиган "дустлар"дан тезда қутулган
афзал.

Тил учи ёру ошнодан қоч,

Дилни доғловчи бедаводан қоч.

(Ш.Шомуҳамедов таржимаси)

Бетайин одам энг хавфли душмандан ҳам хавфли, у фақат
манфаат юзасидан ўзини яқин тутиб, иши битгандан кейин бир
пулга сотади.

Дустлик манзили эмас тилда,

Дустликнинг маконидир дилда.

Кулфатингда кимки бўлмас ер,

Булмағай дуст у сенга зинҳор.

Яхшиларга ўзунгни ёр этгил,

Жонкуярларга жон нисор этгил.

(Ш.Шомуҳамедов таржимаси)

Хусрав Деҳлавийнинг бу қарашлари унинг дostonларида ажойиб
инсоний образларда ифодалаб берилган. Шунингдек, ғазал,
қитъа, рубоий каби лирик шеърларида ҳам инсоний фазилатларни
берилиб тараннум этган, ёмон хулқ-атвори, ўша давр наздида
номақбул ҳисобланган ишларни қоралаб, ўқувчининг нафратини
қўзғотиш, одамийлик субутларини жорий этишга интилган. Ҳамма
ҳам, шаклу шамоилила, кўринишила одам, қолаверса ўзини Ҳаво-
нинг авлоди деб билади, лекин -деб фикрини давом эттиради

шоир, — амалда кишилар бир-биридан катта фарқ қилади, биров мард, биров номард, биров оқил, биров жоҳил, биров дўст, ёр учун жонини фидо қилади, биров ҳасад — кўролмаслик утида қовурилиб, ҳаммани шу оловда ёндиргиси келади. Шу сабабли жамиятда яхши одамларни эъзозлаш, уларнинг ақли, билими, иродасини жамият учун фойдали ишларга сарфлаш жуда муҳим. Яхшилар қадрланган жойда яхшилик купаяди, ёмонларнинг фаолияти камайиб, халқ эркин нафас ола бошлайди, ҳалол меҳнат орқасида кун кўрадиган одамларнинг орзулари ушала бошлайди. Бу эса илм-маданиятнинг, маънавий одамнинг гуллашига заминдир.

Шундай қилиб, икки буюк шоирнинг инсон хилқати, ахлоқи ва бурчи ҳақидаги қарашларида муштараклик бор, уларнинг фикрлари бир-бирини тўлдиради. Навоий устозларининг улмас гуманизмини изчил ривожлантирган, инсон шарафи, одамийлик хислатларини ҳимоя қилиб чиққан. Хусрав Деҳлавий билан Алишер Навоий ғояларининг асрлар давомида яшаб келаётгани бугунги кунимизда ҳам бизга сабоқ бўлаётгани айниқса кишини хурсанд қилади.

2. ИНСОН ВА ИЖТИМОИЙ МУҲИТ

Инсоннинг ахлоқий сифатлари, бир-бирига муносабати ижтимоий ҳаётда очилади. Яхшилик ва ёмонлик деган тушунчалар, сажийлик, карам, адолат, инсоф сингари қадриятлар, шунингдек, жамиятга муносабат, ҳукмронлик, ҳокимлар ва тобеълар орасидаги муносабатлар ҳам ижтимоий характерга эга категориялардир. Бу категориялар кўп асрлардан бери буюк шарқ шоирларининг фикрини банд этган. Мазкур масалалар шоирларнинг шоҳ-султонларга, тахт-тожга муносабатларида аниқроқ кузга кўрилиб қолади. Чунки шоҳ-ижтимоий шахс, унинг сифати ёки нуқси, камчилиги бутун жамиятга таъсир этади. Ижтимоий адолат, мулк, саховат ва бошқа кўп масалалар шу боис шоҳлар ҳақидаги асарларда ёритилган.

"Ҳамса" дostonларининг энг жозиба зарварақларини адолат ҳақидаги сатрлар ташкил этади. Адолат —Шарқ шоирлари қизғин ва астойдил куйлаб келган мавзу. Шарқ гуманизмининг жони ва қони. Халқпарвар шоирлар мамлакат ободонлиги, эл-улус тўқлиги, осойишта-тинч ҳаётини, маданий-маърифий тараққиётини кўп ҳолларда адолатли шоҳ фаолиятига боғлаб тушунтирганлар. "Авесто" қўшиқларидан бошлаб Фирдавсий "Шоҳнома" сию Юсуф Ҳос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарларигача ва ундан кейин ҳам адолат ғояси ва адолатли подшо образини намуна қилиб кўрсатиш адабиетда узлуксиз давом этиб келган. Жамшид, Искандар, Нуширавон, Баҳром 1-ур қаби одил шоҳлар, Бузрукмеҳр, Осаф қаби доно, тадбиркор вазирлар халқнинг орзу-армонлари тажассуми сифатидаги шаклланган тимсоллар бўлиб, оғиздан-оғизга, асардан-асарга утиб, турли ривоят ҳикояларнинг яратилишига асос бўлганлар. Аммо, шуниси ҳам аниқки, ҳар бир шоир ўз даврининг талабидан келиб чи-

қию масалага ендашади, ўз кузатишлари, эътиқоди, ижтимоий қарашлари тақозосига кўра фикр-мулоҳаза баён этади, адолат ва одил ҳукмдор масаласини ҳал қилмоқчи бўлади. Шу сабаб, гарчи Низомий, Амир Хусрав, Жомий ва Навоий қарашларида ўхшаш жиҳатлар бор бўлса-да, лекин уларнинг позициялари орасида фарқ ҳам мавжуд.

Масалан, агар "Махзанул асрор", "Матлаъул анвор" ва "Ҳайратул асрор" дostonларини олиб кўрадиган бўлсак, шунга амин бўламизки, ҳар учала асарнинг муаллифи ҳам ("Махзанул асрор" билан "Ҳайратул асрор"нинг ёзилиши даври орасида тўрт аср вақт ётади), золим подшоларни маъзаммат этиб, яъни золимликни қоралаб, адолатли шоҳларни улуғлаганлар, уччаласида ҳам золим шоҳларни худо қаҳри ва дўзах азобидан қўрқитиш бор. Бошқача айтганда, адолатли шоҳ-жаннатий, золим, ситамкор шоҳ эса- дўзахий, ёмон одам. Бироқ бу мазмун ҳар бир шоирда ҳар хил талқин билан, турли усул ва оҳангда тасвирланган.

Низомий Ганжавийнинг "Махзанул асрор" (Сирлар хазинаси) достонида шоҳга насиҳат қилиш икки бош-иккинчи ва тўртинчи мақолотни қамраб олган. Бошлар бир-бирининг давоми, лекин бир-бирини такрорламайди. Иккинчи мақолотда шоҳларни огоҳлантириш, шоҳликнинг вазифаларини тушунтириш, одил подшонинг вазифаси, буюрчи нимадан иборат эканлигини баён этиш бор. Низомий фикрича, подшо-худонинг севган бандаси, унга кўп нарса, жумладан мамлакатдаги одамлар тақдири ишониб топширилган. Шу сабаб, шоҳ, гарчи оахтидан қомрон, улуғворлиги, аълолигини билса-да, лекин:

Бо ҳама чун хоки замин паст бош,

В-аз ҳама чун бод тиждаст бош. (27. 313-с.)

(Шунча билан ер тупроғидай ўзингни паст бил, ҳам шунчаликка қарамай, шамол қаби қўлинг оуш бўлсин).

Низомий гапни ана шу бош масаладан бошлаб, подшо жаҳон мулки устидаги аждаҳо эмас, посоон эканини қайд этади. Давлат шоҳга омонатга берилган, омонатни хиёнат қилиш эса— гуноҳи азим.

Қори ту парвардани дин қардавид,

Додгарон қор чунин қардаанд. (27. 314-с.)

(Сенинг ишинг — вазифанг дину диёнатни мустаҳкам этиш, ривожлантириш, чунки одил шоҳлар шундай йул тутганлар).

Ҳар бир ишнинг оқибати бор — зулм қилсанг, бир кун жазо тортасан, инсоф этсанг — раҳмат, мукофот оласан, эл сени олқишлайди. Шунинг учун беандиша, калтабин бўлма, халқнинг роҳатини тила, озорни қўй. — део хитоб қилади Низомий подшога қараб. Шоҳлик шавкатидан — маст бўлиш, ўзни унутиш — тадоир кемасини фарқ этишга олиб келади. Етимларнинг молини тортиб олсанг заифлар уйини хароб қилсанг — қиёмат кунини нима део жавоб берасан? Жаҳонбинлик ситам билан амалга ошмайди, инсофгина шоҳлик пойдевориدير. Низомий бу фикрларини бош охирида шундай баит билан якунлаган:

Мамлакат аз адл шавад пойдор,

Қори ту аз адли ту гирад қарор. (17. 315-с.)

(Мамлакатнинг пойдорлиги, мустаҳкамлиги — адлдан, сенинг ишинг адлингдан барқарорлик топади).

Тўртинчи мақолатда бўлса, Низомий шоҳ ва фуқаро орасидаги масалага қайтиб, чуқурроқ фикрларни баён этади. Бунда насиҳат бир қадар танқидий оҳангга эга, золим, хотинмижоз, номард ҳукмдорларга нисбатан қаттиқ танбеҳлар айтилган. Шамшир ва мардоналик камарини май шишаси ва чиройли кийимларга алмаштирган, соч—соқолига зеб берган подшоларга қарата Низомий дейди:

Оинаву шона гирифта ба даст,
Чун зани раъно шуда гесупараст...

Эй, ҳунар аз мардии ту шармсор,
Аз ҳунари бевазана шарм дор.

Чанд кунӣ даъвии мардаарканӣ,

Кам зану кам зан, ки кам аз як занӣ. (27.323-с.)

(Қулга кўзгу билан тароқ олиб, ясан-тусанга берилган аёлларга ухшаб, сочингга маҳлиёсан: Эй сенинг эркаклигингдан ҳунар шарманда, ахир бева хотиннинг мардлигидан, ҳунаридан уялгин. Қачонгача мардлик даъвосини қиласан, лоғни кам қил, камтар оўл, чунки битта хотиндан ҳам камсан).

Шоҳнинг энг яхши сифати, Низомий фикрича, адолат урнатишдир, чунки зулмкорлик, бировлар қонини ноҳақ тўкиш шоҳнинг обрўйини ҳам тўкади. Адолат -шоҳликнинг биринчи шарти, ожизларга зулм қилган одам уларнинг оҳининг тигига дучор бўлиши муқаррар. Бундай дадил сўзлар, золим шоҳларни халқ қаҳру ғазаби билан қўрқитиш уша давр учун гоят буюк прогрессив аҳамият касб этган. Улуғ шоирнинг ғуқоро томонидан турио фикр юритаётгани аниқ сезилиб турибди. Халқпарварлик, феодализм замонида яшаб, халқ манфаатларини ҳимоя қилиш мана шундай фикрларни келтириб чиқарарди, алоатта. Шундай қилиб, Низомий шоҳнинг алоҳида тоифадан эканлигини тан олади, аммо шоҳ ғуқоро ғамини ейиши керак, ғуқоро билан бирга бўлиб, ожиз, муҳтожларга озор бермаслиги лозим, деб насиҳатлар қилади. Баъзан бу насиҳат кескинроқ оҳангда ифодаланиб, золимларнинг мутлақ илпҳий жазога мустаҳиқ бўлишларини эсларига солиш билан бирга уларни огоҳлантириш кўзга ташланади.

Хусрав Деҳлавий шоҳ ва салтанат ҳақидаги фикрларини ун

учинчи мақолатда баён этган. "Матлабул анвор" ("Нурларнинг чиқиш жойи")нинг бу мақолати "Шоҳларни паноҳсиз кишиларга раият қилиш ва адолат истовчиларга ердам қўлини чузишга на-сиҳат этиш..." део номланади. Муаллиф салтанат тахтига утирган ҳукмдорларни қарамли, сахий бўлиш, фуқарони ранжитмасликка чақиради. Хусрав Деҳлавийнинг кўп фикрлари Низомий қарашлари билан ҳамоҳанг.

Лекин Низомийдаги ихчамлик Хусравда йўқ, у ҳар галгидек қиёс-мисолларни қаторлаштиришни яхши кўради. Ҳиндистонлик шоир сиёсатни, адолат ва ситамкорликни бошданок дин ва диенат масалалари билан боғлаб шарҳлайди: унингча, ситамкорлик-дин йўлидан чекинишдир. Шоҳ ўз ишлари учун охиратда ҳисоб бериши керак, ҳаммавақт оуни эсга олиб тожу тахт ҳукмини яхшиликка йўналтириши даркор. Ожизлар, заифларга жафо қилинса, улар оҳининг ўқи албатта золим киши кўксини топиб, пора қилгуси:

Ҳири заифон, ки кушод аз камон,

Бигзарид аз нуҳ спехри осмон. (27.242-с.)

(Заиф кишиларнинг камонидан отган ўқи, яъни оҳи осмоннинг тўққиз қабатини ҳам тешиб утади). Бу фикрларни Низомийда кўрган эдик. Хусрав Деҳлавий шоҳларни уйин-кулги, сайру-томошалар билан банд бўлиб, раият аҳволини унутиши, фақат амиру вазирларга ишониб қўйишини ҳам маъқулламаган. "Агар ҳамма султонлар томошога кетса, камбағалнинг моли, хирмонини қароқчи, ўғрилар талаб кетади", дейди шоир ва шоҳлик масъулиятини алоҳида таъкидлайди. Шоҳ худди оиланинг доно, тадоиркор отаси ёки болаларига меҳрибон онадай бўлиши керак. Онанинг боласига меҳри унинг кўнрақларига сут йиққанидай шоҳнинг адолати юрт фаровонлигига сабаб бўлади. Яъни шоҳ ўз халқига меҳрибон, халқнинг душманлари-

га қажрли душман, раиятининг ҳамиятли ҳимоячисидир. Шоҳ шунақа сифатларга эга бўлса, раият уни қўллайди, бирлашиб душманларни яқсон этади. Хусрав Деҳлавийнинг идеал подшоҳи шунақа ватанпарвар, халқпарвар ва гражданин одам. Албатта, бу шоир орзуси, шу билан бирга халқ орзуси. Лекин бу орқали биз улуг шоирлар гуманизмининг ҳаётийлиги ўлмас, абадийлигини билиб оламиз.

Шоҳларнинг золимлиги, зулми нимада куринади. Хусрав Деҳлавий фикрича, ҳаммага бирдай сиёсат қилиш, яъни гуноҳкор ва бегуноҳни фарқига бормай, суриштирмай, аниқламасдан жазолайвериш: гофиллик, баднафс амирлар-вазирларни, вилоят ҳокимларини қойимаслик, айёр, қаллоб одамлар, манфаатпараст амалдорларни тийиб турмасдан, жазоламасдан қўйиш, талончилик, зўравонликка йўл очиш зулму ситамнинг авж олганидан нишонадир. Шоҳнинг ўзи аввало ахлоқан намуна бўлмоғи лозим. Агар шомдан тонггача май ичса, маишатга берилса, мулк ўзгаларнинг нодуруст фармонидан "раҳна бўлади", мазлумларнинг уйи харобазорга айланади. Хуллас, Хусрав Деҳлавий шоҳларга гофил, бепарво бўлмасдан, ўзлари раият бошида туриб, халқ дарди, аҳволидан ҳар доим ҳаёрдор бўлиш, қўл остидаги аёнлар, хизматкор-амалдорларнинг ишини тафтиш этиб туришни маслаҳат беради. Тахтда ўтирган шоҳдан атрофидаги аёнлари ҳайқиши даркор, шоҳ шер терисидаги тулкига ўхшамаслиги лозим. Шоҳ одил бўлса, батамкин, зўкко бўлса вазирлар ҳам билиб ишини қилади. Агар вазир халқ молига кўз олайтирса, унинг итоатидагилар буткул қароқчига айланиб қоладилар, деб огоҳлантиради кўпни кўрган халқсевар шоир.

Хожа ки доман ба кифоят кашад,

Пироҳан аз пири вилоят кашад. (15.244-с.)

(Вазир агар тамаъ —порага этагини очса, вилоят кексалари эғнидаги кўйлакни ечиб оладиган бўлади).

Хусрав Деҳлавий халқ манфаатига зид фармонларни тузатадиган девонхона ходимлари -котиблар, муншиларни ҳам нафрат билан қоралаган. Улар золим шоҳларнинг дастёри, зулмга шерик кимсалардирлар.

Яна бир характерли жойи шундаки, Ҳиндистонлик шоир золим кишиларни тароият билан адолатпарвар қилишга ишонмайди, "Насиҳат билан ёмонларнинг зулми тугатилганми, ахир ханжар воситасида сояни ердан йуқ қилиб бўлмайди-ку", деб афсус чекади. Золимлик хилқага қўшилган хислат-мушукнинг чумчукқа учлиги, бўрининг даррандалиги, итнинг ювиндихўрлиги кабидир. Эшак улсаитга байрам, чулоқнинг рақсга тушиши молнинг рашкини келтиради. Қисқаси, тузалмас, зиддиятли, турфа ҳодисаларга тула дунё. Аммо шоҳ ўзгача бўлгани маъқул. У мана шу зиддиятларни урганиб, шунга мувофиқ иш юритса, иши авжли бўлади. Хусрав Деҳлавий шоҳ бошлиқ давлатдорларни қарамли, сахий бўлишга чорлаган:

Эй қи ниҳи ганж ба ҳар гўшае,

Ёд кун аз фоқаи бетушае.

Нонхўриши бедармон чист-об,

Машъалаи бевазанон моҳтоб.

Мир ҳама гандуми деҳқон хўрад,

Барзгар аз курси жавин нон хўрад.

Меҳри замин ту зи даври сипеҳр,

Дар ҳама яксон нигарад чашми меҳр.

Гар падарат гашт жаҳоний азиз,

Куш,к-аз он беш ба ганжи ту низ...

Тоҷваронро қарами хосу ом,

Аз пайи некист, на аз баҳри ном. (15.249-250-с.)

(Эй, ҳар бурҷақда хазина йиғиб, яширган шоҳ, егулиги йуқ

муҳтожларни ҳам эсга ол. Бечора камбағалнинг нонни ивитио ей-
дигани —сув, оева хотинларнинг чироғи осмондаги ой. Амирлар
ҳаммавақт деҳқоннинг бугдойини ейдилар, деҳқоннинг ўзи эса қот-
ган арпа нонини ейди. Чархнинг гардишидан ернинг қуёши сенсан,
шундай бўлгач, қуёшга ўхшаб ҳаммага бир кўз билан қарагин.
Агар отанг саховатда дунёда ном қозониб, азиз бўлган бўлса,
сен ҳам ҳаракат қил, чунки сенинг бойлигинг ундан кўпроқ. Тоғ
кийганларнинг хосу ом-ҳамма ҳалққа қарам саховати ном чиқариш
учун эмас, балки яхшилик қилиш учундир).

Хусрав Деҳлавий феодал ҳаётнинг, ундаги синфий тафовут
даҳшатини қанчалик аниқ ва тўғри чизганини қаранг: амирлар,
бойлар деҳқоннинг оор-йўқ ҳосилини тортиб оладилар, йил бўйи
оғир меҳнат қилиб, бугдой етиштирган деҳқон эса арпа нони
парчасига зор. Образларга эътибор беринг: оеванинг машъали —
осмондаги ой. Чунки унинг наинки қорнини тўйгазишга нони, бал-
ки уйини ёритишга чироғи ҳам йўқ. Қоронғи турмушнинг қоронғи
манзараси. Бунда шайхоннинг бонаволарга раҳм-шафқат билдирган-
ни, ачиниши яққол сезилади, лекин, шунга қарамай, Амир Хусрав
золим шоҳларни кескин танқид остига олган эмас, у насиҳат-
угит бериш билан чегараланган, адолатнинг заруриятини исбот-
лашга уринган. Шоҳга қараб: "Бировга жаор қилсанг; ўзингга
ҳам жаор қиласан, уйлаб кўр, мазлумлар ҳам сенга ўхшаган одам,
уларнинг жароҳати сенинг жароҳатинг каби оғрийди, қийнайди.
Яъни: "Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса кейин бировга ур".

Ҳар ту шаби ранжа зи осеби хор,
Чашму дили ғайр ба чунун махор.
Ҳар чи ту бар хеш надори раво,
Бар дигаре дард набошад даво.

Дар гунаҳи ғайр карам пешгир,

Дар маҳали тег сар аз хеш гир. (15.250-с.)

(Агар сен тикан азобидан озор чексанг, бегонанинг кўнгли ва кўзини найза билан тимдалама. Сен узингга раво кўрмаган нарсa бошқаларнинг дардига даво бўлмайди. Узгалар гуноҳини кечишда карамли бўл, тиг билан кесиладиган бошни қутқаришга урин). Мана шундай умумий панд билан Хусрав Деҳлавий гапни явунлаган.

"Тухфатул аҳрор"да шоҳлар ҳақидаги фикр-мулоҳаза ўн учинчи "мақолат"да келтирилган. Бошиданок шуни таъкидлаймизки, Жомийнинг бу боби аввалидан охиригача танқидий руҳда ёзилган, яъни гап мутлақ золим шоҳ устида боради. Шоир зулмда "намуна" бўлган золим подшо образини яратган ва шундай шоҳларга нисбатан ғазаб ва нафратини тукиб солган "мақолат" шундай бошланади:

Эй ба сарат афсари фармондихй,

Афсарат аз гавҳари эҳсон тижй.

Зевари сар афсар аз он гавҳар аст,

Ҳолй аз он мойи дарди сар аст.

Гирди миёни ту мурассаъ камар,

Муҳраву мор омада бо якдигар. (2.266-с.)

(Эй бошингга фармонраволик тожи кийган шоҳ, тожингда эҳсон-адолат гавҳари йўқ. Бошдаги тожнинг безаги ўша гавҳардандир, ундан холи бўлса, тож оғриқ келтирувчидир. Белингни олтин камар безади, бу гўё илон билан муҳра-илон оғзидаги ҳамда бир-бирига қушилгандай бўлди).

Демак, шоҳ-илон, аждарҳо, Жомий бу фикрни бошқа тафсил ва шоҳлар ҳаётидан олинган ашёвий далиллар билан исботлаб бораверади. Золим шоҳнинг ҳар нафаси фўқаро ҳаётига оғир кулфат келтирувчи туфондай, тожи халқ қонидан қизарган, қасри

халқ моли билан безатилган:

Зулми туро беҳ чу маҳкам бувад,

Зулми ту зулми ҳаме олам бувад.(2.267-с.)

(Сенинг зулминг илдизи мустаҳкамланса, бу зулм бутун оламни зулмат ичида қолдиради).

Даҳшатли хулоса— шоҳ зулми кучайиб кетса, бутун мамлакатни қамраб олади ва нобуд этади. Дарҳақиқат, мамлакатнинг биринчи шахси золим бўлса, унинг атрофидагилар буни ун чандон ошириб ҳаётга тадбиқ этадилар. Жомий буни ҳамма ёқни ёндириб кул қилувчи оловга ўхшатади. Золим подшо обод шаҳарларни вайрон этади, боғ-роғларни қуритади, чунки золим киши талончидир:

Шаҳре аз ошуби ту ғорат шавад,

То-т яке хона иморат шавад.

Кош кунӣ тарки иморатгарӣ,

То накашад кор ба ғоратгарӣ.

Боге аз осеби ту гардад талаф,

То-т дарояд таҳи себе ба каф...

Меваву мурғ-сари хонад муқим,

Аз ҳарами бевау боғи ятим.(2.267-268-с.)

(Сенинг битта иморатинг битиши учун бир шаҳар хароб бўлади. Кошки шунақа иморат қуришни бас қилсанг. Битта олма сенинг қулингга кириши учун бир боғ яксон бўлади... Дастурхонингдаги товук гушти ва мевалар беваларнинг уйидан ва етимларнинг боғидан олиб келинган).

Шу зайлда Жомий золим шоҳларнинг талончилик сиёсати ва улар қули остидаги бечора раият аҳволини тасвирлар экан, шоҳларни ҳушёр тортиш, зулмдан қайтиб, адолат расмни қабул қилишни маслаҳат беради: зулминг қачонгача, бир кун жазосини

оласан дейди:

Зулм ниҳад доми сароби гурур,

Адл диҳад жоми шароби сурур. (2.268 с.)

(Зулм гурур— манманлик сароби тузоғига туширади, адл хурсандлик шароби жомини тутқазади).

Абдурахмон Жомий шоҳлар билан баробар мамлакат ижтимоий ҳаётида муҳим рол уйнайдиган вазирлар ҳақида ҳам тўхтаб, алоҳида ооб ажратган (ун тўртинчи "мақолат"). Бунда улуг шоир вазирларнинг узига эмас, балки улар қўли остида ишлайдиган мунший—котиблар фаолияти хусусида кўпроқ тўхтайди. Чунки шоҳ—амирлар ва вазирлар фармонини етказишда бу тоифанинг роли катта эди. Девон аҳли ростгўй ва диёнатли бўлиши керак, қаламни ҳийлафитнага, ғайри шаръий ишларга сарф қилмаслиги керак дейди Жомий:

Чанд ба дафтар рақами носавоб,

Ед кун аз дафтари явмулҳисоб.

Ту ба се ангушт шуда хома зан,

Халқ даҳ ангушт зи ту дар даҳан,

Он ки ту хонеш сарири қалам,

Аз рақамат баста нафири қалам,

Хат, ки варақ тар кунад аз дасти ту,

Хок ба сар бар кунад аз дасти ту. (2.207—с.)

(Дафтарга бунча носавоб— ноҳақ рақамларни чекасан, қиёмат кунининг ҳисоб—китобини ёдингда тут. Сен уч бармоғинг билан қалам сурасан, аммо халқнинг ун панжаси сенинг оедодингдан оғзидадир. Сен қалам тахти део айтганинг нафратли нарсадир. Сенинг қўлингдан қоғозга тушган хатлар ҳам дод део бошингга тупроқ сочади).

Мана шу зайлда, шоҳ зулмига шерик девонхона ходимлари ҳам шоир томонидан кучли танқид қилинган. Вазирлар котиблар орқали, турлича ҳужжатлар ясаб, ноҳақ равишда камбағаллар, етимларнинг мол-мулкани тортиб олиб узолаштирадilar. Бундай вазирлар шоҳларни ҳам доғда қолдирадilar, халқни шоҳга қарши қўзғашга сабаб буладilar:

Шаҳ зи ту бадному раият хароб,

Мулк зи ғавғойи ту дар изтироб.

(Сенинг туғайли шоҳ бадном ва раият хароб, мамлакат сенинг ғавғойингдан нотинч ва қайғуда).

Бу "сифатлар" одамнинг ўзигина эмас, бошқаларни ҳам одамгарчиликдан чиқаради. Жомий назарида жамиятда шоҳдан тортиб барча амалдор ва мансабдорлар олий даражадаги намунали хислатлар соҳиби бўлиши, чин маънодаги одам бўлиши даркор.

Навоийнинг "Ҳайратул аброр" достонида Низомий ва Хусрав Деҳлавий баён этган фикрлар бор, яъни шоҳни охира азоби билан қўрқитиш, шоҳнинг чўпон, раиятнинг гала эканлигини айтиш, шоҳни адолатли, раҳмдил бўлишга даъват этиш, Навоий томонидан давом эттирилган. Аммо ўзбек шоирида зулмни қоралаш кескин ва ғазабли, золимликнинг сабабларини очиб кўрсатиш, унинг оқибатини санаш ҳам ҳийла батафсил, изчилроқ. Бунда у кўпроқ Жомийга эргашади. Алишер Навоий фақат шоҳларга насиҳат этишни мақсад қилмаган афтидан, чунки "Ҳайратул аброр"нинг мазкур масалага бағишланган учинчи мақолоти умумий шоҳ ва шоҳлик, адолат ва зулм муаммолари устида танқидий мулоҳаза юритиш тарзида ёзилган бўлиб, бобнинг атамаси ҳам шунга мувофиқдир: "Салоти" бобидаким, "Инналлоҳа яъмуру бил-адли вал-аҳсон" амри билан ҳақ субҳонаҳу ва таоло хусравлик худин аларнинг хилофати

бошига қўйдиким, адолатлари "айн"нинг чашмаи зулоли мулк бустонин сероб қилгай, то бу бустондин амният ва фароғат гуллари очилгай ва алар зулм боғида май ичиб гул сочарлар, балки майдин ҳар дам узгача гул очарлар"(14.58-6.). Бу жумланинг ҳозирги тилга "таржимаси" қуйидагича: "Султонлар ҳақидаким, чиндан ҳам маъмурлик адлу эҳсон биладур" амри билан ӊлло таоло подшолик тожин уларнинг халифлик (меросий ҳукмфармонлик) бошига шунинг учун қўйдики, уларнинг адолати булоғи мамлакат боғини яшнатсин, токи бу чаманда омонлик ва хотиржамлик гуллари очилса, лекин улар зулм боғида май ичиб, ҳар томонга гул сочадилар, балки мастликдан ҳар дам нохуш қилиқлар қиладилар".

Келтирилган байтлар ана шу маънонинг шеърӣ тасиридир. Шоҳнинг рутбаси баланд, тожининг шавкати фалак авжига етади, ҳамма унга ҳавас билан қарайди, даврон унинг қадрини шундай баланд этган экан, лекин у бу олий маснаднинг талаблари ҳам борлигини эсда тутиши лозим. Одамлар тақдири, юрт тақдири шоҳга қарам қилиб қўйилган:

Халқни олингда қилиб нотагон,

Барчасига этиб ҳукминг равон.

Хизматингга элни забун айлади,

Қадларин олингда нигун айлади. (14.58-6.)

Бу фикрни Низомийда кўрган эдик, аммо Низомий мана шундай кутаринки таърифдан кейин, эй, шоҳ, лекин сен ҳам тупроқдансан ва халқ олдида жабоогарсан, буни унутма деган бўлса, Навоий бу фикрни мана бу тарзда ривожлантиради:

Бил буниким, сен дағи бир бандасен,

Купрагидин ожизу афғандасен.

Эрмас алар туфроғу сен нури пок,

Хилқат аларгау сенга тийрахок,

Барча жавоҳир оила аъзода тенг,

Сурати наъвию ҳаюлода тенг. (14.59-6.)

Ўзларини худонинг сояси, пайғамбарлар меросхури, оддий "қора" халқдан устун део ҳисоолаб, қолган одамларни оёқ учи билан курсатган шоҳу шаҳзодалар ҳукми қонун булган бир замонда улуг Навоий шундай фикрни баён этади. Бу фақат шоҳларга эмас, барча "аслзодаларга" тегишли гап эди. Гуманист шоир бу тоифани нафақат, "оддий одамлар" билан тенг део ҳисоолайди, балки улардан кун жиҳатдан паст, ожиз део ҳисоолайди. Зотан, бу ҳақиқат: ахир бирор подшо, бирор "аслзода" дон сепиб, омор тулдирадими ёки кетмон ясао деҳқон ишини енгиллаштирадиган ҳунарни эгаллайдими? Йўқ. Улар жамият бойлигини купайтиришга заррача ҳисса қўшмайдилар, қўшишга интилмайдилар ҳам. Лекин шоҳ керак эди. Буни Навоий биларди, шу билан бирга шоҳга унинг "ожизлиги", қолган халқ билан баробар оир оддий инсон эканини эслатиб туриш зарурлигини ҳам биларди. Оддий — ғуқарони Навоий ҳунар ва камолда, меҳнатсеварлик, адлу инсоф, одоо, ҳушхулқлик, тақво, ибодатда ҳам шоҳлардан баланд қўяди. Такрорлаймиз бу ўша замон учун ва ҳатто бизнинг замона учун ҳам ғавқулодда куч билан янграйдиган, зўр аҳамиятли сатрлардир.

Шоҳлик — вазифа, сен уни ҳалол бажаришинг, ҳақни ноҳақдан ажратиб, адолат қилишинг шарт— Навоийнинг талаби шу подшолардан. Подшо учун адолатли бўлишдан, раиятпарварликдан кура ортиқроқ ғазилат йўқ. Ўзбек шоири ўз салафларига қўшилиб, агар шоҳ ғуқаро ғамини еса, ғуқаро ҳам подшо атрофида жипслашади, оғир дамда ёрдам беради, деган ғояни баён этади.

Бокмаса деҳқон чаманин туну кун,

Нахли тарин англа қуругон утин,
Қуйни шубон асрамаса ою йил.
Оч бурилар туъмасидур бори бил,
Бурини дағи галадин дур қил,
Сув берибон боғни маъмур қил. (14.59-6.)

Подшонинг вазифаси ана шундай белгиланган, бу ўз ичига ўша замоннинг адолат ҳақидаги тушунчасини ҳам олади. Аммо, афсуски, деб давом эттиради мушоҳадасини Навоий, ҳамма шоҳлар бу қоидага риоя қилмайдилар, унинг ўрнига зулму бедодни жорий этадилар, элни хонавайрон, кўнгилларини эса озурда, зада қиладилар.

Учинчи "мақолот"нинг ярмидан кўпроғи ана шу "қавидаст золим"ларни қаҳру ғазаб билан мазаммат этишга бағишланган. Навоий сатирасини урганган олим А.Абдуғафуров буни қаҳрли, ғазабкор сатира деб атайди. Чунки сатира, ҳажвиётга хос кулги, масхаралаш бўлмаса-да, бироқ муаллифнинг эҳтиросли муносабати, объектни яқсон этишга мўлжалланган ўткир сўзлари ўзига хос фош этувчилик қудратини касб этолган. Навоий мазаммат этган шоҳнинг асосий камчилиги -бодахўрлик, маишатпарастлик. Бу касофат кишини мазаллат чоҳига тортади, шоҳ бутунлай ўзидан ва мамлакат аҳволидан хабарсиз қолади, хазина соврилиб, элнинг молини талаш, яғмо этиш бошланади:

Чунки ғараҳ базмига азм айладинг,
Айшу тараб азмига жазм айладинг.
Қасрки, базм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавси муалло бўлуб.
Пардаларини риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин,

Шамсаси эл моли била зарнигрр,

Эл дуру лаъли била гавҳарнигор.

Хиштини масжид бузубон келтуруб,

Тошини эл марқадидин еткуруб. (I4.60-б.)

Бу машҳур мисраларни дарсликларда ва бошқа бир қанча тадқиқотларда ўқиганмиз. Улуғ Алишернинг салафларидан ўзиб кетиши, шоҳларга "қаттиқ гап" айтишда беҳамтолигини ҳам шу мисол тасдиқлайди. На Низомийда, на Амир Хусравда шоҳларнинг бойлиги, шавкати бунчалик ошкора ва дадил очиб ташланган эмас. Ахир шоҳлар бутун қўли остидаги ер-сув, от-улов, хазина-дафиналарни ўзлариники, ўз мулклари ҳисоблаганлар, халқ ҳам улар назарида шоҳларнинг қўли, бандаси бўлиб келган. Лекин Навоий шоҳларнинг ўзини "банда" дейди ва карру фикринг, шон-шавкатинг тиланчилик, ўғрилиқдан иборат деган ҳукм чиқаради. Шоҳ-ўғри. Шоҳ-бузғунчи, талончи, сарой талаш ва эзиш, қон ва кўз ёшидан тикланган шунинг учун у жаннатдай кўринса-да, лекин ғамхона, аждарҳо уясидир, бузуқлик, фаҳш маконидир.

Алишер Навоий золим шоҳнинг базми жамшидини батафсил тасвирлайди. Бу ажабланарли эмас. Зеро, унинг ўзи бундай тунукун чўзилган базму маишатларни, сурункали майхўрликлар, беҳуда сарфланган маблағларни кўп кўрган эди. Мастларнинг тўполони, арбодаси шаҳар аҳлига тинчлик бермаган. Улар кечаси билан ичиб, итдай чўзилиб ётадилар, тонгда ҳушлари жойига тушгач, яна ош оғриғига ича бошлайдилар ва яна кун бўйи ичкиликоозликни давом эттирадилар. "Нафс итининг илгида забун" кўриниши қоплону ўзлари куча итидан оаттар тўда диёнатни ҳам, одамийликни ҳам унутиб, шарманда-шармисор бўлганлар. Албатта, бу ерда қайд этганимиздай Ҳусайн Байқаро саройи, султоннинг ўзи ва атрофи-

даги кишилари зимдан назарда тутилган. Гарчи султон номи тилга олинмаса-да, "умумий гап" қилинган бўлса-да, бироқ гапнинг адреси аниқ. Шoir қўллаган ташоихлар, ўхшатишлар унинг нафратини, ғазабини аниқ ифодалаб, бұрттириб кўрсатади. Мастлар ҳар томонга "оромжуй" бўлиб, ўзларига, жуфт излаб, алаҳсаган ит каби гингишадилар. "Ул ҳайли шум"нинг қилиқлари ҳаддан ташқари бачкана, ҳайвонийдир.

Навоий шоҳ кўзи олдида мана шу жирканч манзарани чизиб, огоҳ бўлишга, ҳушёр тортишга даъват этади, чунки:

Ҳақ сени адл этгали султон этиб,

Зулм ила сен халқни вайрон этиб. (I4.6I-6.)

юрсанг, умринг зоеъ мамлакатинг хароб бўлади, деб куюниб ёзади улуғ шоир.

Зулмни тарк айлау дод айлагил,

Марг кунидин дағи ёд айлагил,

Зулмунг эрур кундузу фисқинг кеча,

Зулм ила фисқинг неча, бўлғай неча?. (I4.6I-6.)

Навоий золимнинг тавба қилиб, одил бўлишига ишонади.

У "Рой ила зулматни мунир айламак" (равшан қилиш) шоҳнинг қўлидан келади, дейди. Бунинг учун ёмон одатларни тарк этиш, ёмон одамларни суҳбатдан узоқлаштириш лозим. Бу хулосалар Амир Хусрав ва Жомийда ҳам борлигини кўриб чиқдик. Шоҳга унинг атрофидагилари таъсири катта, буни Навоий яхши тушунарди. Хусайн Бойқаронинг майпарастлигига фақат унинг ўзининг машатга ўчилиги эмас, балки сарой аҳлининг нопоклиги, султоннинг шу одатидан фойдаланишга ният қилишлари ҳам сабабчи эди.

Гап Хусайн Бойқаро ҳақида борар экан, бу масалада Навоийнинг тутган йўли ниҳоятда нозик бўлганини унутмаслик керак,

шекилли. Чунки Хусайн Бойқаро —Навоийнинг ҳам дўсти ва ҳам ҳомийси, кўп масалаларда ҳамфикри. Навоийнинг ижоди доимий равишда султон диққат—эътиборида бўлган. Шоир қаламидан чиққан ҳар бир йирик асар аввал султон Хусайнга тақдим этилган. Навоий асарларини жамлаш, кучиртириш, асраш—авайлашга шахсан султоннинг ўзи жонбозлик қилади. Буни Навоий девонлари сўз бошида мамнунлик билан қайд этади. Атоқли олим Иззат Султон таъкидлагандаридек, "Хусайн Бойқаро учун Навоий ва унинг буюк асари, Жомий асарлари билан бир қаторда, даврнинг безаги ва улар давр подшоҳининг фаҳри эди" (92.7-б.)

Тугри, Хусайннинг майхўрлиги Навоийга ёқмаган, унинг ўғиллари билан жанжаллашиб юриши, саройдаги нотинч муҳит ҳам шоир қалбини зирқиратиб, безовта этган. Лекин шуларга қарамай Навоий Хусайн Бойқарони салбий подшоҳ типи, золим киши деб тилга олмайди. Аксинча, Хусайн Бойқарода ўз орзуларининг кўп жиҳатларини топади. Хусайн Бойқаро —мрд ва ринд, "шоҳу дарвеш" табиатли одам, унинг сахийлиги, илму одобга мойиллиги, кўнглида туркий шеърятни яратиш иштиёқи борлиги Навоийни рағбатлантирган. Шунинг учун "Ҳайратул аброр"даги золим шоҳ таърифини Хусайн Бойқарога нисбат бериб, тадбиқ қилолмаймиз. Бундан ташқари дostonда Хусайн Бойқарога бағишланган махсус боб борки, унда Навоий султоннинг олижаноб хислатларини бир—бир кўрсатиб берган.

Навоий тасвирига кўра, Хусайн Бойқаро "Салотин хайлининг сарафроси ва хавоқин мулкининг ганж пардози", яъни султонларнинг энг афзали ва хонлар мулкини ганжи ҳикмат билан безаган киши. Анъанавий мадҳия саробарида Навоий султоннинг реал, бор шахсий сифатларини тилга олиб ўтади. Аввало, шуки, Султон Ху—

сайн урушларда қаҳрамонликлар кўрсатган моҳир жангчи ва лашкар-
боши, мард инсон:

Разм куни бўлса темур ичра фарқ,
Жавшани заркор қадам то ба фарқ.
Рост хазон барглари сув аро,
Еки адуз чеҳраси кўзгу аро.
Тиғи темур панжа аро чун тутуб,
Тиғи ҳамоно бу темурдин ўтуб...
Чун тушубон найза адув фарқиға,
Ўхшабон ул лаҳза бало барқиға. (I4.37-6.)

Неча марталаб, сон жиҳатдан кўп душманга ҳамла қилиб, тир-
қиратиб қочирган, оти Рахш каби тезкор, тиғи яшмндай зарбали.
Иккинчидан, Ҳусайн Бойқаро саховати билан ажралиб турган.

Боди хазондек дирами зар сочиб,
Абри баҳорий киби гавҳар сочиб. (I4.38-6.)

Ҳусайн Бойқаро салтанати даврида Хирот илм, маърифат мар-
казига айланди, улуғ асарлар яратилди. Бу тарихий ҳақиқатни
инкор этиш мумкин эмас. Ҳусайн Бойқаронинг адолат посбони экан-
лигини кўрсатиш учун Алишер Навоий учинчи "мақолат" (яъни "Са-
лотин бобидаким" деб бошланувчи юқорида кўрган бобимиз) дан
кейин бир ҳикоят келтирилади. Унда тасвирланишича, Ҳусайн Бой-
қаро Хоразм ва Қипчоқ даштларида "қозоқилик" қилиб юрганида,
кўп душманларни қирган эди. Подшолик тахтини эгаллагандан кейин:

Адл эшигин элга кушод айлади,
Тахт уза ўлтирдию дод айлади.
Тузди бузуқларни иморат била,
Зулмни дафъ этти адолат била. (I4.62-6.)

Бундан фойдаланган мазлумлар инсоф истаб султон ҳузурига

кела бошлайдилар. Бир куни сайрга чиққан пайтда бир кампир султон йулини тутиб, эй шариат қуриқчиси бўлган шоҳ, сенинг менга жабринг ўтган, истайманки, шариат қозиси олдида жавоб берсанг. Султон кўнади ва иккаласи: "қозийи ислом ҳузурига азм" қиладилар. Кампир даъво қилиб дейдики, Султон Ҳусайн Бойқаро "қазоқлик" вақтида яккаю ягона жигаргўшам — боламни ўлдирган эди, шунинг хунини талаб қиламан. Қози кампирга иккита кишини гувоҳликка олиб келишни сурайди, кампир султонни таниган ва воқеадан хабардор иккита таниқли одамларни гувоҳликка келтириб, фикрини ўтказди. Султон гуноҳига иқрор бўлади. Шариат қозиси бунда ё хун тўлови ёки жонга жон деб ҳукм чиқаради.

Шаҳ деди: "Шаръ этса бу янглиғ адо,

Шаръи каби ҳукмига жоним фидо". (14.62-6.)

Султон буйинини боғлаб кампирнинг қўлига тийғ тутқзади ва юзта ҳамён тўла олтинни ҳам қўйиб: агар болангни хунини истасанг —мана бошим, агар товон тиласанг— мана олтин, дейди. Шунда кампир (зоил) султоннинг одиллигини кўриб, кўнгли эриб кетади, тийғни улоқтириб ташлайди.

Ҳар йигитим қилди фидо жон санга,

Мен қари жони доғи қурбон санга. (14.62-6.)

дея султон оёғига йиқилиб, ўзр сурайди. Бу ҳикоят орқали Навоий султон Ҳусайнни золим подшоларга қарама-қарши қўйгани, уларни султон Ҳусайн Бойқародек одил шоҳлардан ибрат олиши лозимлигини аниқ кўриниб турибди.

Ҳикоятда қози ҳақидаги фикрлар ҳам гоёат муҳим, чунки шоир шариатнинг адолат посбони экани, қози ҳам Султон Ҳусайн тахт эгаси бўлишига қарамай, шариатдан бир қадам чекинмаганини кўрсатади.

Хулоса шуки, Алишер Навоийда салбий хусусиятли шоҳларнинг золимлигини кўрсатиш, танқид қилиш баробарида адолатли шоҳлар образини яратган, масалага икки томондан ёндашиб фикр юритган. Иккинчи хулоса шуки, Навоий подшога оддий одам сифатида қараб, унинг маънавий камолоти ҳақида гапиреди, шоҳнинг маънавияти етук бўлса, унда дунёга муносабат яхшиликка қараб ўзгаради.

Зодим шоҳни адолатли подшо билан қиёслаш Амир Хусравда ҳам бор. Ҳинд шоири буни ўз султони Алоуддовла мисолида таърифлаб беради. Султон Алоуддовла Хилжий Амир Хусрав тасвирига кўра адолатли подшоҳ:

Дог неҳи несияи саркашон,
Тег зани тораки лашкаркашон,
Кораш аз андешаи мардон оурун,
Жудаш аз андозаи хоҳиш фўзун...
Маъдалаташ қоҳири хунхорагон,
Марҳаматаш марҳами бечорагон.
Лашкарийо шаҳри аз у пурмурод
Лашкарй аз давлату шаҳри зи дод...
Мояи уммеди сарафгандагон,
Сояи яздон ба сари бандагон. (15.39-с.)

(Туполончи, ҳукмдан бош тортувчиларни жазоловчи, лашкар тортганда лашкарнинг энг моҳир қиличбози, лашкар бошилар бошини учирувчи. Иши одамлар фикрига сиғмайди, саховати истагандан ҳам ортиқроқ, Адолати қонхўрликнинг ғазабини кесувчи, марҳамати бечораларнинг марҳамати ҳам лашкар аҳли ва ҳам шаҳар аҳли ундан рози, қўшин оерган давлатидан, шаҳарлик эса адолатидан. Бу подшо боши эгиклар умидининг асоси, бандалар бошида яздоннинг соясидир).

Дарҳақиқат, тарихий маълумотларга қараганда, Алоуддин Хилжий нисбатан адолатпарвар ва маърифатли подшо бўлган, имони мустаҳкам киши ҳисобланиб, шайхлар, суфийлар билан кўп суҳбат қурган. Хусрав Деҳлавийнинг ихлосманди сифатида унга ҳомийлик қилган.

Хусрав Деҳлавий таърифларида анъанавий иборалар билан бирга, адолат ҳақидаги тушунчаларни ҳам англаб оламиз. Яхши, адолатли шоҳ қандай бўлиши керак? Бу саволга Амир Хусрав мадҳия бандлари орқали жавоб беради: биринчидан шоҳ мамлакатнинг бутунлиги, марказий ҳукуматга сўзсиз итоат бўлишини таъминлаши лозим.

Пароканда жойда адолат, ободончилик бўлмайди. Иккинчидан, подшо ёмондан қўрқиши лозим. Яъни подшонинг вазифаси аҳолини ёмондан; угри-каззоблар, золим амирлардан ҳимоя қилиши, учинчидан, у бечораларга ёрдам бериши керак. Туртинчидан, подшодан лашкар аҳли, шаҳар ҳунармандлари, савдогарлар рози бўлсин. Шунда осойишталик ва тараққиёт бўлади.

Амир Хусрав Алоуддин Султонни таъриф этиб қолмай, унга талай насиҳатлар ҳам қилади. Иккинчи бағишловда шоир ўз фикрларини яна ҳам конкретроқ мисолларда давом эттирган, давлатни бошқариш, қарам ва саховат, қўшинга раҳбарлик ва қўшин аҳлига ғамхўрлик, хазина тўплаш йўллари ҳусусида маслаҳатлар берган. Хусрав фикрича, ақлли, донишманд кишилар шоҳ саройида қанча кўп бўлса, шунча яхши.

"Тўҳфатул аҳрор"да шоҳ-султонларга мадҳия боби йўқ. Туртала адиб асарларининг қиёсидан шу келиб чиқадики, улар адолатга катта аҳамият берганлар, иккинчидан подшо қандай маънавий қиёфа эгаси бўлиши лозимлиги бир кедек сифатида бирма-бир баён қилинган. Навоий ва Амир Хусравда подшо зулмини қандай оқибат-

ларга олиб келишини кўрсатиш баҳонасида феодал жамиятни таҳлил этиш, сарой муҳитининг иллатларини фош қилиш бор. Айниқса, ўзбек шоири бунга кенг тўхталган ва манзара-лавҳалар чизиб орқали золим подшоҳнинг жамият учун келтирган зарари, халққа етказган жабри ёритилган.

Буларнинг ҳаммаси шоҳ ва инсон проблемаси, шоҳ ва раият проблемасини янгича ҳал қилишга олиб келди, Амир Хусрав ва Навоий золим шоҳ образи билан бирга одил шоҳ тимсолини ҳам яратиб, ўз султонларини бунга мисол қилиб кўрсатганлар.

Инсон — муайян муҳит маҳсули. Унинг қарашлари ҳам тарихий муҳитдан ташқарида эмас. Навоий ва унинг салафларининг шоҳга бўлган қарашлари уларнинг ҳар бири яшаган давр тафаккури, муаммоларини акс эттиради. Шоҳга оддий халқ — бир ғайри оддий инсон, улуг назаркарда шахс сифатида қараган. Хусрав буни "Худонинг эл бошига юборган соясидан" деб таъриф беради. Лекин Навоий бундай фикрдан узоқ. У подшога оддий инсон део қарайди, аммо кўпчиликнинг тақдирига, юрт тақдирига жавобгар шахс. Шунга муносиб ақл ва ахлоқий-маънавий сифатларга эга бўлиш керак.

Шу тариқа, Алишер Навоийнинг одил шоҳ ва адолат ҳақидаги қарашлари Низомий ва Хусрав Деҳлавий қарашларининг бевосита ривож, уткирлашуви, замонага қараб актуаллашувини кўрсатади. Иккинчидан, бу қарашларнинг умумий мазмуни бизни шоҳ ва адолат ҳақидаги фикрлар ҳам келиб-келиб одамийлик, инсон сийратига тақалмоқда, деган хулосага олиб келади. Салтанат проблемаси умумгуманистик фикрлар, ғояларнинг ичига олиб ҳал қилинган.

3. ҲАЁТ ВА ИНСОН КАМОЛОТИ УЧУН КУРАШ ҲОЯЛАРИ

а) СУЗ ФАЗИЛАТИ

Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий "Ҳамса"ларига кирган дostonларнинг кириш қисмларида суз ва унинг моҳияти, вазифаларини таърифлашга бағишланган боблар келтирилади. Бундай боб Хусрав Деҳлавий дostonларида ҳам мавжуд. Аммо "Матлабул-анвор"да Суз ҳақидаги боб кириш қисм эмас, балки асарнинг асосий бобларидан биридир - "учинчи мақолат" шу мавзудан баҳс этади. "Мақолат"нинг насрий сарлавҳаси мазмунига қараганда, Хусрав Деҳлавий сузнинг инсон камолоти, инсон қалбини улуглаш хусусиятини очишга эътибор қилган ("Қалом камоли хусусидаким, қалбнинг эгасидир ва тил мамлакати ҳамда сузлаш мулкиким, жоннинг фазлидир ва инсон фазилатидир...")

Шарқ шоирлари ижодида тилга эътибор, тилнинг инсон ҳаётидаги ўрни, хизмати, инсонни шарафлаши ва инсон ўз асосий алоқа қуроли тилдан қандай мақсадларда фойдаланиши хусусида фикрлар анча. "Суз" деганда шоирлар инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган нутқни, тафаккурни, ўзаро алоқа-воситаси тилни бадиий адабиёт ва умуман ёзма ва оғзаки ижодни, тилнинг киши хулқ-атвори, одобига таъсири, тарбиявий аҳамиятини назарда тутганлар. Шунинг учун бўлса керак, инсон ихтиёридаги ижодий неъмат тил қадриятига юксак баҳо берилган, ундан ўз ўрнида тўғри ва фойдали ишлар учун фойдаланиш ҳақида панд ва насиҳатлар асосига қурилган мушоҳадалар юритилган.

Алҳол бу масала бизнинг тадқиқ доирамизга киради. Хусусан "Матлабул-анвор" ва "Ҳайратул-аброр" муаллифлари тил ҳақида суз юритганда, қайси жиҳатларга эътибор берганликлари,

нималарни қоралаб, қандай хислатларни улуғлаганликлари қизиқтиради.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Навоий ва Хусрав Деҳлавийнинг тил, сўз ҳақида баён этган фикрлари бошқа тадқиқотчиларнинг ҳам диққатини тортган. Аммо бу масала, биринчидан бутун Шарқ адабиёти анданалари контекстида олиб ўрганилган эмас, иккинчидан "Ҳамса" достонларининг умумий мазмуни, моҳиятига боғлаб талқин этилмаган. Жумладан, икки улкан шоир Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийнинг тил, тил одоби, бадиий адабиёт борасидаги қарашлари чоғиштириб чиқилмаган, уларнинг қарашлари орасидаги фарқлар очилмаган.

Шунинг учун биз бу адибларнинг мазкур масалага оид мулоҳазалари— акс этган шеърӣ байтларини таҳлил қилиб, ишимиздаги алоҳида боо сифатида ўрганиб чиқишни лозим топдик. Аввало, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий қарашларидаги муштаракликка эътиборингизни қаратмоқчимиз. Ҳар икки шоир ҳам Сўз — биринчи қудрат турткисини, оламнинг яратилишига нидо —асос бўлган, идеалистик фалсафӣй тушунчага эътиқод қиладилар. Гуё Мутлоқ илоҳ моддий оламни яратиш мақсадида "кун" , "факона" —"ярал", "бўл", деб хитоб этган ва дунё яралган экан. Ўрни сўз— бирламчи (азалдан), амал иккиламчи, деган тушунча ҳам шундан келиб чиққан. Мутлақ илоҳ оламни яратгандан кейин Сўзни инсонга бағишлади. Хусрав Деҳлавийнинг фикрича, олам ҳам, одам ҳам сўз учун қолип —илоҳ руҳ манзилгоҳи.

Инсоннинг тириклиги, жони, ҳаёти сўз туфайли, зеро Одамийдан ўзга тирик йўқ. Ҳайвонлар ҳам тирик, юради, аммо нутқ нуқтаи назаридан улар ҳам тирик эмас.

Пас чу чунин аст, суҳан жони мост,

В-он ки бад-у зинда бувад, з-они мост. (15.112-с.)

(Шундай бўлгач, сўз бизнинг жонимиздир ва нимаики бизни тирилтирса, у бизникидир).

Алишер Навоийнинг фикрича ҳам: "Сўз гавҳарининг шарафи" баландлигига сабаб унинг Бутун олам қудрати тарафидан тухфа этилганидир. У "тўрт садаф гавҳарининг дуржи" -яъни тўрт унсур (сув, ҳаво, ут, тупроқ) дан ҳосил бўлган инсон зотининг бош хусусиятини билгилайди, инсон нутқи билан инсон., нутқ уни барчадан афзал этади. Сўз, нутқ- руҳ, қолип ичидаги жон, ҳаёт, ҳаракат демак, тил фақат алоқа қуроли, инсонни мумтоз этган неъматгина эмас, балки инсон учун азоб-изтироблар келтирадиган нарса ҳам, зеро тил- киши бошига кўп фалокатлар келтиради, "руҳни ҳалок этади". Навоийнинг масалага қанчалик чуқур қараганини ҳис этиш қийин эмас. Ўзбек шоири фикрини давом эттириб ёзадими, сўзнинг кучи бениҳоя улуг, "каломи ғасеҳ (гузал сўз) улганни тирилтирини ҳам мумкин. Шоҳнинг бир оғиз сўзи, дейди Навоий "бедод" - зулмга сабаб бўлади, аммо уртада жаллод бадном бўлади. Сўз масъулияти қанчалик баланд эканини, одамлар тақдири, кишиларнинг ҳаёти бир сўз билан ҳал этилиши - ё бахтга муяссар, ё абадул-абад бадбахт бўлишини, сўз одамларни жонфидаликка, улуг мақсадлар сари курашга сафарбар этишини қайд этган Навоий, аynи вақтда сўзнинг эстетик таъсир кучини курсатини унутмаган. Шоир қизиқ мисол келтиради: "Чунча оғизлик санами нўшлаб" гузални курсанг, унинг хуш сурфати, зебо қадду қомаи кишини лол қолдирса, аммо агар чиройли сухани бўлмаса, "сурати девор ҳамон, ул ҳамон", яъни девордаги чиройли суратдан унинг фарқи қолмайди. Лекин, агар шу чирой, ҳуснга яраша малоҳатли, жонситан нутқи ҳам бўлса, у:

Солғуси жинси бани одамга ўт,
Не бани одам, бари оламга ўт.
Ҳар дам этиб элни ҳалок уртагай,
Балки башар хайлини пок уртагай. (14.34-6.)

Мана шу ерда Навоий бадий адабиёт, яъни "фасоҳатли сўз"нинг сўзу гудозидан ҳикоя бошлаб, шеърнинг, шоир сўзининг қудратини усталик билан қайд этади. Бунда ҳам нозик йул топган: боя ўзи таъриф этган уша гўзал сўзга чечанлиги билан олам аҳлини масту ~~сарҳун~~ эта олади, аммо у Навоий ғазалини ўқиса-чи. Унда:

Ким анга алфоз уллуб оташфишон,
Берса улус кўнглига мунгдин нишон.
Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйи харобатаро ғавғони кўр.
Курки нечукдир яқо чок айламак,
Ўзни ғиғон бирла ҳалок айламак. (14.34-6.)

Шоир умуман бадий сўзнинг таъсир кучини, жумладан ўз шеърларининг нақадар баланд қадрланиши, одамлар кўнглига гулгула солиб, ҳаяжон кўзгашини ғажр билан тасвирлаган. Шу ерда Навоий бадий сўзни иккига ажратади: наср ва назм. Анъанага мувофиқ, назм(шеър)ни насрдан устун қўяди. Чунки наср -сочма, назм эса тартибга туширилган сўз, шунга кўра унинг таъсири ҳам ўзгача. Бу ақида Низомийда ҳам бёр. Навоий бу ерда Низомий фикрини қувватлаган. Хусрав Деҳлавийда сўзни бадий ижод намунаси сифатида олиб қараш йўқ. Шу боис насру назм хусусидаги мулоҳазалар йўқ. Хусрав Деҳлавий тилнинг инсоният җамиятидаги ўрни, ахлоқ-одеб билан боғлиқ жиҳатларига кўпроқ эътибор беради. Тил кўшиларни бир-бирига боғлайди ва тил одамларни бир-

биридан ажратади, одамлар орасидаги фарқ ҳам тилда акс этади: "Одаминининг тақвоси ва иккиюзламалиги ундан, ҳам одамлар билан эшаклар орасидаги фарқ ундан". Шоир шунга аминки, тилни сақлаш, тилга эҳтиёт бўлиб юриш кишига ҳаётда кўп фойда келтиради. Тил-ҳазинадан ҳам афзал, хазинани эҳтиёт қилиш шарт эмас, у тилни эҳтиёт қилиш керак, дейди. Одам нутқини ривожлантириши, тарбиялаши, одобли оулиши, суҳбатда ширингугторлик билан маҳбусу маъқул бўлиши керак. Сўз - олтиндан қиммат:

Нархи суҳан кард нишояд ба мол,

З-он ки суҳан жон буваду зар сафол. (15.113-с.)

(Сўзнинг нархини мол билан ўлчаш ярашмайди, чунки сўз жондир, олтин эса -сафол). Сўзни ҳам маънодон, нуктадон одамга айтса дуруст, ҳар кимса ҳам яхши сўзнинг қадрига етмайди, ғаҳмига етиб, ундан лаззат топмайди. Нозик кўнгилли, сўздаги маъноларни қили қирқ ёргандай фарқлайдиган одамнинг суҳбати ҳузур-ҳаловат бағишлайди. Суҳбатда ҳар нарсани айтавериш одобдан эмас, ундан кўра жим утириш афзал. Ёмон сўз, ёмон кўшиқ каби ёқимсиз, ёмон кўшиқнинг ёмон куйи эса жонингни арзалагандай азоб беради. Адмол, ёлгон каби ёмон ниятларга сўзни сарфлаш гуноҳ. Ҳолбуки, бу одамлар орасида анча кенг тарқалган. Сўздан фириб, найранг учун фойдаланадилар ва рост қавл кишиларни йўлдан урадилар. Хусрав Деҳлавий бундай ёмон сўз билан кун кўрувчилар тоифасидан айниқса уч гўруҳни ажратиб кўрсатди. Булар: маддоҳ шоирлар, мунажжимлар ва фолбинлар ("қуръазан") Буларнинг ишида баракат йўқ, чунки касолари ёлгонга асосланган.

Бу шоирнинг катта журъати эди, негаки мадҳиячи шоирлар, қуръацилар ва мунажжимлар шохлар саройида катта обрўга эга

эдилар, нодон, авом халқ ҳам уларга ишонарди. Шоирлар эолим шоҳларни одил деб мактаб, уларнинг арзимас ишларини кўкларга кўтариб мактаб, эл назарида бўяб кўрсатар, қабихликларини яширардилар. Бундай адабиёт сўз санъатининг ўзига ҳам зиёи етказарди, ё зерикарли қасидалар, сўзбозлик авж олган эди. Деҳлавий, Жомий, Навоий каби даҳо адиблар ҳеч қачон бу йўлга кирмаганлар ва маддоҳ адибларнинг ишларини қаттиқ қоралаганлар. Масалан, Алишер Навоий "Маҳбубул қулуб" асарида устозлари — Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Хусрав ҳақида, уларнинг баланд қадрли шеърияти ҳақида тўхтаб, кейин "адно табақаси" (Наст табақа) шоирларни тилга олиб утади. Уларнинг "не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шувълафкан, баъзисидан агар гоҳе бирер яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурким, у ҳам зоъеъ бўлур" деб ёзади. Навоий сундай "шоирталаб" сўзи ёлғон ўзи кибру ҳаволи кишилардан бозор бўлганини "Ҳайратул аброр" дастонида ҳам сўз маънисига бағишланган бобда қайд этган. Турфа буким, деб нолийди улуг шоир, улар менинг ўзимнинг шеъримни рангу рўйини ўзгартириб, тўғрироғи, уни бузиб, яна олдимга олиб келадилар, "шеър"нинг ҳолига йиғлагинг келади:

Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,

Кийдурубон эски қаро шол анга.

Турфа буким шеър қўйиб отини,

Еткурубон кукка мубоҳатини. (I4.36—6.)

Бундай угри "тақлидчилар", "билдирмасдан" ўзиники қилиб олиш, Хусрав Деҳлавий замонида ҳам, Навоий замонида ҳам кўп бўлган. Улар ҳозир ҳам бор. Ҳозир ҳам таланти шоирларнинг гоё ва иборалари, образларини ўзлаштирувчи ва Навоий айтганидай, уялмай эълон қилдирувчи, тағин таҳсин кутадиған шоирнамолар кам дейсиз—

ми? "Англамайин сўзда туюқ баҳрини, қайси туюқ, балки қўшук баҳрини", "лафзи бемаза, таркиби суст" шоирлар шеър қадрини тушириб келдилар, танқидчилигимиз бир ёқадан бош чиқариб, кошкийди ҳазрат Навоий сингари бу тоифага қарши қаттиқ кураш олиб борса.

Алишер Навоий ёлғончи шоирлар каби мунажжимларга нисбатан ҳам салбий муносабат билдирган. "Маҳбубул қулуб" асарининг "Аҳли нужум зикрида" деб номланувчи йигирма бешинчи ғаслида шундай сўзларни ўқиймиз: "Мунажжимки, савобит ва сайёр назоратидин ҳукм сурар, раммолдекдурки, нуқталари ҳисоби била лоф урар" яъни, "юлдузлар ва сайёраларга назар солиб, ҳукм чиқарадиган мунажжим тош соққаларга қараб ғол очадиган ғолбин кабидир". Уларнинг бутун асбоби ҳийла-найранг асбоби, бутун ҳаттиҳаракати беғойда ва бесамардир. Одамларни ёлғон сўзлар, афсоналар билан алдайдиган, кўзбўямачи бу шахсларни қуйидаги ғоят оригинал киноя-ташбиҳ орқали ғош этиб ташлаган: "Ўз илгида бир анор бўлса билмаски, неча парда ва неча хонаси бор ва ҳар пардау хонасида неча донаси бор ва ул дона аччиғмудур ё зумухтваш, ё чучукмудурур..." (II.26-б.) бироқ, "ғалаки мудоввар" ҳақида сиру асрор айтишга бел боғлайдилар. Шунинг учун уларнинг "сўзи рост эмас", деб хулосалайди Навоий. Қуриб турибмизки, икки буюк шоирнинг ростлик ва ёлғончилик хусусида билдирган фикрларида ўхшашлик кўп. Шу ҳам маълум бўладики, тил ҳақидаги масаланинг мазмуни чуқур экан, у кўп ижтимоий масалаларни адабий-танқидий қарашларни ҳам қамраб олар экан.

Бироқ Амир Хусравнинг тил ҳақидаги сўзи шу билан тугамайди. У ростқавллик, ростгўйликнинг аҳамиятини анча батафсил тунштириб, мисоллар орқали исботлашга ҳаракат қилади. Шоир қули-

да рөстлик калити булган одамга бахт эшиги —ҳамнавақт очик,
дейди.

Сар чу суйи рөстй овард мард,

Боди ҳаводис кулаҳин каж накард.

Ҳар ки ба тан рөст аломат бувад,

Қолаби тавқиш саломат бувад.

Сидқ жуз аз рөстии дил наҳост,

Тир шуд аз келбудии рөст рөст. (15.116-с.)

(Рөстлик томон боғини бурган кишининг бон кийимини ҳодиса-
лар намоди олиб кетолмайди: тани-жисми рөстликка хизмат қилган,
рөстлик аломати булган одамнинг вужуд қолипи саломат бўлади:
садеқат кунгилнинг рөстлигидан бонқани истамайди — тугри қо-
липдан чиққан ўқ тугридир, тугри учиб боради).

Рөстлик, рөстқавл тилнинг фазилатидан рөстлик йулида фой-
даланиш демак, рөстгуй одам ёлғончиларни ёмон кўради, ёлғон
ахир одамлар орасини бузадиган, одамларни бир-бирига душман
қиладиган паст хислат; Амир Хусрав ёлғончилик гийбатни, жан-
жални, фиқсу фасод, тухмат-адоватни келтириб чиқаради, деб
таъкидлайди. Шоир шундан кейин насиҳат қилиб айтадики агар тил-
ни рөстлик йулида, туз мақсадга сарфлөлмасанг, яхниси жим юр,
лақма, беандина бўлма. Тил одами оламга танитади, машҳур қила-
ди, шу билан бир қаторда, тил расвоёи жаҳон қилиши, обрўсиз-
лантириши ҳам мумкин. Айниқса, иккиюзламачи, икки хил гап қила-
диган, олдингда мактаб, орқангдан лой чаплайдиган риёкорлардан
кўрк, деб огоҳлантиради Хусрав Деҳлавий. Аммо, шу ҳам бөрки,
икки хил сўзлайдиган ёлғончилар охир- оқибат пушаймон бўлади-
лар. Бу ёмон одат уларнинг боғини ейди. Икки хил гапириш пи-
чоқни пичоқ билан қайраш ёки илони арқон билан алдандай гап,

бир кун пичок бошингни олиши ёки илон алдаганингни билиб қолиб, заҳар сочиб ўлдириши мумкин.

Ақлли одам кўп гапирмайди, тилни эҳтиёт қилади:

Пистаи пурмағз нағўяд сухун,

Гарчи даҳонаст зи сар то ба бун. (15.118- с.)

(Мағзи бутун писта бошдан оёқ оғиз бўлса ҳам индамай туради). Оғзи бўш, эзма одам гофил киши, у жиддий муҳокама юритолмайди, ўзининг эзмалиги билан бошқаларга ҳам зарар келтиради. Сергап одамлар куча-қўйда гавго кутариб, бақириб-қишқириб, аҳоли тинчлигини бузадилар, бу одабийлик фазилатига зид, одабийликни хароб этадиган тубан одам:

Одабий аз арбада бечора гашт,

К-аз шағаби раъд замин пора гашт.

Он ки кунад гўш кар овойи ў,

Ноиби кажной бувад нойи ў.

Ҳар чу кунад бонг ба ҳамсояғи,

Мағзи сар афтад ба тижимояғи. (15.119-с.)

(Одамзод жанжал, гавгодан бечора бўлади, чунки момақалдиروқнинг гавгосидан ер тарчаланаяди, овози қулоқни кар қиладиган одамларнинг томоғи эгри карнайга ноиодир).

Аччиқ сўзлар билан беайо одамларни ноҳақ хафа қилиш, оулар-оулмасга киноя, қочириқлар қилиш, одамларни хафа қилишни ҳам Амир Хусрав қоралаган. У тил тиғи билан кимни сўжиш, кўнгил оғритиш энг мудҳиш иш, дейди. Тил заҳри билан дўстинг абадий душманга айланади, қариндош-ошнанг оир умр беғона оулади. Шоирнинг уқтиришича, аччиқ тилли одамлар тош қалбли, беараҳм кишилардир ("Қаттиқ кўнгиллардан тиллар жангга шай, ханжарнинг уткирлиги харсанг тош туфайлидир"). Тил одоби, суҳбат одоби бўлганидай, эшитиш одоби ҳам оор. Шоир ҳар қандай маза-бемаза сўзларга қу-

лоқ солиш, гийбатчилар ёнида утиришни маслаҳат кўрмайди. Гийбатчига қулоқ тутсанг, унинг гийбатига шерик бўласан, гийбатчилар – фитна уруғини сочиб, жамият аҳлини безовта қиладилар, уларнинг жазоси – уларга эътибор бермаслик, део таъкидлаган шоир, аксинча, доно, улугвор одамлар ҳузурида бўлиб, қулоқни уларнинг дур сўзлари билан тўлдиришга даъват этган.

Шу тариқа, Амир Хусрав тил ҳақида фикр юритиб, инсон одоби, узаро муомала, кишининг жамиятдаги ўрни, ўзини тутиши каои ахлоқий масалалар атрофида муҳим пандомуз фикрларни баён этган. Бу фикрлар ҳеч қачон эскирмайди, ҳар доим яхшиликка чорловчи ҳикмат бўлиб жаранглаб туради.

Алишер Навоийнинг "Хайратул аброр" достонидаги тилга бағишланган бобларда асосан, сўзнинг фалсафий-ижтимоий моҳияти, функциялари ва баъдий адабиёт сифатидаги жозибаси, сўз санъатининг буюк таъсири, тарбиявий-маънавий аҳамияти кўрсатилган. Аммо ўзбек шоири бошқа жойда –унинчи мақолотда ростгўйлик фазилати ва ёлғон гапиришнинг зарари ҳақида алоҳида тўхтаган. Навоий ростлик, ростқавлликка жуда катта аҳамият берган. Буни одамийлик, инсонийликнинг муҳим белгиси сифатида олиб қараган. У "Вужуд уйи ана шу туз (рост) сутун била барност" мазкур уйнинг чироғи, баракати, қути ҳам ростлик, дейди. Улуг шоир бошдан охиригача ростлик билан эгриликни қиёслаб боради, ростлик одамини қандай улуглаши ва эгрилик, ёлғончилик қандай тубандликларни келтириб чиқаришини қатор мисоллар воситасида исботлашга интилади. Шунинг ҳам сезиш мумкинки, агар Амир Хусрав ростликни кўпроқ тил билан оғлао, ростқавллик билан вооаста тарзда изоҳлаган оулса, Алишер Навоий буни кишининг хулқи, тийнати билан оғлао тушунтиради, одамнинг табиатидан келиб чиқадиган хислатлар си-

фатида олио қарайди. Масалан, у ростлик ва эгриликни мана бундай қиёслаган:

Ростдур улким назари тўғридур,
Ким илиги эгридур -ул ўғридур.
Бўлса илик эгрилик ичра самар,
Эл ани кесмакда туз этгай магар,
Кузки эрур эгри анинг хилқати,
Бирни ики кўрмак эрур санъати.(14.90-о.)

Ўрни: назари тўғри бўлган одам ростқавл, рострав бўлади, қули эгри бўлган киши -ўғридур. Қул агар эгриликка одатланса, эл уни кесиб, тузата оладими (ёки эл уни кесиб туз сепеди). Агар кўзнинг тузилиши эгри бўлса, биттани иккита қилиб курсатади - одамни алдайди. Елгончилик шоҳларни, вазирларни йулдан уриб, уруш-қиргинлар, нодуруст ҳукмлар, адолатсизлик, зулм-золимликка сабаб бўлади. Рост йулдан юрган шоҳ - адолатли шоҳ, ростнавис -котиб ҳақиқат ҳимоячиси, ростгўй одам - ҳақиқат жарчиси. Адишер Навоий ана шу тариқа ростликни шарафлаган. Улуғ шоир шуни ҳам кузатгани, ростгўй одамнинг ҳаёти энгил эмас, ҳар хил тўсиқларга дуч келади, унга тўхмат қиладилар. Фалакнинг ўзи ҳам ростгўй одамни еқтирмайди, чунки фалакнинг ўзи кажрафтор -эгрипарвар.

Ул кишиким тузлик эрур шон анга,
Душман эрур гардиши даврон анга.
Хомаки тузлукка эрур раҳнамун,
Кесилибон боши бўлур сарнигун.(14.91-о.)

Шунақа, оир тарафдан "рости расти", яъни ростлик -кутулмоқлик, камолот, иккинчи томондан, пок виждонлик ҳақиқатгўй одамларнинг оғир саргузаштларни бошидан кечириши, қийинчилик кўри-

ши. Навоий бу зиддиятни илғо, ростликни ҳақиқатпарастлик, чин сўзлилик, виждон ва садоқат каси тушунчалар билан боғлар экан, жамиятдаги асосий кураш — яхши, адолатхоҳ одамлар билан найрангбоз, қаллоб, ёлғончи шахслар орасидаги курашни ифодалаб берган ва узи уша ростлик танатанаси учун курашувчилар тарафида туриб, фикр изҳор этган.

Алишер Навоийнинг таъкидига кура кизб (ёлғон), фирибгарлик билан ном қозонган одамнинг чин сўзига ҳам одамлар ишонмайди-лар ("чин деса ҳам халқ инонмас анга"). Бунинг исботи учун ооо охирига ёлғончи дуррож (қирғовул) ва шер ҳикоятини келти-ради. Урмонда бир баҳайбаш шер бор эди, болаларини жуда яхши кўрар, улар билан уйнаб юрарди. Болаларини тишида олиб юрарди. Уша урмонда бир қирғовул ҳам яшар, шер боласини тишлаб у жой-дан — бу жойга утганда пир этиб учар, шер эса ҳадиксираб тиши-ни боласининг оаданига ботирарди ва боласи ҳалок бўларди. Бу ҳам шерни азарди. Бундан қутулиш учун шер дуррож билан дўст-лашишга аҳд қилади. Шер дуррожга: менинг сенга ҳеч бир қасдим йўқ, менга дўст бўлсанг, сени душманлардан халос этиб, ҳимоям-га оламан, дегач, дуррож ҳам рози бўлади. Лекин дуррож шерни ёлғон нағмалар, сўзлар билан алдар эди. Шер унинг ёлғонлари-га кўникиб қолган эди. Бир кун дуррож овчининг тузоғига илиниб, ҳарчанд ёрдамга чақирса ҳам, шер ҳар галгидек алдаяпти деб, пинагини бузмайди. Натижада дуррож ҳалок бўлади.

Бу ҳикоя орқали шоир ёлғончилик, козиоликнинг охири ҳало-катли эканини кўрсатган. "Инсоннинг ҳамма гуфтори ҳам хуш эмас, қадрланадиган сўз хушдир" дея бобни якунлаган. Амир Хус-рав ҳам охирида бир ҳикоят келтиради. Унда авлиёлардан бири Иброҳим ибни Адҳам йўлда кетаётганда бир йўловчи ундан: бу улуг

мартабани, билим-маърифатни қандай эгалладинг, део сурайди.

Шунда Иброҳим:

Гуфт: аз он ру, ки забон солу моҳ,

Доштам аз беҳудагуйи нигоҳ.

Дуржи даҳонро нагшодам зи банд

Жуз ба ҳадисе, ки бувад судманд.

Гуфтани бефоида тарки ҳаёст,

Қавли муважжаҳ сифати анбиёст. (Іб. І24-с.)

(Дейди: тилимни ою йиллар беҳуда, бемаъни сузлар айтишдан сақладим. Оғиз сандиқчасини фойдали суздан бошқасига очмадим. Фойдасиз суз айтиш ҳаётга эндир, асосли, мақбул суз айтиш пайгамбарлар сифатидир).

Шу тариқа: Амир Хусрав аксар сузнинг ҳаётдаги амалий аҳамиятини, ростгуйиликнинг нафи ва ёлгончиликнинг, сергаплик, беҳудагуйиликнинг зарарини таъкидлашга эътиборини қаратса, Алишер Навоий тил масаласига чуқурроқ ёндашиб, рост ва ёлгоннинг социал моҳиятини очишга, одамлар ҳаёти, ҷамиятга таъсирини тунтиришга диққат берганлиги маълум бўлади.

Шундай қилиб, тил, суз ҳақидаги фикрлар Амир Хусрав ва Алишер Навоийда бир-бирига тўғри келади. Аммо Навоийда эҳтирос кучлироқ, танқид руҳи уткир. Бундан ташқари суз боида Навоий туркий тилнинг имкониятлари хусусида гапириб, ўзи журъат билан бу тилда катта асар ошлаганини ҳам ғурур билан таъъин баён этганки, оу ҳам унинг асарининг ўзига хослигини белгилайди. Навоийнинг қарашларида Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий қарашларининг таъсири борлиги аниқ. Низомийда ҳам, Жомийда ҳам тил ҳақида, сузнинг инсон зотини улугловчи фазилатлари хусусида фикрларда Амир Хусрав билан Алишер

Навоийнинг илм ҳақидаги, ақл-заковат ва тил ҳақидаги фикрлари моҳиятан Низомий Ганжавий-да мавжуд. "Махзанул асрор"да "Гуфтор дар фазилати суҳан" (Суз фазилати ҳақида суз) ва "Бартариин суҳани манзум аз мансур" (Назмнинг насрдан баландлиги ҳақида) деган иккита боб бор. Биринчи бобда умуман сузнинг илоҳий моҳияти инсон учун аҳамияти ҳақида гапирилади. Низомий ёзади:

Жунбиши аввал, ки қалам баргирифт,
Ҳарфи нахустин зи суҳан даргирифт.
Пардаи хилват чу барандохтанд,
Жилвати аввал ба суҳан сохтанд. (I5.283- 284-с.)

(Қаламни йўлга солган биринчи ҳаракат бу интилишни авваломбор Суздан олди. Биринчи парда кутарилганда илк жилланган нарсa Суз эди).

Қиёс учун "Матлабул анвор"нинг Суз ҳақидаги бобининг бошланишини келтирамиз (Амир Хусравда суз таърифи бир бобда келтирилади):

Ҳар чй дар ин чархи кўҳан сохтанд,
Қолабе аз баҳри суҳан сохтанд.
Лек наяфтод ба руйи замй,
Қолаби ин сикка беҳ аз одамй. (I5.III-с.)

(Бу эски дунёда нимаики яратилган бўлса, бу суз учун яратилган қолиқдир. Аммо ер юзида одамдан булак сузга мувофиқ қолип яратилмайди).

Энди Абдурахмон Жомий асарини олиб қараймиз: (Жомийда Низомийга эргашилган ҳолда Суз мавзуйига икки боб бағишланиб, яна бир боб шеърият ва шоирлик масаласига ҳам ашратилган):

Пештарин нафҳаи боғи суҳун,
Ҳаст насими чаманоройи "кун".

Субҳидам он нафҳа чу бархостаёт,

Хушку тари ин чаман оростаёт.(2.252-с.)

(Сўз боғининг биринчи хушбўйлиги "кун"нинг чаманларни безовчи насимидир. Бу хушбўй ҳид тонгда кўзгалиб, ушбу чаманнинг ҳўли қуруғини беади).

Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" достонида Сўзга икки боб ажратилган, аммо Сўз ҳақидаги бобларни "мақолатлар"га киритмайди, балки асарнинг биринчи қисмига киритади. Низомий ва Жомийда ҳам шундай, лекин Амир Хусравда у учинчи "мақолат" тарзида келтирилган. Навоий сўз ҳақида бундай сўз бошлаган: "Сўз таърифидаким, башар вужуди сипеҳрининг кавокиби жаҳонтоби ва инсон эоти маъданининг жавоҳири сероби дурур ва саъд кавкабларининг бир-бири бирла қирони яхши асар кўргузуридин ва самин жавҳарларининг бир-бирига иқтирони дилпазир кўринуридин, назм таркибин наср тартибига таржиҳ қилмоқ" (I4.33-б.)

Алишер Навоий ўз одатига кўра бу ерда ҳам бобнинг насрий сарлавҳасида асосий "тезис"ларни қаторлаштириб кетади, яъни мақсад: 1) сўзнинг инсон моҳиятини белгилаши; 2) сўз инсоннинг ахлоқий сифатларини кўрсатиб туриши; 3) Шеърый асарнинг насрдан афзаллиги ҳақида гапиришдир.

Боб шундай бошланади:

Сўз гуҳариға эрур онча шараф,

Ким була олмас анга гавҳар садаф.

Турт садар гавҳарининг дуржи ул,

Етти фалак ахтарининг буржи ул. (I4.33-б.)

Биз тўртала асардаги сўзга бағишланган бобларнинг бошланма байтларини келтирдик. Маълум бўлдики, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий Сўзнинг фалсафий моҳиятига катта аҳамият бериб, аввал гапни шундан бошлаганлар. Зеро, урта аср донишманд-

лари, фикрига кўра, шунингдек, ислон ақидасига биноан ҳам, олам бошида Суз туради, яъни аввал Суз бўлган, сўнг Борлиқ вужудга келган. Шу боис инсоннинг асосий сифати ҳам суз- нутқдир. Инсон ввало сузда яхши ёки ёмонлигини изҳор этади.

Низомий Ганжавий кўпроқ Сузнинг илоҳийлиги, осмоний шарафитабкидлашга, унинг юксак қадрини очиб беришга интилан. Амир ғарав бу ғояни инсон шарафи ва қадри, фазилати ва нуқсонларига оғлаб шарҳлайди. Жомийда ҳар икки жиҳат баробарида яна бадиий суз фазилати устида тўхташ бор. Ҳазрат Навоий бўлса, юқорида қараб чиқилганидай Сузнинг қадри, муқаддаслиги, бадиий сузнинг азифаси, насру назм қиёсидан ташқари Сузда шакл ва маъно мутасоиблигини қаламга олади ва ҳам тасаввуфий ахлоқий ва ҳам бадиий-эстетик жиҳатдан муҳим ҳикматли фикрларни баён этади.

"Ҳайратул аброр"нинг ҳамма бобларида бўлганидай бу бобда ҳам буюк Навоий ахлоқий томонга кўп эътибор берган. Эсингизда бўлса, аввалги бобда Навоий инсон ҳилқати ҳақида гапириб, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи белги, аммо гапирувчи ҳар бир кишини инсон дея олмаймиз, инсонликнинг бош белгиси имондир, деган улуг бир фикрни баён этганини қайд қилгандик. Навоий Суз ҳақидаги бобларда ҳам шу позицияни изчил давом эттирган: Сузни фақат яхшиликка, яхши ишларга сарфлаш зарур, суз ёвуз ниятда ишлатилса, фалокат келтиради ва бундай одам мусулмон эмас. Фитна, тўхмат, игво, ёлгон - бу нуқсонларнинг бари Суз орқали содир бўлади. Одамлар суздан фойдаланиб, юз хил найрангни ишлатадилар: Суз кишини улдиради ва тирилтиради, суз мулкни обод этади ва вайрон қилади, Суз улуг ишларни бунёд этади ва хунук воқеаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Навоий бунинг қатор мисолларини чоғиштириб берган: чунончи:

Фитна қилиб ваъдау пайғом ила,

Ақлни маст айласа дашном ила.

Кўргузубон лоба малоҳат уза,

Лобаси туз сепса жароҳат уза.

Ким экин ул шуълага ёқилғучи,

Е бу жароҳатга даво қилғучи. (14.33-34-б.)

Хуллас, сўз, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи белги экани, сўзни қадрлаш, тилга эътибор қилиш лозимлигини уқтириш Шарқнинг кўп шоирларида бор. Қуринадики, ҳар бир адиб бунда анъанавий хулосаларни янги ифода – ибора билан такрорлаш баробарида ўзи ҳаётда кўрган, кузатган воқеа– ҳодисалардан чиқарган хулосаларини ҳам сингдирган. Зеро, насиҳат, фойдали гап айтиш, одамийлик хислатларини ҳимоя қилиш ҳам шоирнинг бурчи ҳисобланган. Айниқса, Низомий, Навоий, Хусрав Деҳлавий каби мутафаккир адибларда бу интилиш аниқ сезилиб туради.

Умуман олганда сўз – одамнинг шарафи, сўз-фазилат, сўз-ахлоқий камолот васитаси. Шунинг учун уни шу йўлда сарфлаш лозим. Буюк шоирларнинг хулосаси ана шу.

б) МУҲАББАТ -ПОКЛОВЧИ КУЧ

Ишқ ва ошиқлик Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий ижодида кенг ўрин олган мавзулардан. Зотан, бу мавзу барча суфий шоирлар, чунончи Фаридиддин Аттор, Мавлоно Румий, Саъдий Шерозий, Хужа Ҳофиз Шерозий, Мавлоно Лутфий, Абдурахмон Жомий ижодида ҳам асосий ўринни эгаллайди. Бунга ажабланиш керак эмас. Чунки Шарқ шеърияти яхлит олганда ишқ ва ошиқликни қўйлаган шеъриятдир. Унс ва яқинлик, инсоннинг инсонга муҳаббати, яъни икки киши орасидаги меҳр, шарқ шоирлари ишқ концепциясининг ўзгариш ташкил этса-да, ишқ моҳияти- ошиқликнинг маъно ва мазмуни фақат шу концепция орқалигина изоҳланмайди. Шоирлар ёр ишқи билан бирга, ҳаётга муҳаббатни, борлик, коинот билан ягоналик, руҳий-маънавий муштаракликларни ҳам ишқ тушунчаси ёрдамида талқин этадилар. Ёру биродарликни, яхши инсонга меҳр қўйишни, яхшилик, эзгуликка эътиқодни ҳам ишқ мазмунига сингдириб юборадилар.

Таҳлил қилинаётган достонларда ишқ ҳам илоҳий ва ҳам дунёвий маънога эга. Буни Алишер Навоий "ишқи ҳақиқат" ва "ишқи мажозий" деган истилоҳлар билан атаган. Илоҳий ишқ- бевосита Аллоҳга бўлган муҳаббат, мажозий ишқ эса- дунё гузаллигига муҳаббат. Алишер Навоийнинг таърифига кўра, Фаридиддин Аттор, Жамолиддин Румийга ўхшаган шоирлар "ишқи ҳақиқий" қўйчиси бўлса, Шайх Саъдий, Хужа Ҳофиз, Амир Хусравни ишқи мажозий билан ишқи ҳақиқийни "махлут" қилган, яъни қўшган шоирлар сифатида тилга олади. Ўзини ҳам ана шу кейингилар қаторига қўшади.

Навоийнинг ушбу таснифи илмий- тадқиқот ишларида неча бор тилга олинган. Мисол учун М.Имомназаровнинг "Ҳақиқат ва мажоз" ("Шарқ юлдузи" журнали, 1988, 1990, 1991, 4-сон), Н.Комиловнинг "Тасаввуф ва бадиий ижод" ("Ёшлик" журнали, 1991, 8-сон), "Ишқ

оташининг самандари" (Б.Эралиев билан бирга. "Шарқ юлдузи", 1991, II-сон), "Севганимизнинг севгани ҳам севимлидир" ("Ёшлик", 1993, 9-сон), "Тавҳид асрори" ("Сирли олам" журнали, 1993, 9-10-сонлар) номли мақолалари, И.Ҳаққуловнинг "Тасаввуф ва шеърият" (Ғ.Ғулом номидаги нашриёт, 1991), С.Олимнинг "Ишқ, ошиқ, маъшук" ("Фан" нашриёти, 1992) номли китобларида тасаввуф ва муҳаббат масалалари ёритилган, шеъриятдаги илоҳий ишқ моҳиятини очишга ҳаракат қилинган. Лекин кўп тадқиқотларда "мажозий ишқ" соф дунёвий муҳаббат мазмунида талқин этилиб, Навоий, Ҳусрав, Жомий асарларида тасаввуф йўқ, улар дунё гўзаллини, реал инсон муҳаббатини тасвирлаган деган фикр баён этилади. Кейинги тадқиқотлар бундай қараш хато эканини тасдиқлади.

"Мажозий ишқ" тушунчасини соф дунёвий муҳаббат тарзида тушунмаслигимиз керак экан. Чунки биринчидан улуг шоирлар дунёни тарчи махлуқот олами, ғоний ўткинчи деб англаган бўлсалар-да, ammo дунё Аллоҳнинг ибди, унда Аллоҳ сифатлари зуҳур этган. Лайли ва Ширинда Аллоҳ жамолининг қудрати акс этгани учун Мажнун билан Фарҳод уларга ошиқи беқарор. Шоирлар мажоз (мажоз дегани ҳақиқатга тескари тушунча, образ, тасаввуф демак), орқали ҳақиқатга боришни кузлаганлар. Навоий таърифига биноан, мажозий ишқ босқичини босиб ўтиш илоҳ ошиқи учун зарур, чунки ишқ одам тийнатиини ёндириб, дунё ғуборларидан поклаб боради. Шоир "Фарҳод ва Ширин" достонида ёзади:

Бу ўзлукдин қутулмоқ чора сози,
Нима йўқ уйлаким ишқи мажозий,
Ангаким қолди ғам шомига жовид,
Бурун суоҳ улаи, толеъ сўнгра хуршид.
Мажозий ишқ бўлди суоҳи анвор,

Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар. (14.219-б.)

яъни суфий ошиқ ғоний булиб илоҳ васлига етишиши, ўзлигидан қутилиши учун мажозий ишқ билан оғриган булиши керак. Ишқи мажозий худди тонг каби. Тонгдан кейин куёш чиққандай, мажоздан кейин ҳақиқий ишқ пайдо оулади.

Икки хил ишқ тасвири барча машҳур "Ҳамса"ларда асосий хусусиятдир. Соф лирик шоирлардан фарқ қилмо, достоннавис адиблар муҳаббатни ғазал, мухаммас, рубоий каби лирик жанрларда васф этиш, лирик қаҳрамоннинг ошиқона дардли кечинмаларини ифодалаш, куйлашдан ташқари, эпик қаҳрамонлар характери, жонли лавҳа ва воқеалар тасвири орқали соф муҳаббат куч-қудратини намоиш этиш, ишқнинг инсон зотини улуглаш, инсонни шарафловчи фазилатларини тасвирлаб бериш имкониятига эга бўлганлар. "Махзанул асрор", "Матлаъул анвор", "Тухфатул аҳрор" ва "Ҳайратул аброр"да ушбу икки усулдан яхши фойдаланилган.

Низомий достонида ишқ-муҳаббатга алоҳида боо ёки "мақолат" бағишланган эмас, лекин "Дар тавсифи шао ва шинохтани дил" деган оорда Кунгил хосияти, Кунгилни таниш ҳақида сўз борадики, Кунгил бу ишқ маскани, ишқсиз юрак юрак эмаслиги маълум, Низомий инсоннинг энг нозик туйғулари, маҳрами розга айтилган муқаддас хислатларни Кунгил билан боғлаб талқин этган ва бу кейинги шоирларда ҳам шундай давом этган. Бундан ташқари, "Ҳамса"навис шоирларда ишқнинг моҳиятини назарий жиҳатдан тушунтириб бериш, ишқ ва ошиқлик нима, деган саволга жавоб қайтариш, мазкур масала бўйича тушунча — қарашларини баён эташ ҳам бор. Масалан, Хусрав Деҳлавийнинг "Матлаъул анвор" достонидаги саккизинчи мақолат ишқ таърифига бағишланган. Шоирнинг эътиқодига кўра, "ишқ руҳоний кишиларнинг сифатидир" ва шунинг учун унинг "пояси" — асоси

жуда баланд бўлмоғи лозим. Шоир ишқни фисқ ва шаҳвоний ҳирсга қарши қўйиб одамнинг чинакам одамийлигидан нишона деб билган. Одам "танаси лойдан яратилгандан кейин" дейди Хусрав Деҳлавий хоннинг уйини кунгилга топширадилар.

Одамий он, аст, ки дар вай дилест,

В-ар на алафхонаи обу гилест. (15.178-с.)

(Кунгил -юраги бор одам -одамийдир. Булмаса у деворлари лойдан ясалган оғилхонадир).

Шоир давом этиб ёзадики, "кунгил", "дил", "юрак" дегинда ичига қон тўлган бир парча гуштни тушунманглар, агар шундай бўладиган бўлсаларингиз, эшак энг катта соҳибдил бўлиб чиқади. Дил -бу ишқ, орзу интилиш, вафо -сидқ демак. Барча ҳайвонлар жон билан тирик, аммо инсон юрак билан тирик, юрак амри билан яшаган одамнинг умри чинакам умрдир. Кунгил -бир чироғ, ёниқ машъала.

Зиндаги дил чи бувад? -сузу доғ,

Мурда бувад ҳар ки насузад чароғ. (15.178-с.)

(Кунгилнинг тириклиги нима? -ёниш ва ёнишдан қолган асорат олами. Кимниким уйда чироқ ёнмаса у улғандир).

Дардли дил билан яшаган одам узини тириклар қаторида ҳисоблаши мумкин. Ҳақиқий дард эса ишқдир, дардли бўлиш ошиқ бўлиш демак. Хусрав деҳлавий буни ўзига хос усул -турли қиёслар келтириш билан уқувчи зеҳнига сингдириш пайида бўлган. Чунончи: сув билан лойда шавқ йўқ, улар қолип ҳолос, хумни оғзигача май билан тўлдирсалар ҳам маст бўлмайди, кабоб сихи кабобнинг омайронидан оохабар, пиша гулоб ҳидини сезмагай ва ҳоказо. Совуқ, бетаъсир сертакаллуф одамда ёниш-уртаниш бўлмайди. Шунинг учун ишқ ҳам бундай одамлар қалбига кирмайди, ишқ-муҳаббат ёниқ дилларни ма-

кон этади:

Ишқ забони зи ҳар афсурда пурс,
Сузиши он аз дили озурда пурс.
Завқи намак гарчи забонро хуш аст,
Чун ба жароҳат фиканӣ оташ аст.(15.179-с.)

(Ишқ тилини афсурда —шамли, паршон одамдан сура, унинг урташини озурда кунгилдан сура. Тузнинг таъми —завқи тилга ёкса-да, лекин ярага қуйсанг оловдай қуйдиради).

Шундай қилиб, Хусрав деҳлавий ишқни юракдаги оташ, шувъа деб таърифлаган. Олов юқорига интилгани каби ишқи бор одамнинг руҳи ҳам баландларвоз бўлади, чин поклик оламига юз тутлади. Бироқ бу йул жуда оғир ва машаққатли йул, не-не азобларни бардош, сабот билан енгган, тубан ҳислар ҳужумига дош беролган мард инсонгина ошиқ бўлиши мумкин. Ошиқлик ҳавас, кунгил овунчиғи эмас.

Зинда на онест, ки жоне дар уст,
Уст, ки аз ишқ нишоне дар уст.
Жон, ки на ишқаш бувад он бозист,
Ишқ на бозист, ки жон бозист.
Чанд бари ишқ ба бози басар,
Ишқ дигар бошаду бози дигар,
Мард, ки дар ишқ зи жон фард нест,
Гар сафи кофир шиканад мард нест.(15.181-с.)

(жони бор ҳар киши тирик саналмас, Ишқдан нишонаси бор одамгина тирикдир. Ишқи йуқ жон уйинчокдир, ишқ эса уйин эмас балки жонбозликдир. Эй ишқни қачонгача уйин ҳисоблаб юрасан, ишқ бошқаю уйин бошқалигини англа. Ишқ йулида жонидан кечмаган одам кофирлар лашкарини енгса ҳам мард эмас). Яхши, чиройли юзни севиш одамзотга хос хислатдир. Чиройли қомат, чиройли чеҳ-

ра, баркамол жамол кунгилни яйратади ва ҳам беҳад азобу уқубатларга гирифтор этади. Чунки севги осонлик билан муяссар бўладиган бахт эмас, ҳаёт шундай қурилганки, висолдан кура ҳижрон, ҳузурланишдан кура азобланиш, сурурдан кура хору зорлик кўпроқ. Аммо, ошиқ учун ҳижрон азоби —роҳат, ёр истиғноси— умид, Қийналиш —висолга ягона йул. Шам ҳам ёруғлик таратиб парвонани узига жалб этади, ҳам куйдиради, яхшиларнинг руҳи кунгил тузоғи, аммо яхшиларнинг бевафолиги жоннинг изтиробига сабабчи. Хусрав Деҳлавий шу маънода қуйидаги байтларни келтиради:

Руйи наку роҳати наззорагист,
Бар дили ошиқ ғаму овозагист.
Он ки ту бини руҳи зебои шамъ,
Сузиши парвона шуду зеби жамъ.
Сурати шоҳид ажаби маънавист,
Хатти мусалсал рақами жодувист,
Кас зи руҳи хуб вафое наид,
Кист ки он диду жарое наид. (15.182-с.)

(Чиройли юз қараганда роҳат бағишлайди, аммо ошиқ дилига ғаму ташвиш келтиради. Шамнинг зебо жамолини кўр, парвонани куйдириб, мажлиснинг безағи бўлди. Маъшуканинг сурати маънавиятнинг ажалидир, унинг чиройли тунлари (хати) сеҳри жоду рақамидир. Чиройли юзлилардан ҳеч ким вафо кўрмади, чиройли юзни кўриб, вафо кўрмаган борми?).

Демак, шоирнинг уқтиришича, инсонни севиш, гузал чехрага назар солиши, ҳусну жамолидан баҳра олиши табиий ҳолдир (Кунгил гузал юзни истаганида, кўз ноилоҳ юзни томоша қилади). Жамики гузаллик олами, жумладан, инсон ҳусни ҳам кунгил завқини кўзғатади, дил торларини чертиб, сайратиб юборади. Аммо инсондаги бу

туйғу бегараз, пок ният асосига қурилган, ҳусну ҳавасдан тоза интилишнинг натижаси бўлсагина чинакам муҳаббат мартабасида қадрланиши мумкин. Шу маънода Хусрав Деҳлавий нопок нигоҳ билан, ҳирс билан маҳбубага қарашни қоралайди. Шаҳвоний ҳирс ишққа бегона, инсон фазилати, шаънини ерга урадиган паст тийнат кишиларнинг хислатидир:

Дидани хубонаст ба шаҳват вубош,

Қанд чу май гашт, набошад ҳалол. (Іб.І83-с.)

(Ўзаллар юзига шаҳват ҳирси билан боқиш гуноҳ, қанд шаробга айлангандан кейин ҳаром бўлади).

Амир Хусрав ўзал инсон жамолидан баҳра олиш боғнинг таровати, саҳронинг доласи, тонгнинг ҳуснини томоша қилиб, лаззат олишдай маънавий - руҳий эҳтиёжга айланишини талаб қилади, дейди. Кузи пок одамни "санамлар рухсориға боқишини манъ этиш хатодир", деб ёзади у. Аммо, назари, қалби пок бўлмаган кишининг кузи оқиб тушсин, чунки бундай "кузнинг сурмаси тупроқдир, холос".

Амир Хусравнинг бу фикрлари ўз даври учун катта журъат эди. Чунки шариат ҳомийлари, бир томондан одамлар орасидаги пок севгини тушунмасдан, умуман ишқ-муҳаббатни инкор этсалар, иккинчи томондан, аёлларнинг очик юриши, улар ҳусну жамолидан уларнинг баҳраманда бўлишини бутунлай таъқиқлаган эдилар. Урта аср феодал тузуми шароитини бир нафас кўз олдимизга келтиришга уриниб кўрайлик. Хотин-қизлар ҳаёти чор девор ичида кечган, диний ҳурофот ва ҳар хил одатлар одамларнинг эрки-орзусини кишанлаб турган замонда, шундай ғояларни олдинга суриш, инсоний ҳисни, поклик ва маънавий юксалиши билан боғлаб талқин этиш, ўзалликдан баҳрамандликни тарғиб этиш даврга нисбатан прогрессив ҳаракат эди. Албатта, Амир Хусрав ва бошқа шарқ шо-

ирлари бундай ишқни илоҳийлаштиришгача бориб етганлар. Лекин, шунга қарамай, барибир, бу ғояларнинг аҳамияти камаймайди. Абдурахмон Жомийда ҳам ишқ махсус бобда олиб қаралган. Шоир ўзича ҳикматона гаплар билан бу тушунчанинг моҳиятини очиб беришдан ташқари, эсда қоладиган ифодалар ва тамсиллар келтириб, ишқнинг улуг хислатларини васф этган:

Равнақи айёми жовидонист ишқ,

Мояи коми ду жаҳонист ишқ.

Майли таҳаррук ба фалак ишқ дод,

Завқи тазарруд ба малак ишқ дод.

Чун гули жон оуи таашшук гирифт,

Бо гили тан ранги тааллук гирифт.

Робитаи жону тани мо аз ўст,

Мурда^ани мо, зистани мо аз ўст. (2.279-280-с.)

(Ёшлик аёмининг равнақи ишқдир, икки жаҳон бахт-муродининг сабаби ишқдир. Фалакка ҳаракат қилиш майлини ишқ берди, покланиш завқини фариштага ишқ берди. Жон гули ошиқлик ҳидини олгач, тана лойи билан алоқадорлик расмини қабул қилди. Бизнинг жисмимиз ва жонимиз орасидаги алоқа ундан, ўлишимиз, тирилишимиз ҳам ундан).

Демак, Жомий ишқни илоҳий беинтиҳо қудрат деб олади, оламни ҳаракатга келтирувчи куч деб қарайди. Ишқ бизни юқори оламга ҳам, пастги-моддий оламга ҳам боғлаб туради. Амир Хусравнинг маъшуқага ҳирсу ҳавасдан пок назар билан боқиш ишқнинг асоси ва биринчи шартидир, деган фикри Алишер Навоийнинг "Маҳбубул қулуб" асарида бундай ўз акс-садосини топган, бир қадар тақомилга етган." Ул (яъни ишқ -М.М.) пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошўбидин кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамоли-

дан баҳра олмоқ" (II.42-6.)

Навоий бундай ишқни хос кишиларга насиб этиладиган туйғу деб тушунтиради ва ишқни уч қисмга ажратади: биринчиси —авом ишқи, иккинчиси —"хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар, учинчиси —"ҳақиқат бодасидан маст риндлар" ишқи. Қизиғи шундаки, Алишер Навоий устози Хусрав Деҳлавийнинг узини ҳам "покбоз ва шавқу ниёз аҳлининг назмтирози" сифатида таърифлаб, иккинчи тоифа ишққа иқтидо этган кишилар зумросига киритади. Сабаби, деб тушунтиради ўзбек шоири, Хусрав Деҳлавий ўз асарларида "пок нафас ва гуфтори пок, ва маонийлик ашъори ишқ аҳли орасида ғавғо ва важҳу ҳол анжумани фазосида алоло (гулгула, овоза) солибдур". Маълум бўладики, Навоий "ҳинд сеҳргари"нинг узига хос услуби, дунёқараши, эстетик кредоси ва муҳаббат концепциясини чуқур англаган ва унинг қарашларига хайрихоҳлик билдирган: кўнгилнинг поклиги, пок ният билан, пок туйғу асосида маҳбубни севиш Навоий ғазалларида кўп марта таъкидлангани ва бу ғоянинг кенг ташвиқ этилиши шундан, албатта. Чунки, Навоий муҳаббатни "покбозлик" дейиш билан бу ажиб инсоний ҳисни инсон ахлоқига боғлаб изоҳлайди. Яъни у демоқчики, инсон қанчалик етук, қалби пок, ахлоқий соф бўлса унинг кўнглида ишқ шунча кўп урин олади, шунча завқ-шавқи тўлиб тошган бўлади. Навоий назарида Хусрав Деҳлавий фақат пок ишқни куйлаган шоиргина эмас, балки ўзи ҳам "покбоз" ошиқдир, бошқаларга намунадир. Шу каби, Шайх Ироқий, Ҳофиз Шероҳий, Абдураҳмон Жомийларни ҳам Навоий чин ошиқлар қаторида васф этади. Мадомики, шундай экан, улўф Навоийнинг узини ҳам ана шундай "покбозлар" сафига қўшишга ҳақимиз бор. Зеро Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти ва ижоди шунга далолат этади.

Алишер Навоийнинг "ишқнома"си "Ҳайратул аброр" достонида ҳам алоҳида боб бўлиб кирган. Боб "Ишқ ути таърифидаким, шуъласи бало саҳросининг лолалари ва ахтари балокаш кўнгул парчаларидурур ва бу меҳнат қаро шоми анинг тутуни ва бу шомнинг мухтарики навкаблари анинг учқунидурур. Ва ҳусн анвориким, шунча ўтқа боис, анинг барқидин бир ламъа ва мунча ҳароратқа муҷиб, анинг қуёшидин бир ашиъадурур". (I4.84-б.) Биз атайлаб боб сарлавҳасини тулиқ келтирдик. Чунки сарлавҳаларда Алишер Навоий одатан бобда зикр этиладиган воқеалар ва фикрларни ихчам ҳолда баён этади, Боб сарлавҳасининг мазмунидан шоирнинг нимага диққат қилаётгани, нима ҳақда тўхтаб ўтишини бемалол аңлаш мумкин. Агар биз келтирилган сарлавҳага эътибор берсак, Навоий "ишқ" сўзи билан вообаста ҳолда "ўт", "шуъла", "бало", "балокаш кўнгул", "меҳнат қаро шоми", "ҳусн", "ҳусн анвори" каби сўз ва иборалар қўллаганини кўрамиз. Дарҳақиқат, ишқ азобсиз, ўталангасиз кечмайди, у кўнгилни минг балоларга гирифтор этади, яъни аниқроқ қилиб айтсак, ошиқ изтиробу қийноқлар билан ёр солига етиши мумкин. Навоийнинг ёзишича, ишқ азалдан инсон боласининг хилқатида мавжуддир. У "руҳ майи" бирла жисмга кириб келади ва уни маст этади. Руҳ оламининг гузаллиги, ҳусни "гумондин фўзун" — беҳад зиёд. Инсон жисмига таралган ишқ оҳанграбоси шу беҳудуд гузаллик олаmidан тушган нурдир. Инсон булбул гулга ошиқ бўлиб сайраганидай, шу шуъладан маст, бетоқат бўлиб, узини йўқотиб, мажнун каби ошуфтадир, инсон— дунё гузаллигининг ошуфтаси, дунё, ҳаёт уни сеҳрлайди. Бу сеҳр гузал аёл ёки чиройли ёр қиёфасида кўриниши ҳам мумкин.

Ишқ чу тугёни камол айлади,

Ошиқ ўзин шефта ҳол айлади.

Хусн доғи жилва қилиб дилписанд,

Зулфга топшурди балодин каманд.

Тушти жаҳон мулкига гавғои ишқ,

Булди замон аҳлига яғмои ишқ. (I4.85-6.)

Шундай қилиб, ишқ бутун борлиқни қамраб олган "жаҳон мулки" яъни жонсиз жисмлару ва жонзотлар, ҳаракатдаги ва ҳаракатсиз ашёлар, еру осмон жисмлари шоир назарида ишқ қонуни билан яшайди. Қуринадики, Навоий ишқни Хусрав Деҳлавийдан кура чуқурроқ ва фалсафийроқ талқин этади. Шу ерда яна бир марта "Маҳбубул қулуб" асарига мурожаат қиламиз. Асарнинг "Ишқ зикрида" деб номланган ўнинчи бобида қуйидаги сўзлар бор: "Ишқ ахтаредур дурахшанда, башарият кўзи нуру сафоси андин ва гавҳаредур рахшанда, инсоният тожининг зебу баҳоси андин" (II.4I-6.) Қуринадики, улуг гуманист шоир ишқ-муҳаббатни юксак шарафлайди, уни кўзимизнинг нури, кўнгил сафоси деб таърифлайди. Хуллас, муҳаббат — ҳаётнинг, яшамокликнинг зарурий унсури деб қаралган. Яна шу нарса диққатни тортадики, худди "Ҳайратул аброр" достонида бўлганидай "Маҳбубул қулуб"да ҳам ишқ билан оташ, "ахтар" (учқун), аланга ҳамроҳлиги таъкидланган. Бу ишқнинг доимий сифати ёнмаган ва ёндирмаган кўнгил — кўнгил эмас; ўртанмаган ошиқ — ошиқ эмас. Ишқнинг ёндирувчи шуъласи ошиқ танини пиширади, тоблайди, чинакам маънавият оламига тайёрлайди.

Алишер Навоий яна шуни ҳам алоҳида қайд этадики, "ишқ шоҳу гадога баробар: "Иноди олинда тенг ҳам подшоҳ, ҳам гадо; бедоди қошинда бир ҳам фосиҳ, ҳам порсо". Лекин, ишқ кўпроқ гадоларга насиб этади, чунки подшолар, амирлар давлат, мол-дунё ишқига гирифтор. Мол-дунё жой олган кўнгилдан ёр муҳаббати, соф ишқ жой олиши қийин. Навоий буни Баҳром 1-ур образида ажо-

йиб саргузаштлар орқали тасвир этганини биламиз. Шу каби "Фарҳод ва Ширин"даги Хусрав образи ҳам шу гоёни тасдиқлашга хизмат этади.

Энди яна "Ҳайратул аброр" достонига қайтайлик. Навоий бу достонига ишқнинг жаҳоний қудратини таъриф этиб келиб, ислом ақидаларига нисбатан ҳийла "даҳрий" фикрларни баён қилишга журъат этади. Унинг назарида буюк Ишқ олдида Маккау Каъба, қуръону шариат, жаннату дузах бир чақага арзимайди. Ишқ олови буларнинг барчасини ёндириб, яксон этиши, масжидни калисога, тасбеҳни зуннорга, исломни куфрга айлантириши ҳеч гап эмас. Мана бу "даҳриёна" байтларга диққат қилинг:

Май ути бут юзидин ургоч алам,
Куйдуруб ул шуълада мусҳафни ҳам.
Андаким мусҳаф варақин куйдуруб,
Лавҳни ут ёқмоқ учун синдуруб.
Дайрга масжидни ҳақир айлабон,
Куфрга имонни асир айлабон.
Хирқаи тақвини қилиб итга жул,
Руқъалари ҳар сори жул узра гул.
Куфр саводиға чу очиб китоб,
Борча самадни санам айлаб хитоб,
Масжид аро бодаи исён сотиб,
Ўшаи меҳроб аро куп уртаниб... (14.85-6.)

Мазкур байтларнинг мазмунини келтирамиз: маъшук юзидан май олови аланга олиб ёнгандан кейин, у ўз шуъласида қуръонни ёндиради. Қуръоннинг варақларини куйдиргандан кейин китоб остига қуйиладиган лавҳ ёғочини ҳам синдириб ёқади. Ишқ масжидни черков олдида арзимас қилади, имонни кофирликка асир этади.

У тақво тунини итга туқим этиши мумкин, шунда ямоқлар туқим узра ёйилган гулларга ухшаб қолади. Кофирлик таълими учун китоб очиб, барча "самад" (худонинг абадий, мангулигини англатувчи сифат)ни "санам" (гузал маҳбуба сурати, ер маъшуқа) деб хитоб этадиган қилади.

Навоийнинг бу байтларида катта журъат, тафаккур жасоратигина эмас, балки эҳтирос ҳам бор. Ўрни зимдан шоирнинг бутун диний расму русум, ақоид — тасаввуротларга тамасхур — захарханда билан қараши, уларни инкор этишини ҳис этамиз. Уша шароитда, шариат ҳукми ҳаммага раво деб ҳисобланган бир шароитда шундай фикрларни баён этиш, инсоний ҳис-туйғу, пок интилишларни ҳатто муқаддас китоб-Қуръондан ҳам баланд қўйиб таърифлаш нақадар чегарасиз руҳий эркинлик, доҳиёна дил ва тийнат эркинлигини талаб этардики, бу фақат Навоийдагина ўз инъикосини топди. Хусрав Деҳлавийнинг "Матлаъул анвор" асарида Навоийдагидек "даҳриёна" мисралар йўқ. Балки бу Низомийда бордир? Қани курайлик-чи. Низомий "Хамса"сининг биринчи достони "Махзанул асрор" да ишқ мавзуйига махсус боб бағишланган эмас. Фақат унинг "Хусрав ва Ширин" достонида "Сухане чанд дар ишқ" ("Ишқ бобида бир неча суз") деган боб келтирилган бўлиб, унда муҳаббатнинг умумжаҳоний қудрати ҳақида гап кетса-да, аммо ислом ва шариатга қарши "даҳрий" байтлар йўқ. Демак, бу уринда Навоий ҳар иккала устозидан ҳам ўзиб кетган. Ишқнинг фалсафий моҳиятини теранроқ очиб берган, уни ижтимоий иллатлар, диний ақидалар ва одамларни бўғиб, фикрни, ҳисни мажруҳ, қарахт этган хурофотга қарши кураш қуролига айлантирган.

Бироқ, улуг ўзбек шоири Ишқнинг фақат шу фазилатини айтиш билан чегараланган эмас. "Ҳайратул аброр"да ишқ ҳақидаги боб-

да ижтимоий-ахлоқий масалалар ҳам кун тартибига қўйилган. Бош-
қача айтадиган бўлсак, ҳазрат Навоий муҳаббатнинг тарбиявий
ролига ҳам юқори баҳо бериб, инсон камолоти учун қанчалик за-
рур эканини таъкидлаб қўйган. Бу ажабланарлими? Йўқ, Навоийга-
ча бўлган Шарқ адиблари, файласуфлари ҳам муҳаббатни ахлоқий
сифатлар билан боғлаганлар. Ибн Сино, Абулмажид Саноий, Фари-
диддин Аттор ашъоларида муҳаббатнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида
суз боради. Хусрав Деҳлавийда ҳам, кўриб ўтганимиздай, ишқ бош-
қа инсоний фазилатлар билан бирга олиб қаралади. Алишер Навоий
шунга аминки, кўнгилда ишқ ўти аланга олган одам ёмонликка юр-
майди ва ўзгаларга ҳам ёмонликни раво кўрмайди. Зеро, ишқ-сахо-
ват чашмаси. У кўнгилда ёқилган чироқ, кўнгилни ёритиб, илм-маъ-
рифатга макон этади. Ишқ аввало инсонни гузалликка ошно этади,
гузаллик сиру асрорини кашф этишга ундайди, дидини, фаросатини,
зоҳни ва қобилиятини оширади, ошиқ киши зукко, тезфаҳм бўлиб
қолади. Бунга ҳусн ҳам сабабчи. Воқеан, ҳусн бўлмаганда ишқ-
нинг ўзи ҳам нишона бермас эди:

Ишқ аён қилмоқ эрур ҳусн иши... (I4.86-б.)

Ишқ тош кўнгилларни эритиши, зоҳидни бутпараст қилиши, жо-
ҳилни раҳмдил шахсга айлантириши мумкин. Чунки ишқ-муҳаббат ақл-
нинг иши эмас, аксинча бу туйғу ақлдан устунлик қилади, уни маҳв
этади. Ошиқларнинг девонсифат, мажнун бўлиб қолиши, чунки маж-
нунлик -содиқлик, вафодорлик демак. Сидқу садоқат, вафо бўлма-
ган жойда ишқу ошиқлик ҳам бўлмагай.

Булмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,

Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун,

Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,

Ҳуснни нетсун кишиким, они йўқ. (I4.85-б.)

Хуллас, инсон муҳаббат билан инсон, ишқ билан тирик — Навоийнинг эътиқоди шу. Бу улуг фазилатнинг биринчи белгиси эса Вафодир. Вафо Ишқнинг биринчи шарти, "ёрлик шеваси"нинг қондасигина эмас, пойдевори ҳамдир. Шунинг учун бўлса керак, "Ҳайратул аброр"да ишқ бобидан олдин вафо боби келади ("Саккизинчи мақолот"). Албатта, вафо тушунчаси ишқ тушунчасига нисбатан бир мунча торроқ. Вафо, агар таъбир жоиз бўлса анчайин "амалий", "дунёвий" тушунча, унда кайхоний мазмунни кўрмаймиз. Лекин, шунга қарамай бу икки тушунчанинг бир-бирига алоқадорлиги аниқ. Чунки вафо аввало муҳаббатда кўринади, синалади. Чин муҳаббат, одамлар ўртасидаги дўстлик, меҳр вафосиз содир бўлмайди. Вафосиз дўстлик дўстлик эмас, вафосиз ёр ҳам ёр эмас. Навоий гапни мана шу оддий ҳақиқатдан, одамлар ўртасидаги муносабатни белгиловчи вафонинг аҳамиятини таъкидлашдан бошлаб, то ёлғизликнинг даҳшатларини тасвирлашгача бориб етади. "Навоий "вафо"ни ... ишқни кенг маънода тушунади, бу тушунчаларни икки жинс ўртасидаги муносабатларгагина боғлаб қўймайди", деб ёзади таниқли навоийшунос А.Ҳайитметов (231.225-б.). Шоирнинг қуйи-ниб ёзишига қараганда, инсон зоти ёлғиз яшолмайди, ерсиз, дўст-меҳрибон кишиси бўлмаган одамнинг аҳволи ачинарли, оғир:

Ёрсиз эл оҳи ғамандуд эрур

Ёнса яғоч ялғуз, иши дуд эрур.

Тоқ киши айп уйин бил нигун,

Уйга қачон ҳомил ўлур бир сутун?

Синса уқоб эғни уза бир қанот,

Тез учар, лек анга бир дам ҳаёт. (14.81-б.)

Бир киши ёлғиз дарахтдай бесамардир, чакмоқ тошни ҳам бошқа тошга урилганда ўт чиқаради, бургутнинг бир қаноти синса,

қулаб тушади, оитта утиндан олов ясаб оўлмайди. Ана шу қатор мисолларни келтириб, мутафаккир шоир ҳаётнинг абадий қонуниятларидан бири жуфт бўлиб, жамият бўлиб яшашнинг фазилатини олқишлайди ва бундай жуфтликда бир-бирига вофодорлик, садоқат асос эканини ҳикмат тили билан таъсирчан формада баён этади. Унинг таъкидлашича, вафо дунёнинг энг ноёб гавҳари ("Сурса отин аҳли сафо жавҳари, Оҳ чекиб деки, вафо гавҳари."), инсон умрини безайдиган, уни улугвор этадиган хислат. Вафо, карам-бегараз, холис бўлиши керак. Қуёш мавжудодга доимо нур сочар экан, ҳеч қачон тамаъ учун, мукофот учун, манфаат юзасидан қилмайди бу ишни. Шунинг учун вафоли, карамли одам эвазига жафо кўрганда ҳам бу йулдан қайтмаслиги керак — "дарахт қанча кўп ҳосил бoғласа, шунча унга тош отадилар, шамъ уйнинг ичи ва ташқарисини еритади, аммо уй эгаси ҳар замон унинг бошини кесио туради". Меҳрга — номеҳрибонлик билан, вафoga жафо билан жавоо бериш чархи давлат шеваларидир. Чунки дунё шундай қурилган. Лекин яхши инсонлар бундан иорат олио, оу "кажрафтор"ликка тақлид қилмай вафoga вафо билан жавоо қайтаришга интиладилар.

Алишер Навоий шу боода дунёнинг бевафолиги ва бевақолиги ҳақида суз юритио келио, гапни ўз замони воқеаларига оурио юборади, замона одамларининг бир-бирини қадрламасликлари, орада меҳр-оқибат сунио оораётганидан шикоят қилади: Масалан; у ёзади:

Кимки вафо узра оорио бош анга,
Сарзаниш —ўқму эди подош анга?
Е бу замон аҳлига бу оулди оаҳр,
Нуш олибон қуймоқ эл оғзига заҳр.

Кимки оиров тутса гули тоза руй,
Гулшани ризвонча анга рангу буй.
Буки эваз, бермагай ул жуз тикан,
Бир демагил, балки дегил юз тикан.(14.81-6.)

Ўрни: кимки вафо йўлига бошини қўйса, бошини садоқат билан тикса, унинг мукофоти маломат, таъна санчиқлари (уқлари) бўларми? Еки бизнинг замон кишиларига бу одатми -фойда қўриб, кейин эл оғзига заҳр қўйиш. Биров тоза оир гул тутса ва бу гул агар жаннат гулидай ҳушбуй бўлса-да, лекин фақат тикан олади, бир эмас, минг тикан насибаси бўлади.

Одамлар, мана шунақа, аммо бундан ҳам кўра ёлғизлик жафоси оғирроқ.

"Бир киши андоқ кишиким бир киши"(14.81-6.)
дейди шоир, унинг ҳамдарди, меҳрибонлиги бўлмаса ҳоли нима кечади? Агар майиб-мажруҳ бўлиб қолса, кексайса ёхуд бирор дардга чалинса-чи? Бундай одамлар, Навоий уқтиришича, кўпинча ўзлари -ўзларига жаор қиладилар, чунки оировга яхшилик қўлини чузмаганлар, одамлардан қочиб, меҳр ошкор этмаганлар. Уларга теккан мукофот эса -ёлғизлик.

Ёрки ойини вафо йўқ анга,

Шамъ киоидурки зиё йўқ анга.(14.81-6.)

Шунинг учун меҳрибон, вафодор ёри бўлган гадо ёрсиз шоҳдан бахтиёрроқдир. "Бебаҳо гавҳар" бўлган ёрнинг ўзи гавҳардай ноёб. Навоий яна замона аҳли, одамларнинг вафосизлиги хусусидаги фикрига қайтиб, вафоли ёрнинг кам топилишини, агар шундай вафодор ёр топилса, жонимни унга фидо қилардим, део ўқсинади.

Шу залда , ишқ-муҳаббат, унинг ажралмас сифати вафо-

садоқат ҳақида фикр юритиб, шоир дунё, одамлар, жамият, инсоний бахт, инсоний бурч ҳақида ҳам муҳим ғояларни баён этади. Бу эса улуг Навоий мушоҳадаларининг кенглиги, кузатишларининг, нигоҳининг реал ҳаёт воқеаларига йуналтирилганидан келиб чиққан.

Хусрав Деҳлавий ҳам "Матлабул-анвор" достонининг туққизинчи мақолатида бу масалага эътибор қаратган. Боо, "Ҳамжихат уртоқларнинг мувофиқлиги ва ҳамкорлиги..." део номланади, ёрлик дўст-биродарликнинг талао ва низомлари хусусида сўз бооради.

3-он ҳама к-одоои наққорист,

Ноия аввал адаби ёрист. (15.189-с.)

(Яхшилик, эзгуликнинг расму русуми, одоои ичида биринчи асос ёрлик қоидаси, одобидир), део бошлайди сўзни Хусрав Деҳлавий. Дўстлик ва ёрлик, дўстга садоқат билдириш инсон фазилати боулиши керак. Шоир дўстликнинг аҳамияти, инсон ҳаёти учун заруриятини таъкидлайди ва одамларни бир-бирига ҳамкору ҳамроз боулишга, бир-бирини қўллаб-қувватлашга чақиради. Ҳамжихатлик одамларни бир мақсад йўлида бирлаштиради, ишларига боарака-қут боғишлайди, део уқтиради ҳинд шоири. Дўстлар шундай вафодор боулиши керакки, боодом ичидаги ялакат мағзидай умроод бир-биридан ажрамасинлар, юзаки, сохта "дўстлар" ҳам куп. "Дўсти жоний" эмас, "дўсти комий" улар. Одамнинг юзида дўстлик курсатио, орқасидан адоват пичоғини қайрао юрадиганлар боор.

То туии, аз руии ту бошад шод,

Чун ту шуди бош наёранд ёд (15.191-с.)

(Сен ҳузурларида боорсан, юзингдан шод боулио юрадилар, сен кетгандан кейин қайтио ёдга олмайдилар). Дўст киши ҳозир

гойибда, ҳамма жойда дустини эслаб, уни эъзозлаб юради. Аммо, қани шундай содиқ дустлар, ёри вафодорлар? Ҳамдамлар, уртоқ — ҳарифлар куп, чинакам ёри азиз кам:

Машриқу мағриб ҳама пурҳамдам аст,
Лекин ан он гуна, ки бояд кам аст...
Ҳарки саломе кунадат ёр нест,
Ҳар садаферо дури шаҳвор нест.
Чун нотагон ёфт дар ин рӯзгор,
Ёрки онро битавон гуфт ёр. (15.191-с.)

(Машриқ ва мағрибда ҳамманинг ҳамдами бор, аммо биз уйлаган ҳақиқий дуст кам... Салом берган ҳар одам ёр бўлолмайди, ҳар садаф ичида ҳам шоҳ тожини безайдиган дур бўлмайди).

Шунинг учун киши одамларни яхши ўрганиб, ақлни ноақлдан ажратиши, ёмон, бадният, бевафо одамлардан узоқлашиши лозим. ("Ит билан маймунга уйингдан жой берма"). Ёр бўладиган одамнинг нияти, кўнгли пок бўлади, у деғу шайтон каби иккиюзлама, мунофиқ бўлмайди. Хусрав Деҳлавий ёмон одамларни турли қиёс-ташбиҳлар билан ифодалаб, бевафоликнинг салбий оқибатларини ҳам очиқ кўрсатишга интилади. Шоирнинг эътиқодича, яхшилик ва ёмонлик одам тийнатида азалдан мавжуд. Шу каби дустлик ҳам, вафодор содиқ, собит бўлиш ҳам табиатда, азалий сиришшу сийратда бор бўлган хислатдир. Ёмон одамни тарбиялаб, вафодор дустга айлантириш мумкин эмас (Кишининг то табиати дустпарвар бўлмаса, такаллуф, дуфт-марҳамат билан дустни содиққа айланмайди).

Ёр энг оғир пайтда синалади, у шодликда ҳам, ғамгин кунларда ҳам бирдай туриб бериши лозим. Ғамингга шерик бўлмаган, оғирни енгил этолмаган дустнинг ўзи катта ғам, ташвиш келтиради. Бундай ёрнинг охиридан утиш авло:

Дилки ба пайванд накушад, бидуз,

Ёрки дилсуз наошад, бисуз. (15.194-с.)

(Пайвандланишга интилмаган юракни тикио ташла, яъни ажратио ол, дилсуз- ёрига ачинмаган, ёнмаган ёрни ёндир).

Дўстликнинг сифатлари, вафо, беғараз ердам, ҳар қандай шароитда бирдай туриш бўлса, ноаҳилликнинг белгилари такаббурлик, наслик, ҳасад, ҳирс, манманлик каби салбий хислатлардир. Бу хислатларга эга одамлар узаро ҳам бир-бирига шафқат кўрсатмайдилар, фақат ўзларини уйлайдилар. Дўстлик, ерлик эса ўзликдан воз кечиш, мардлик, олижаноблик қилиш билан кўзга ташланиб туради. Хусрав Деҳлавий мол-мулк тўплашга берилган, "олтин-кумуш селига ғарқ бўлган" одамдан ҳам рафоқат, дўстлик кутманг, део огоҳлантиради. Чунки олтин-кумуш ҳирси одамнинг ўзини ҳам, унга қўшилган кишини ҳам ҳалок этади. Нақадар ошоратли сўзлар. Бу башоратнинг тўғрилиги, ҳаётийлиги ҳатто бизнинг замонда ҳам исботланмоқда. Характерлиси шуки, Деҳлавий одамларнинг бир қанчасини ўз кўзим билан кўрдим, бу "ҳас" каби нокаслар баъзан оошлари осмонга етти, давлат кутуртирди, менга бир кўр ооқмадилар, лекин мен ҳам бу "сифла"га эътибор қилмадим, део ёзади. Шунинг учун чинакам инсоний фазилатга эга, "аҳли вафо"ларнинг этагини тут, део боо охирида ўз ўқувчиларига мурожаат қилиб насиҳат қилади шоир. Хусрав Деҳлавий вафо ва дўстликнинг ахлоқий сифатлар билан қўшиб таърифлар экан, уни яхши одамнинг хислати, яхшилик белгиси део қараган. Шунуқтада ҳар икки буюк шоирнинг қарашлари туташади, ҳамовозлик пайдо бўлади. Аммо, Навоийда, "вафо" тушунчасининг мазмуни кенгрок, у кайхоний ишқ тушунчаси билан боғланиб кетган, фалсафий маъно касо этган. Деҳлавийда эса бу ҳол кўзга чалинмай-

ди. Ҳиндистонлик шоир кўпроқ одоб-ахлоқ доирасида фикр юртишни маъқул кўрган. Аммо ҳар икки шоирда ҳам ишқ-вафо, садоқат инсон ва унинг камолоти йўлидаги сифатлар қаторида улуглангани, инсонпарварлик гоёси тарғиб этилгани маълум бўлиб турибди.

в) ОДАМИЙЛИК ТАЪРИФИ ВА НООДАМИЙЛИК

МАЗАММАТИ

Низомий Ганжавий одамнинг ахлоқий сифатлари ҳақида сўз юритиб, келиб, еттинчи "мақолада инсондаги ёлғончилик, рие, ёвузлик, кўп ухлаш, кўп гапириш, озор етказиш каби нуқсонларни қайд этиб, бир неча насиҳатлар қилади ва сўзнинг таъсирини ошириш учун одамни ҳайвон билан қиёслайди. Лекин бу одамни ерга уриш эмас. Аксинча одамнинг ҳайвондан баландлигини таъкидлаб, уни одамга лойиқ иш тутишга чорлаш учун шундай қилади: Масалан у дейди:

Риштаи жон бар жигарат оастаанд,

Гавҳари тан бар камарат оастаанд.

Жонвароне, ки гуломи туанд,

Мурғи алафжораи доми туанд,

Чун ту ҳумой, шарафи кор бош,

Кам ҳуру кам гуу камозор бош. (27.436-с.)

(Жигаринга жон риштасини улашган, пушти камарингда тан гавҳарини жойлаганлар. Сенинг қулинг бўлган жонворлар сенинг тузоғингдадирлар. Сенки ҳумодирсан иш билан шарафингни ошир, кам егин, кам дегин ва камозор бўлгин.).

Жониворлар ҳам меҳнат билан машғул, шундай бўлгач одам гафлатда ётса ярашадими? Риезат билан маънавий камолот касо

этишини Низомий инсоннинг асосий вазифаси ҳисоблайди:

Қадри дилу пояи жон ёфтан,

Жуз ба риёзат нотавон ёфтан. (27.337-с.)

(Дилнинг қадрини ва жоннинг мартабасини фақат риёзат билан топа оласан).

Низомий Ганжавийда "Одобнома" бўладиган алоҳида уғитлар йўқ, умумфалсафий мушоадага кўпроқ эътибор берган, Амир Хусравда эса, конкретлилик устун, одамларнинг юриш туриши, муомала одоби, ҳуқуқ айлари ҳинд шоири диққат марказида турган. Навоий ҳам бунга эътибор қилган.

Бахт ва бахтиёрлик Амир Хусрав ижодида ҳам, Алишер Навоийда ҳам махсус масала қилиб қўйилган эмас. Аммо, шунга қарамай уларнинг асарларида "саодат", "саодатмандлик", "ком", "комронлик" каби тушунчаларни учратиш мумкин. Буюк шоирлар инсон бахтини унинг молу дунёси, бойлиги, маишати билан улчамаганлар. Бу аниқ. Ҳеч қаерда, масалан, шоҳ ёки вазирни бахтиёр киши деб таърифлаш йўқ. Аксинча, уларнинг назарида қаноатли гадо шоҳдан бахтиёрроқ. Бироқ бахт ва бахтиёрлик бир неча белги, хислатларни жамловчи тушунча сифатида таърифланади. Қаноат, қарам, саховат, вафо, адолат каби сифатлар ана шундай белгилардир. Қисқаси, хушхуқ, хуштавозеъ, бошқаларга озор бермайдиган, қўлидан келганча ўзгалар ҳолатини чиқарадиган, дўстга, ёрға содиқ одам — комрон одам. Биз бу хислатлар ҳақида аввалги бобларда гапирдик. Бироқ Хусрав Деҳлавий ва Навоийда саодатман бўлишнинг яна бир шarti ҳақида гап боради. Бу — одоб. "Одоб" тушунчасининг доираси кенг. Амир Хусрав дўстлик, ёрға вафо, садоқатни ҳам одоб шартларидан ҳисоблаган.

З-он ҳама к-одоби накукорист,

Нояи аввал адаби ёрист. (Їб. I89-с.)

(Яхшилик одоби ичида ҳаммадан ҳам ёрлик, дустлик одоби биринчи уринда туради). Бу уринда бизнинг диққатимизни тортадиган нарса шуки, яхшилик, эъгу ишларга камарбасталик одоб дейилган. Бунга эса куп нарса киради. Амир Хусрав суҳбат одобига ҳам куп эътибор берган. Ким билан яқинлашиш керак, кунгил сирини кимга айтиш керак? Шоир бу масалада тугри йул курсатувчи тажрибали донишманд ҳаким урнида иш куриб, ёмон ниятли одамлардан узоқ юришни маслаҳат беради. Одам уз сирини ҳар учраганга айтмаслиги лозим, део таъкидлайди у.

Суҳбати он кас, ки ба сидқу сафост,

Домани у гир к-аз аҳли вафост. (Їб. I99-с.)

(Садоқатли, сафоли одам билан суҳбат қур, вафо аҳлидан бўлган кишининг этагини ушла) Амир Хусрав манманлик, такаббурни қоралайди, буни инсондаги номақбул одат деб ҳисоблайди. Бировга салом берсангу, аммо у алик олмасдан утиб кетса, ундай одамдан одамгарчилик чиқиши гумон: "Саломингга жавоб бермаган одамдан тош яхши, чунки тошни савоб йулида ишлатиш мумкин", деб ёзади у. Қупол, маданиятсиз одамни шоир девга ухшатади. Уз бойлиги, шавкати билан керилиб юрганлар эса уткинчи шамол мисол — "шамол мияни тулдиргин булса, ундан умид йук", — уни ҳамсуҳбат қилиб булмайди — Амир Хусравнинг панди шунақа, Яна ажойиби шуки, улуг шоир "Матлаъул анвор" достонининг туққизинчи мақолаотида "боди такаббур" бошини тулдирган кимсаларнинг купини курдим, улар, вайсаб-вайсаб утиб кетдилар, дея конкрет ҳаётий фактни мисол тариқасида келтиради:

Курии ман к-аз фалак омад ба пеш,

Чанд касон дидам дар чашми хеш.

К-он ҳама буданд ба паҳлуи ман,
Резахӯри ман, чу саги куйи ман.
Ман ҳам азон жо, ки иёри манасти,
Майл ба ҳар сифла на кори ман аст.
Он, ки алейкум нагуяд тамом,
Беҳ, ки саломаш накунам, вассалом.
Кух, ки сангасту сухан кам кунад,
Бар ту саломаш кунӣ, у ҳам кунад. (Љ.198-с.)

(Куплари бир вақтлар ёнимда юрган, хонадонимда пойлоқчи ит каби неъматимдан баҳраманд бўлган кишилар эдилар. Ман ҳам уз дара-жамга куръа ҳар бир паст одамга эътибор қилишни узимга эп курмайман. Саломимга алиқ олмайдиган одамга салом бермайман, вассалом. Тоғ ҳам гарчи гапирмаса-да, унга салом берсангиз жавоб қайтаради -акс- садо беради).

Бу байтлардан шу нарса маълум бўладики, Амир Хусрав кейинчалик амалга кутарилиб сийрати ўзгарган хизматкорлари ҳақида сузламоқда. Улар обрӯ -эътибор қозонгач, шоир саломига алиқ олишни лозим билмай, унга беписанд қарайдиган оўлганлар. Буларнинг ҳаммаси аслида насаби паст одамлар, дейди шоир фикрини яқунлаб. Умуман, Амир Хусрав қарашларида тарбия масаласида зиддият бор, бир томондан у яхши хулқ-одооби, яхшиликни тарғиб этади, яхши хислатларни эгаллашга даъват қилади: иккинчи тарафдан, агар зоти, сийрати асил бўлмаса, одам тарбия билан яхши одам бўлиши қийин, деган фикрни баён этади. Бу эса тарбиянинг ролини камайтирар, ҳамма нарса наслу насабга боғлиқ, деган ақиданинг асосини мустаҳкамларди.

Ҳар ки насаб шуд эи халаф равшанаш,
Давлату бахтест, ки зод аз танаш.

Як халаф ар дар насабе сар кашад,
Бар сари сад ҳеч кас афсар кашад...

Зода, ки у соҳиби пешони аст,

Дар ҳама ҷо иззаташ арзони аст. (15.202-с.)

(Кимники насаби мерос қолган бўлса, бу унинг уз вужудидан туғилган давлат ва бахтдир. Насаби асил одам меросхўр бўлса, юзта нокаста ҳам тож кийгизиши мумкин. Дунёга келган одам пешонали бўлса, ҳамма ерда иззат қилишади).

Шунга қарамай, ҳиндистонлик шоирнинг уғит-ҳикматлари қимматли ва ибратли эканини қайд этмоқчимиз. Жумладан, Амир Хусрав сергаплик, эзма бўлишни ёқтирмаган. Ҳар ерда лақиллаб юрган одамдан эътимод кутиб бўлмайди, деб ёзади у. Тил — беҳуда сузларни айтиб юриш учун берилмаган, одамнинг бетамкини, вазмин-салобатлиси яхши. Мулоҳаза — андешали кишилар ҳурматли одамлардирлар. Ундан кейин тагин Амир Хусрав бировга қилган яхшилигинг, тухфани овоза қилиб юрма, деб насиҳат қилади. Куча-қуйда овозни баланд қўйиб қичқириб юриш, жанжал — арбада кутариш, ёмон сузлар билан бегуноҳ кишиларнинг дилини оғритиш одобсизлик, қуполликдир. Қупол киши эса дилозор бўлиб, камиятнинг нафратини қузғаб юради.

Сифлаки донге ба ғақир оварад,

Шаш жиҳат аз вай ба нафир оварад.

Эй-ки ба сад арбада бонге зани,

Шаш нотагон бахт чу донге зани. (15.206-с.)

(Паст одам камбағалга бир танга берса, уни миннат қилиб, ҳамма ёққа фарёд кутаради. Эй ҳамма ёққа қичқириб, бонг ураётган, бир танга сарфлаб, олти танга ютмоқчимисан?)

Яхши одам, Амир Хусравнинг фикрича, уз қариндош-уруғлари—

ни ҳам хафа қилмайди. Ота-она, қариндошлар рози бўлса, киши уз ҳаётининг рози бўлиши мумкин. Давлат орттириб, ҳаром пулини келтириб ота-она юзига отадиганлар мардлик эмас, мардлик ота-онани эъзозлаш, сингиллар ҳолидан хабар олиш, уларга ҳимоя-ҳамият кўрсатишдир.

Гар ту шуди аз ҳама хешон бузург,

Дар рамаи хеш шубоон шав, не гург

Поли ҳар хеш зи ҳад беш неҳ,

Миннат бар хеш на, бар хеш неҳ.

Сими падар бар руҳи модар мазан,

Буса ба поли зану бар сар мазан...(15.206-с.)

(Агар сан қариндошларинг орасида улуг мартабага эришган бўлсанг, уз қавминг, уруғингнинг чупони -посбони бул, буриси булма. Ҳар бир қариндошнинг иззатини жойига қўй, қариндошга миннат қилма, ўзингга миннатли бўл. Отадан қолган пулни она-нинг юзига отма, онанинг оёғини ул, лекин бошига урма).

Дунёнинг бутун ширинликларини йиғиб олиб келсангу, лекин уни тилга олиб юзига солсанг- ширинликларинг заҳарга айланади. Бундан кўра ҳеч нарса олиб келмаганинг маъқул. Хусрав Деҳлавий ота-онага қаттиқ гапириш, сану манга бориш гоят беадабликдир, део огоҳлантиради ("Ўз отанг билан ману санга бориш қачонгача, оу фикрни каллангдан чиқариб ташла. Сенинг вужудинг отангнинг жонидан бир парча, унинг чашмасидан қатрасан"). Одам фарзанди ота-онасига жонини фидо этмоғи даркор, агар сен нонни қизгансанг -юз афсус. Шоирнинг оу насиҳатлари бу ҷамиятда бир-бирини ҳурматлаш, бурсдорликни эсга солиб туриш учун зарур эди. Хусрав Деҳлавий аиникса оналарни катта ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади, онанинг фарзандга меҳри, фарзандни воёга

етказишда чеккан оеҳад зиёд уқубатлари ва фарзандларнинг она-лари ҳаққини адо этиши хусусида куйинио, зўр оҳтирос билан қалам сурган.

Никшаоа ранжи ту, ки модар кашид,

Бо ду жаҳонаш натавон оаркашид.

Никшаоаеро, ки ду олам оаҳост,

Кам занад он, к-у гуҳараш кам оаҳост. (Їб.208-с.)

(Онанинг сен учун бир кеча тортган азобини икки жаҳон қиммати билан улғай олмайсан, икки олам баҳоси бўлган бир кечани, гавҳари пасткамбаҳо бўлган одамгина ерга уриши мумкин). Мана шунча ранж чеккан онанинг хор бўлиши, кексайганда қаровсиз қолиши ноқобил фарзанднинг лаънатга қолишидир. Хусрав Деҳлавий хулосада она санга биҳишт ато этган бўлса, аммо сен унга дузах яратсанг, оқибат сенинг ҳам насибанг дузах бўлади, дейди. Умуман, бу ерда кези келганда шунини қайд этмоқчимизки, Хусравнинг аёлларга муносабатида айрича илиқлик, туганмас бир муҳаббат бор. Буни шундан ҳам билса бўладики, "Дувалроний ва Хизр-хон" номли ишқий-романтик достонига ўз онасининг вафоти муносабати билан катта бир ҳаяжонли марсия ёзиб илова қилган. "Матлабул анвор"нинг охирги мақолатларидан бирини эса севиқли қизи Мастура насиҳатига бағишлаган. У аёлларни хонадоннинг чироғи, наслу насаб пойдевори, қалб рушнолиги деб таъриф этади. Онасига бағишланган марсияда шоирнинг меҳр-муҳаббати нечоғлик чексиз эканини кўрамыз.

Қуйидаги факт ҳам шоирнинг онаизорини бир умр эъзозлаб, севиб юрганидан дарак беради: 1285 йили Хусрав ўттиз икки яшарлигида Султон Муҳаммад Қоон қўшинлари билан мўғулларга қарши жангда иштирок этади. Муҳаммад Қоон жангда ҳалок бўлади ва Хус-

равни. муғуллар асир олиб, Балхга олиб кетадилар. Бироқ, қандайдир сабаб билан, у муғуллар чангалидан озод бўлиб, Хиндистонга қайтади. Шу муносабат билан у ёзади: "У оало қонуни амал қилган кунлари кофирларнинг (муғуллар ҳали исломни қабул этмаган эдилар. М.М.) арқони менинг ҳам бўйнимни қиса бошлади, умрим ипини тангрим узун қилгани учун қутулдим... ва қуббатул ислом (Патёли) томошасига бордим ва жаннатий онамнинг қадамларига хокисор бўлиб йиқилдим. Унинг ҳам кўзлари менга тушган заҳоти оир ҳолат юз берди ва шафқатдан сут ариқларини оқизди (яъни оналик меҳри тошиб, кўкрагига сут келди— М.М.). Шоир жушио, Пайғамбар ҳадисини шеърга солади:

Биҳишт зери қадамҳои модар аст мудом,

Ду жуй шир аз у оим равон нишони оиҳишт.

(Мазмуни: Жаннат оналар қадамининг остидадир доим, унинг икки сут ариғини кўр — жаннат нишонаси). Пателидаги Муминнур қалъасида Ганг суви канорида азиз онам дийдорини ва бошқа азизларнинг дийдорини кўриш билан хушнуд бўлиб, ширин дамларни ўтказдим".

Хусрав Деҳлавий онасини ана шундай қадрлаган ва севган. Мастурага бағишланган бобларда ҳам шу меҳр балқиб кўзга ташланади. Шоир қизига "Эй сенинг вужудинг кўнглимнинг кўзи ва чироғи, кўнглим оғининг энг азиз меваси" деб мурожаат қилади. Ёзилишича, Хусрав Деҳлавийнинг ўғиллари ҳам оўлган, уларнинг ҳам юдзуи порлоқ, дейди шоир, аммо "менинг кўзимда сен ками яхши эмаслар". Ота учун ўғил ҳам, қиз ҳам ширин. Шундай экан, нега ўғилни қиздан баланд тутиб керак. Қиз оўлмаса, она оўлмайди, она оўлмаса — ҳаёт бўлмайди. "Ўғилни ҳам қиз яратган-ку", дейди у. Улуғ шоир ширин қизига бахт тилайди. "Сенинг

келахагинг номингдай гузал булар, буни кунглим сезиб туриоди". Бироқ, шу бахтни қулга киритиш учун пок ва покиза одам бўлиб етишишга даъват этади ҳамда уша давринг хотин-қизлар ахлоқи олдига қуйган талабларини санаб чиқади. Дуру садафнинг талаблари куп. Сен оқила, ҳаёли, хушсухан бўлишинг лозим. Оиланинг тинч бўлиши куп ҳолларда хотин фаросати, зукколигига оғлиқ. Агар хотин сару томоша оилан кун ўтказишни одат қилса, уйидан файз кетади. Хотин ўз иффатини, номусини сақлаши лозим. Шу каби эрининг топганига қаноат қилиши, озни куп ўрнида тутиши даркор. Амир Хусрав яна орасталик, камтаринлик хусусида қизига насиҳатлар қилган.

Иккин кишиларга муносабат масаласига "Матлаъул анвор" достонининг ун биринчи мақолатида ҳам фикр баён этилган. Бунда оила аъзолари, хотинга, болаларга меҳрибон бўлиш, лутф қилишга даъват этади.

Лутф ба жоест, ки дуре бувад,

Бар зану фарзанд заруре бувад. (15.216-6.)

(Бошқаларга лутф кўргизиш яхши, аммо ўз хотинига ва фарзандига бу зарурийдир). Эр киши ўз болаларига намуна бўлсагина, болалари ҳам яхшилик йўлидан тарбияланадилар. Ёмон бўлсанг— фарзандларинг ҳам ёмонликни ўрганади.

Чун ту бадй, гар зи ту зояд батар,

Хуни жигаргуша ба тухмат махур.

Гар бачан худ оиҳурад гарзамор

Бачаи у низ шавад баччахор...

Хун, ки ба тан чаймаи ҳайвони мост,

Гашт чу фосид халали жони мост. (15.209-с.)

(Агар сен ёмон бўлсанг— сендан ёмон бола туғилади. Жигаргушанг—нинг қони айниганини бошқалардан кўрма. Заҳарли илон ўз боласини ер экан, унинг боласи ҳам боласини ейдиган бўлади, танамиздаги қон — оби ҳайвон — тириклик сувидир, лекин у фосид бўлса— айниқса жонимизга халал беради).

Амир Хусрав болани ёшлигидан тарбиялаш, одоб ургатишни мас—лаҳат беради. "Катта бўлгандан кейин койиш ортиқча", дейди у. Отасининг сўзига қулоқ солмаган ўғил бошқа улуглар сўзига ҳам эътибор қилмайди. Фарзанд азиз. Айиқлар, илонлар, қарғалар ҳам насл учун курашади, боласини яхши кўради: "Фарзанд кул қаби кўримсиз бўлса—да, лекин ота—онасининг кўзига тутиёдир". Фарзанд—нинг азизлиги шу даражадаки, масоодо у ота— онасини қийнаб "икки кўзини қонга тўлдирса" ҳам, бироқ уни уйдан ҳайдаб чиқариб бўладими? Лекин шунга қарамай болага ёшлигидан одоб ургатиш, таълим бериш, тарбиялаш зарур. Амир Хусрав Деҳлавийнинг бу уғит—лари "Бола азиз, аммо одоби ундан ҳам азиз" деган ўзбек халқ мақоли маъносига ҳамоҳангдир. Шу ерда шоир яна оналарнинг бола туғиш ва парваришдаги чекадиган азобу уқубатлари ҳақида тўх—талиб, оуни фарзанд умр бўйи эслаши керак, деб таъкид этади. Туғиш, туғилиш билан олам ошад, дунё шундай қурилган, шундай бўлмаганда, ҳаёт тугаган бўларди, деб теран фикрларга берилади Хусрав Деҳлавий. Шундай экан, одамдан одам пайдо бўлгани яхши, одамдан ҳайвон, дарранда, инсоният душмани бўладиган ёвуз ким—салар пайдо бўлса— бу даҳшат. Фарзанд тарбиясидаги ота—она ибрати, муҳитнинг таъсирига ҳам шоир катта эътибор берган. Шу—ниси диққатни жалб этадики, тарбияда наслу насабга алоҳида ур—ғу берган Амир Хусрав, жамият, муҳит ролини ва меҳнатга меҳр қўйишнинг аҳамиятини ҳам назардан соқит қилмаган. ("Иш" меҳнат—

нинг қудратини кўрсатиб, юз, юз минг кишини тўйдирадиган киши одамийдир. Бошқалар ғамини камайтиришга сабаб бўладиган киши ни мард дея оламиз").

Шу каби шоир кексайган ота-оналар, уларнинг фарзандларга қарам бўлиб қолиши, бахтсиз кексалик сабаблари тўғрисида фикр суради. Дарбадар ота-оналарни кўрган шоир ачинио ёзади:

Даҳ писар аз як падар осуда гапт,

Як падар аз даҳ писар афтад ба дашт. (I5.2II-с.)

(Унта ўғил бир отанинг қарамоғида осуда яшайди, лекин оитта ота унта ўғил даргоҳига сизмай, чулга чиқиб кетади). Нақадар замонавий фикрлар. Ахир ҳозир ҳам қариган ота-онасини йўқламайдиган, унутиб юборган одамлар кам дейсизми? Бундай кишиларни Амир Хусрав баднафс итлар, фақат ўз ғамини ейдиган шум, нохилоф кимсалар сифатида нафрат билан "таърифлаган":

Нохалафери, ки бувад шум чехр,

Бар падару модару хешон чи меҳр.

Саг, чу гаҳ хашми фигон баркашад,

Луқма зи дандони бародар кашад. (I5.2II-с.)

(Шум башарали нокас одам ўз ота-онаси ва қариндошларига меҳр кўрғазадими? Ҳар замонда ғазабли увлайдиган ит ўз оғайнисининг оғзидаги луқмани тортиб олади). Шундай экан, ана шунақа бадкирдор, нохалаф одамларни саодатли деб бўладими? Йўқ, алоатта. Бундай одамларнинг ўзлари бахтсиз бўлганидай, яқинларига ҳам ситам етказиб, уларни бахтсиз бўлишига сабабчи бўладилар. Амир Хусравнинг унингчи мақолот охирида келтирган ҳикояси ҳам ибратлидир. Ҳикоя "ўз биродарини ўлдиришга қасд этган биродарнинг киши ҳақида ва унинг жазоланиши" деб номланади. Тасвирланишича, бир киши мерос талашиб чулда ўз укасини жаҳл устида

суйиб ташлайди. Қонли тигини хилофга солиб, вилоят амири саройи ёнидан утаётганда улимга ҳукм этилган икки гуноҳкорнинг жазола-наётгани устидан чиқиб қолади. Жаллод уларнинг бошини кесиш учун тиг яланғочлаётганда, уларнинг бири жаллодга зорланиб: ме-ни олдин қатл эт, токи биродарим бир лаҳза бўлса ҳам яшасин, деса, бошқаси; йўқ, йўқ, олдин мени бошимни кес, токи дўстимнинг улаётганини кўрмайин, деб фиғон чекарди. Бу икки асирнинг тиг талашishi, фидойилиги ҳалиги мерос учун укасини ўлдирган одамга таъсир этади ва у жаллоднинг олдига бориб, асирлардан: бир-бир-ларингга мунча кўнасизлар, қариндошмисизлар, део сўрайди. Улар: йўқ, оиз дўстмиз, қон- қариндош эмасмиз, део жавоб бера-дилар. Шунда биродаркуш шахс: бир-бирига бегона одамлар дўстла-шиб, бир-бирига шунча садоқат кўрсатса мен ўз укамни ўз қўлим билан қатл этдим, дея минг афсусланади ва жаллодга қараб: булар-ни қўй, мени жазола деб илтимос қилади. Бу воқеани эшитган ҳоким, вафодор дўстлар гуноҳидан утади, аммо укасини мерос тала-шиб ўлдирган кишини қатл этади.

Ҳикоя бизга таниш, уни Навоийнинг "Ҳайратул аорор" дос-тонида ўқиганмиз. Навоий уни дўстликка садоқат кучини кўрсатиш учун келтирган. Хусрав Деҳлавий эса меҳр-шавқат, инсоний раҳм ҳақида гапириб, мазкур ҳикояни мисолга олган.

Амир Хусравнинг "Матлаъул анвор" асарида жувонмардлик қои-далари, меҳмондорлик, ҳиммат, мардлик, каби юксак инсоний хис-латлар ҳақида суз боради. Бегараз ёрдам, ожизларга ҳамдард бў-лиш, моддий мадад етказишни шоир биринчи даражали инсоний бурч ҳисоблаган.

Дасти жавонмард бувад ганжбор,

Дасти нигун ҳеч нагирад қарор. (Їб. 219-с.)

(Жавонмард – сахий одамнинг қўлидан ганж ёғилиб туради, очик, пастга қараб турган қўл ҳеч тўхтамайди). Меҳмонни очик чехра, иссиқ нигоҳ билан қарши олиб, иззат-иқром кўрсатмоқ лозим. Бахил, ҳасис одамлар эшигини бироз қоқмайди, бахил якка дарахтдай саҳрода кўкариб, якка ҳолда сувсизликдан қуриб кетади, сахий эса мевали дарахтдай ҳаммавақт ҳосилидан эл баҳра олади. Сахийлик – бу фақат пул сочиш эмас. Саховат – аввало қалб ҳарорати, бошқаларни баҳтиёр кўриш истаги. Сахий қалбли одам боғ кўкартиради, ер ҳайдаб, омборларни ғаллага тулдиради, эл-юртни обод, фаровон қилиш, одамларнинг ҳожатини чиқариш учун интилади.

Вой бар он мардию номоварий,

Қ-аз ту ба ғайре нарасад ёварий. (15.235-с.)

(Агар бирор бошқа одамга ёрдамнинг тегмаса, ундай мардликка юз ҳайф).

Амир Хусрав ғафлат – кўп ухлаш, дили кўрликни ҳам ёқтирмаган. Бу ҳақда "Матлаъул-анвор"да мисол кўп. Шунингдек бу дostonда музийлар, яъни одамларга озор берувчиларнинг ёмон одатларини танқидига ҳам алоҳида оир ооо ажратилган ("ун бешинчи мақолат").

Эй зи жафо карда дили халқ рeш,

Пешаи озор гирифта ба пеш.

Не ба жафо бори беҳий бастаанд,

Муштзанон мушти тиҳи бастаанд.

Ҳар ки ба раҳ баҳри касе чоҳ кард,

Аз пайи худ зери замин роҳ кард. (15.267-268-с.)

(Эй жафо билан одамлар кўнглини яра қилган одам, озор беришни узингга одат қилиб олибсан. Ўхшилиқни фақат жафо билан амалга

ошириш мумкин эмас — мушт билан олишувчилар ялқонғоч муштларни боғлайдилар. Кимки йул устида бировга чоҳ қазиса, узи учун ер остига йул қазийди. "Мақолот" мана шунақа байтлар билан бошланган. Муаллифнинг эътиқодига кўра, эolim, жафокор одамларнинг умри узoқ бўлмайди. Одамзод учун ҳаё, илм каси шафқат, меҳр ва пушаймонлик ҳам фазилат. Пушаймонлик уз айбини англаш ва уни такрорламасликка ҳаракат қилишдир. Жафокорлик ғазаб, гина, ҳасад каси номақоул ахлоқий белгилардан туғилади. Диққат қиладиган жойи шундаки, ҳинд шоири соддалик, ҳалим, раҳмдил бўлишни инсоннинг яхши хислати деб қайд этар экан, бундай кишиларда жафо, жабр қилиш одат бўлмайди, деб қатъий ишонади.

Бо дили некон на бувад ҳашм ёр,

Ҳеч гаҳе гарм набошад хиёр.

Соддадил ар гарм барорад нафас,

Дар таҳи он нармию лутф асту бае. (15.268-с.)

(Яхши ниятли қалбларга ғазаб ёр бўлмайди — бодрингнинг мижози ҳеч қачон иссиқ бўлмаган. Соддадилнинг иссиқ нафаси ичида мулойимлик ва лутф бор, холос).

Шоир беҳуда ғазабкорлик, аччиқланиб қичқириш— бақиритиш одамзод боласига ярашмайдиган нарсa ҳисоблаган. Ёмон ҳулқ-одатлардан яна бири, Амир Хусрав фикрича, маломатдир. Одамларнинг номини булғаш, маломатга қолдириш гуноҳ. "Маломат ахири надомат(пушаймонлик) келтиради", деб огоҳлантиради у.

Аммо шуниси ҳам борки, яхши-ёмонни фарқлашни ургатаётган донишманд адиб одамларнинг ишларига аралашмасликка, яхшини-яхши, ёмонни —ёмон деб аташдан узини сақлашга маслаҳат беради. Бу албатта, дуруст маслаҳат эмас, бу —бетарафлик, аралашмаслик фикри уқувчини бефарқ бўлишга, оқибатда эса узининг тинчини

уйлаб, ижтимоий ҳаётга аралашмасликка олиб келади.

Бех ки оади халқ нагуӣи бaсе,

То бади ту низ нагуӣд кaсе.

Бин баду неки ҳaмову дам мaзан,

Ҳеч кaсeро бa ҳaҳон кaм мaзан. (15.270-271-с.)

(Яхшиси, одамларнинг ёмонлигини айтма, токим сенинг ёмон қили-
гингни ҳам биров айтмасин. Ҳамшанинг ёмон-яхшисини кўргину, ам-
мо индама, ҳаҳонда ҳеч кимни камситма).

Сен менга тегма, мен сенга тегмайман. Бу таълим, албатта
бизга эриш туюлади. Аммо улуг гуманист шоирнинг ҳозирги одам-
ларга маъқул тушадиган ҳикматли байтлари анча. Айниқса, камта-
ринлик, хоксорлик, юзасидан айтилган пурмазмун байтлари ёқимли
жаранглайди. Ҳаётда одам ўзини шундай тутиши керакки, барча ун-
дан рови бўлсин, бировни қийнаш эъазига иш битириш, атайлаб жабр
қилиш хато. Ҳатто, қулларни ҳам деб даъкидлайди, Амир Хусрав,
"андоза билан", инсоф доирасида ишлатиш керак. Қуллас, феодал
замонасининг шоири ва мутафаккири изҳор этган қарашлар билан
танишамиз, шу зиддиятли қарашлар ичида ёрқин инсонпарварлик
ғоялари ҳам кул пстидаги чуғ каби яширин турибди.

Хусрав Деҳлавийнинг XIII аср охирида Ҳиндистонда баён этган
ахлоқий- таълимий қарашлари XV аср Ҳирот муҳитида ҳам эскирма-
ган эди. Алишер Навоӣ ўз устозининг адаб ҳақидаги кўп фикрлари-
ни ривожлантириб, ўзининг янги, ўз замонасига зарур бўлган қа-
рашлари билан қўшган. "Ҳайратул аброр"да олтинчи мақолот адаб
мавзуига бағишлангандир. Сарлавҳадаёқ Навоӣ нима хусусида гап
боришини қайд этиб ўтган; чунончи: "Адаб даъбидаким, кичиклар-
га мўжиби саодатмандлиғ ва улугларга боиси сарбаландлиғ дурур
ва тавозуъ васфидаким "дол"дек қаддини ҳам қилгон қадамин дав-

лат фарқиға қуяр ва ҳаё зиёсидаким, ҳар киши кирса раҳмат ёгин-
лари бирла сероб булур". (14.72-6.)

Мазмуни: "Адаб расми ҳақидаки, кичикларнинг бахтиёрлиги
сабаб ва катталарнинг бошининг баланд бўлишига боисдир. Таво-
зеъ таърифидаким, қаддини "дол" ҳарфидай эгиб юрган одамнинг
қадамини давлат бошига чиқаради ва ҳаё нури ҳақидаки, ҳар ким
бу нурга чумилса, раҳмат ёмғири билан сероб бўлади". Демак,
Навоний адабни саодатмандлик – бахтиёрлик калити, энг кўп қадрла-
надиган инсоний фазилат деб ҳисоблаган ва ҳаё билан хуштавозеъ-
ликни одоснинг асосий шартларидан деб билган. Шуниси борки,
Навоний бу хислатларни "талаб уйида кишаст айлаган", яъни маъри-
фатга талабгор одамлар учун зарур део ҳисоблайди. Бу хил одам-
лар ўзини гард-губордай арзимас деб, кибр-манманликнинг "кў-
зини кўр этиб" юрган риёзатлар чеккан, нафсу ҳаво, ҳирсу тамаъ
утини учирган, "реву риё хирманини куйдирган", яъни кўнглида
қинғир фикрлар, алдамчилик, елгон-фириб уйи булмаган сидқу са-
доқатда собит кишилардирлар. Шоирнинг ёзишича, ана шу фазилатни
ўзида шакллантирган одамнинг одоби ҳам гузал бўлиши керак.
Одоб эса тавозеъдан бошланади. Хуштавозеъ одам камол топади,
қадрланади. Навоний:

Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,

Лек шараф қолди ҳаёю адаб. (14.71-6.)

деб ёзади. Бунинг маъноси шуки, одамни мансаб ва наслу насаб
эмас, балки ҳаё ва адаб улуғлайди, эл кўзига шарафли қилиб
курсатади.

Бўлмас адабсиз кишилар аржманд,

Паст этар ул хайли чархи баланд. (14.71-6.)

Яъни, беадаб кишилар азиз, бахтиёр бўлмайди, адабсизларни баланд

осмон ахир пастга уради. Қизиқки, адабсизликнинг биринчи белгиси сифатида ўзбек шоири кулги, ҳазил-мазахни кўрсатган. Навоий кишининг устидан кулиш энг катта беҳаёлик, дейди. Унинг наздида кулги аралашган танқид -ҳажвиёт, кулгили томошалар, тақлидчиларнинг ишлари, ҳайвонларни уйнатиб, одамларга дилхушлик келтирувчиларнинг иши ҳам мақбул эмас. Масхара-инсон шайини ерга уради; деб уйлаган шоир. Алишер Навоий бу масалани бадий талқин этишда Қуръон ва Ҳадис кўрсатмаларига назарий манба сифатида суянган ва шулар асосидагина мазкур масалаларга муносабат билдирган. Бироқ шу нарса муҳимки, халқ санъати ва адабиёти Навоий учун ота-бобо бегона бўлмаган, аммо у буларни "жиддий санъат" деб қарамайди. Навоийнинг қиссахонларга салбий муносабати ҳам балки шундандир ("Маҳмурул қулуб"да). Кулги беҳаёлик, уятсизлик белгиси деб қаралган;

Қаҳқаҳаким, ҳазл анинг ёридур,

Қурбақа савти била рафторидур. (14.72-б.)

Кулгининг тарбиявий аҳамиятига етарли баҳо берилмаганидан шоир халқ театри вакилларига нисбатан салбий муносабатни сездириб қўйган. Аммо Навоий ёзган сатрлардан шу нарса аниқ бўладики, ўша замонда кўча-майдонларда томоша кўрсатувчи таланти масхара-бозлар, ҳажвчилар куп бўлган ва уларни халқ севиб томоша қилган.

Навоийнинг феодал тартиботларига тарафдорлиги, "низомнараст"лигини яна шу ҳам тасдиқлайдики, у одамлардан адаб талаб қилганда, узи янао турган жамиятнинг иерархияси - мартаба - ҳоҳга тақсимланишига қатъий риоя этади. Масалан, унинг ёзишича бек кулга тавозеъ кўрсатиши, гадога эғиллиб салом бериш ноҳаёси. "Ҳар кишининг таврига лойиқ" ва "сурати ҳолига мувофиқ" муомала - одоб қондаси бўлиши лозим. Хизматкор ўз хўжасига, аёнлар султон-

га, ғуқаро аъёнлар, боёнларга тавозеъда бўлсин, кексалар ёшларга эмас, ёшлар кексаларга одоб сақлаб туриши талаб қилинган. Ёш бола учун жойдан туриб, салом бериш адабдан эмас. Шундай қилинса, бола бора-бора керилиб, такаббур бўлиб етишади. Навоий ҳар бир одам мартабаси, даражасига қараб иш кўрсин, мана шу тартибларни ота болаларига ҳам ургатиши даркор деб насиҳат қилади.

Боланинг тарбиясига унинг гудаклигидан эътибор берилса дуруст. Аввал шуки, фарзандига ҳар ким яхши бир исм топиб қўйсин, кейин яхши муаллим — уқитувчи танласин. Уқитувчи қаттиққўл бўлса яна яхши — калтак зарбидан ит, айиқ ҳам доно бўлади. Оила бошлиғининг муҳим вазифаларидан бири — болалари билан бирга хотинига ҳам меҳрибон бўлиши, уни азиз, муҳтарам тутуши лозим:

Завжаким ул бўлса аниси ҳарам,

Шаръ тариқи била тут муҳтарам.

Наф била нафси тутма дариг,

Жонингга ифрот ила ҳам урма тег.

Айламагил хулласини ранг- баранг,

Кийса дағи ҳужрада тутсун даранг. (I4.73-6.)

Лекин хотиннинг ҳар ерга бориши, бозор-қўйга урганиши, ясантусанга берилиши, Навоий фикрича яхшилик аломати эмас. Эрнинг ҳамиятли, гайратли бўлиши хотинга ҳам маъқул, хотинлар ижобий маънода рашк қиладиган эрларни яхши кўрадилар деб уқтиради шоир.

Инсон олдида турган фарзи айн вазифалардан яна бири ота-она ҳақини адо этиш — уларнинг хизматини қилиб, розилигини олишдир. Бу ҳақда Навоий қуйидаги оташин сатрларни битган:

Бири эрур макрумати волидайн,

Билки, мунинг қилмоғидур фарзи айн,
Бу икининг хизматини бир бил,
Ҳар неча ифрот эса, тақсир бил.
Бошни фидо айла ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига.
Икки жаҳонингга тиларсен фазо,
Ҳосил эт ушбу икисидин ризо.
Тун кунунгга айлагил нурфош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш. (14.73-6.)

Мазкур байтларнинг насрий мазмунини ҳам келтирамиз: "Бириси шуки, ота-онанинг ҳурматини жойига қуйиш керак, шуни билки, буни қилишни фарз айн – зарурий вазифа деб ҳисобла. Иккаласининг хизмати бирдай бажар, ҳар қанча азоби ошиб кетса ҳам бош устига деб қабул эт. Ота қошида бошингни фидо қил, онанинг бошига жисму жонни фидо қил. Икки дунёнг обод бўлишини хоҳласанг – бу икковини рози қил. Уларнинг бирини ой, иккинчисини қуёш англаб, туну кунингни ёрит".

Шундан кейин ота-онанинг насиҳати фарзанд учун қонун экани, фарзанд ота-она олдида бурчдорлиги хусусида яна бир қанча байтлар келтиради. Бу фикрлар Амир Хусрав фикрларига ҳамоҳанг, аммо Навоий байтларида эҳтирос баландроқ. Навоий ота-онадан кейин қариндош –уруғ; ака-ука ва "силаи раҳм" – опа – сингилларга яхши муносабат борасида ҳам тўхтаб ўтган. Умуман, инсон ўз яқинларига раҳмдил бўлиши лозим. Ўз яқинларига раҳмдил бўлмаган одам бошқа бегоналарга ҳам раҳм –шафқатли бўлмайди – Навоийнинг тушунчаси шунча. Улуғларга хизмат, кичикларга шафқат. Шарқ кишилари учун асосий ахлоқ низомига айланган мазкур қондани Алишер Навоий ҳам такрорлаб, аҳамиятини яхшилаб тушунтирган: бировни таҳқирлаш,

беҳурмат қилиш ёмон, лекин номуносиб ҳурмат билдириш, ортиқча тавозе кўрсатиш ҳам керак эмас. Уртача расмий муомала одоби, маҳалла-қуйда ўзни суҳбат, гап-гаштакларда ўтириш одоби ҳам Навоий эсидан чиқмаган. Ҳаммага яхшилик тилаб, яхши хулқ билан яшаш фойдали ҳаётга замин, деб хулосалайди шоир.

Навоий сарой одоби, шоҳлар, султонлар хизматидаги расм-русум ва қоида-қонунлар ҳақида ҳам фикр билдирган. Бу ерда муҳим ижтимоий қарашлар ҳам қистириб келтирилган. Мабодо тақдир сени шоҳ хизматида мушарраф этса, деб давом эттирган донишманд адибимиз, у ердаги бойлик-безакларнинг қўплиги, ноз-неъматнинг бисёрлигига маҳлиё бўлма, чунки ҳузури азобга, нуши нешга айланиши мумкин:

Марҳами зимнида эрур решлар,
Нуши ичинда тикилур нешлар.
Гул кўринур ёнида юз хори бор,
Бор эса бир айш, минг озори бор.
Телоага ўт шакли гулистон эрур,
Тушса халоси қачон ~~илжон~~ эрур. (14.74-6.)

Шунинг учун шоҳ ҳузурида киши ўзини ҳаммавақт нотинч, безовта ҳис этади. Шоҳ ҳузурида киши эркин, яйраб яшаши мумкин эмас. Кўринган дабодаба, нақшу нигор тагида зулм ва ситам, қатлу қамок азоби ётади. Бу ғоят катта журъат билан баён этилган фикрдир. Шоҳ хизматининг "айшидан меҳнати ортиқ", шунинг учун шоҳ саройига яхшиси яқинлашмасдан ундан узоқроқ турган маъқул дейиш амалда шоҳ ва саройга, тахту тожга очиқчасига нафрат изҳор этиш эди. Лекин агар шоҳ хизматини қилиш бўйнингга тушса, део насиҳат қилади мутафаккир адиб, тўрт нарсага қараб иш тут-гии: биринчидан ниятни рост қилиб, топшириқни ошар, шоҳ душ-

манини душманинг деб бил, иккинчиси — хизмат мавридини билиб, ишни бажариб яна ҳеч нарса қилмагандай тур, учинчиси — "яхши ёмон дема суз, эл яхшию ёмонига солма куз", тўртинчиси — агар ранжу алам кўрсанг ҳам, "шарти адаб сақлаб", ёмон-яхшига кўнгин.

Навоий кузатишига кўра, мана шу шартларни бажариб юрган хизматкорлар шоҳлар саройида узоқ яшай олган "давлат ахтари ёруқлик" сочиб, хурсанд бўлган. Ўрни уз мартабасини билиб, шоҳнинг индамас содиқ қулига айлана билган. Хизматкор қулликни унута бошласа — хиёнат қилган деб топилиб, боши кесиларди. Навоий бунақаларни кўп кўрган. Умуман, бу "насиҳатлар" фақат феодал шоҳлар, султонлар хизматида эмас, балки ҳар қандай "юқори лавозим"даги шахс хизматидаги одамнинг ёзилмаган қонунидир. Бундай одамларнинг табиати, ҳулқи ва рафтори ҳам шу хизматларига яраша бўлиб, улар умрларининг охиригача одамлардай очилиб-ёзилиб яшолмайдилар, элга қўшилолмайдилар ҳам.

Алишер Навоий боб охирида пирга қўл берган дарвешлар ахлоқ-одобини ҳам баён этиб ўтади. "Факр уйига" қадам қўйган одамнинг бутун инон-ихтиёри пир қулига топширилган, шунинг учун у пир нима деса шунга кўниб, азобларга индамай, тавозе билан итоат қилиши шарт:

Етса гаму ғусса юки тоғдек,

Булмоқ анинг остида туфрокдек. (I4.74-б.)

Навоий ҳаё, хоксорлик, итоаткорлик — дарвиш одобини белгилайдиган хислатлар, дейди.

Алишер Навоийнинг адаб хусусидаги фикрлари "Маҳбубул қулуб"да яна ҳам соддароқ ифодаланган. "Маҳбубул қулуб"нинг иккинчи қисмига кирадиган олтинчи боби "Тавозуъ ва адаб зикрида" деб номланган. Навоийнинг "Ҳайратул аброр" достонида ифодаланган фикрлари бу ерда ривожлантирилган. Агар "Ҳайратул аброр"

да шеър тили билан, ҳикматнома байтлар қанотида адаб қоидалари баён этилган бўлса, "Маҳбубул җулуб"да афористик насрий жумлалар орқали ўз насиҳатларини тақдим этган. Навоийнинг ўзаро қофияли насрий гаплари халқ мақолидай маъноли ва эсда қоладиган. Масалан, у баодоб одамнинг эъзозланиши, элга манзурлигини таърифлаб дейди: "Тавозуъ халқни киши муҳаббатига шефта қилур ва улусни фоил маваддатига фирефта қилур, Дустлур гулшанида назорат гуллари очар ва ул гулшандин унсу улфат базмида турлук гуллар сочар.(II. 39-б.). (Маъноси: Тавозе, мулойимлик одамларни муҳаббатга сазовор этади ва халқни фаолият эгаси— уша тавозекор киши муҳаббатига гирифтор этади. Тавозе дустлик гулшанида назарларни хушнуд этувчи гулларни ва ҳам шу гулшан яқинлик, улфат гулларини бошга сочади").

Навоий шундай қилиб, одобли, хуштавознъ одамлар кўпчилигининг ҳурматига сазовордилар, улардан яхши дуст, бамаъни улфатлар чиқади, деб ишонттиради. Одобли одамлар душманларни ҳам ром қила олиши мумкин, душман кўнглига ҳам йул топа олади. Тавозели кишининг такрор муомалалари уятсиз, ҳаёсиз мутакаббирларни ҳам инсофга келиб, яхши йулга қайтариши мумкин. Хуштавозе кишилар оировга оир дирам бермай, хурсанд қила оладилар, уларнинг ширин тили дилга қувват, нозик ҳаракати руҳга мадад.

"Адаб кичик ёшлигларни улуглар дуосига сазовор этар ва ул дуо баракати била умрдин бархурдор (Баҳраманд)" (II.39-б.). Одобли бола киши кўзига улугсифат кўринади, меҳру муҳаббатингиз ортади. Бундай ёшларга беҳуда, ёмон кўз билан қарашдан одамлар ўзларини сақлайдилар. Одоб муҳаббатнинг пайдо бўлиши ва тарққий топишида аҳамияти катта, —дейди шоир. Чунки муҳаббат — ўзаро ҳурмат асосида вужудга келади. Барча ошиқ— маъшукларнинг

қиссаси бунга мисол. Лайли ва Мажнун орасидаги, Вомиқ билан Узро орасидаги, Фарҳод ва Ширин орасидаги муҳаббатни олиб кўринг, уларнинг назокатли муомаласи, мулоқатлардаги хуштавозелик юз чандон ишқни кучайтирмадими? Шоирнинг бу мисолларидан шунинг англаб оламизки, одобни, тавозени кенг маънода тушунган, уни инсон зотининг ҳаёт тарзи, ҳуқуқ- рафторига асос қилиб кўрсатган. Навоий хуштавозеликка қарама- қарши қилиб, манманлик, кўрслик ва такаббуриликни тилга олади. Унинг назарида бундай одатлари бор кишилар яхши кишилар эмас. Шоир шунинг ҳам эуқолик билан қайд этадики, одобу тавозеъ - кишининг ўзини ерга уриши эмас, балки ўзгаларни ҳурмат қилиши, одабийлик равишини пухта эгаллаганини билдиради. Қимтаринлик, ҳоксорликни мутелик, лаганбардорлик деб юрганлар адашади. Аксинча, ҳоксор одамларда ички инсоний турур, ўз қадрига ва ўзгалар қадрига етиш ҳисси устун ривожлангандир. Ҳоксорлик кўп ўқиш, кўп билиш ва ҳикмат - донишга эҳтиром белгиси:

Ақлу ҳикмат ишидур буйла маошу ойин,

Қайда топқай муни ҳар нафспарасту худбин. (II.40-б.)

Манманлик эса- нодонлик ва худпарастликдан келиб чиқади. ("худ- писанд- нохирадманд... Мутакаббир - малъун, худпараст- бутпараст")

Хуш, Навоий айтган "худписандию хирадманд"лар ҳозир бизнинг даврамизда камми? Турли мансабларни эгаллаб олган, чаласавод, калтабинлар турғунлик даврида мамлакатимиз ривожига қанчалик зиён етказди. Улар қоғозбозлик, ёлғончилик, бюракратизмни, буйруқбозликни авж олдирдилар. Илм аҳли ҳалол, мулоҳазакор, ҳоксор одамларни оёқ ости қиладилар. Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий назарида хунук кўринган, уларнинг лаънатига сазовор бўлган

паст хислатларга қарши кураш ҳозир ҳам давом этиши керак. Одобилик — бу келишувчилик, лаганбардорлик эмас. Бу ҳаммага ярашадиган яхши хулқ бўлиши керак. Лаганбардор узидан катта амалдаги одамга тавозеда бўлса, узидан кичикка такаббур, зуғум қиладиган, беписанд қарайдиган бўлади. Ҳоксор одам эса шоҳу гадо, амалдору беамалга бирдай муносабатда бўлади, одамларни одамлигига қараб қадрлайди.

Алишер Навоий "Маҳбубул қулуб"да худпараст мутакаббирларга танбоя берар экан, уларнинг тоифалари, қилиқлари ва психологиясини ҳам очиқ курсатишга ҳаракат қилади. Худписандларни Навоий умумлаштириб, икки гурпуага бўлган. Биринчи гурпуага у узининг номақбул аҳволига кўнган, аммо ундан қутулолмаган кишиларни киритган. Бундай кишилар "узининг аҳволи ва афволи" элга ёкмаса ҳам ўзларига "маҳбубул марғуб кўрингай" ва улар шу билан қаноатланадилар. Аммо шундайлар ҳам борки, бу одамлар "жамии ҳолоти ва нохуш хаёлотини писанда ва шоиста ҳисоблаб, ўзларини энг азиз ва муҳтарам кишилар қаторида курсатиш ва бемаза қилиқларини манзур маъқул фазилат деб жар солишини канда қилмайдилар, бошқаларни шунга кўндирмоқчи буладилар. Навоий буларни иккинчи гурпуага киритиб, энг хавfli ва жамиятни бузувчи нохуш кишилар деб баҳо беради. Улар, дейди адио газаоланио, оири ўзини ҳуснда Юсуфи Канъоний, иккинчиси мусиқа ҳунарида Юсуф Андигоний қилио курсатишга интилади: лақма суҳбатларини жон озиғи, бемаза ашъорини Салмонинг қасидасидан баланд деб мақтанио яради. Жаҳолат шунча, фаросат шу қадар. "Ҳақнинг ҳеч амрига бўйин қўймагай ва шаётиннинг барча бўйруғин бажо келтирурдир тўймагай". (47-б.) Худпараст, беҳаё одамдан ҳар нарсани кутиш мумкин, чунки уларнинг купи ношаръий, ифлос ишлар билан шугулланиб, бадном бўлди-

лар. Бироқ, афсуски, шунда ҳам ақлу ҳуши жойига тушмайди, такаб-
бур, кибр отидан ерга қунмайди, булар. Алишер Навоий бундай-
ларнинг кўпини ўз кўзи билан кўрганини, аксар қисмига насиҳат-
лар қилгани, аммо фойда бермагани, охир-оқибатда улар насиҳат
қилувчи азиэларни ҳам ҳақорат этиб, дилини ранжитганини ёзган.
Бу мурдорлар кирган уй ҳаром, бу "нохуш меҳмонлар" ҳозир бўл-
ган базмхона азахонага айланади, дейди шоир. Уларга гапирган
одам балога қолади. Мана улуг, инсонсевар адиб инсон шаънига
номуносиб қилиқли кишилар ҳақида алам билан нималар ёзганини
эшитинг: "Бу худписанди бадкирдор ва бу лаванди мурдор бу па-
дид мажлисидаким, зиндон анлин яхшироқ ва бу нажас маҳаллида-
ким, мустароҳ (ҳожатхона - М.М.) андин аригроқдур (тозароқдур -
М.М.) агар илайидин кекирса ва кейинидин ўзга ел секирса, ўз қо-
шида маҳбублуғи ул мартабада ва ўз афъолининг хублуғи ўз олди-
да ул масобадаким (мартаба, даражадаким - М.М.), тамаи буким, баз-
мидаги ҳозирлар ва бу аҳволу афъолига воқифу нозирлар бу воқъе
бўлгон ҳаракотнинг ҳам унин дилписанд дегайлар, ҳам ройиҳасин
димоқга судманд. Бу қобийиҳни (қабоҳатни) киши анга айта олма-
гай ва айта олгоннинг сузиға қулоқ солмагай ва эшитса ҳам, му-
саллим тутмагай(икрор бўлмайди - М.М.) ва номулойим ишини ўз
"шариф зотига" ёвутмагай. Носиҳга (насиҳатчига - М.М.) изо ва
қасд этгай ва бу насиҳатдин анга кўп мазаллат еткай. Бу навъ
кишики, анча мундоғ бўлгай кирдор, ҳоло бу даврда мавжуд ва
ҳозир бор".(II.47-б.).

Ғазаб ва нафратнинг шиддатини қаранг. Одам ҳайвоний белги-
лар, ношоиста, номаъқул қилиқлари билан мақтанса, буни фазилат
деб керилса, яна бошқалар уни мақтаб турса. Ахир бу нозиктаъб,
қалби рубоб торидай нозик шоирнинг ғазабини келтирмайдими? Али-

шер Навоий ифлос табиятли, ҳайвонсифат кишининг нафратли портретини памфлет қилиб чизиб беришдан ташқари, шундай мансабдорларга ҳайбаракаллачилик қиладиган ялоқхўрларнинг устидан ҳам газаб утини сочган. Энг муҳими шуки, шоир бундай кишилар "бу даврда мавжуд ва ҳозир бор" деб таъкидлайди ва ўз сўзларининг беҳуда эмаслигини, уларнинг аниқ "прототип"лари борлигини баён этган. Улуғ адиб бу одамлар ичида амалдорлар, номи чиққан кишилар, "баъзи азизлар" ҳам бор, деб махсус таъкидлайди. Хуллас, инсон нафосати, баланд табиати билан ҳам инсон. Қоринни ҳар хил таомлар билан туйдириб, ҳайвондай кекириб юриш, ағнаш; ювинмасдан, сассиқ ҳид босиш кишининг табиини хира қиладиган қилиқлар курсатиш — булар одам боласига муносиб эмас, бундан ҳазар қилиш керак. Одамсевар, нозикмижоз Навоийнинг талаби шунақа. Биз Хондамир, Восифий ва бошқа замондошларининг асарларидан биламизки, Навоий табиати ғоят нозик, поклик, хушхулқлик ва ўта назокатли кишиларни яхши кўрган, лутф-карам, сўз маънолари билан завқланишига мойил бўлган, ўзи ҳам жуда нозикмижоз одам сифатида ном қозонган. Шу сабабли у "Маҳбубул җулуб"даги "танбех"ларида ҳаё, ҳилм, карам каби сифатларга алоҳида урғу бериб таърифлади. "Карам ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва ҳаё — икки ҳамзод фарзанд", деб ёзади у. Вафо ва ҳаёни эгизак деган шоир буни асослаб "вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ" деб яна уткирлаштиради. Демак, бу тушунчалар бир-бирига жуда вобаста. Чунки маърифатли, комил инсонлар ҳаёли ва вафодор кишилардирлар. Вафосизнинг жабри қанча бўлса, ҳаёсизнинг шаллақилиги, бетга чопарлиги, беандишалиги ҳам шунча озор келтиради, шоир буни ўзи бошидан утказган: "Замон аҳли бевофолигидин куксумга туганлар ва даврон хайли беҳаёлигидин бағримда тиканлар... ҳар қайсига рақам урай десам

Айюб сабри анча вафо этмас ва қалам сурай десам, Нуҳ умрида та-
момга етмас" . (II. 53-6.)

Шоир алам билан ёзади:

Е марҳамат ул хайли ситамкпрага бергил,

Е сабру таҳаммул мени бечорага бергил. (II. 53-6.)

Шу каби ҳилм, яъни ҳалимлик ҳам Навоийнинг назарида кишининг
мақбул сифатидир. "Ҳилмни ҳаводис дарёсида кишилик кемасининг
лангари деса булур ва инсоният мезони тошига нисбат қилса булур".
Демак, ахлоқий камолот учун мулойим, ҳалим булиш ҳам зарур.
Аммо, афсуски, дейди Навоий, замон бундай одамларга муносиб
эмас. Ҳалим одамлар ҳору саргардон : "Елдек ҳар эшикдин кирар-
га орлари йук, утдек оташ донлиғдин узга шиорлари йук". Ҳалим-
ларнинг "камчилиги" шуки, улар ростгуй, ҳақталаб буладилар,
қаерга борсалар ҳақ гапни айтадилар, бу эса аксар одамларга
ёқмайди: "Ҳақгуй қушнинг тамкин била зикр айтуви қошида қарлу-
ғочнинг бемалол янғшамоғи маломат келтирур". "Аммо ел агар
кукка етсун- сабукбордур ва бемиқдор (беқадр -М.М.) ва тоғ
агар туфроққа ботсунки, соҳиб виқордур, ҳилм шиор". (II. 54-6.)
Шундай булгач, бари бир ҳақгуй, батамкин одамнинг қадри баланд-
дир.

Кузатишларимиз шуни курсатадики, Амир Хусрав ҳам Алишер
Навоий ҳам одоб -хулқ масаласига , кишининг ахлоқий сифатлари-
га катта эътибор берганлар. Ҳар икки шоир ҳам яхши хислатлар,
одамийлик сифатларини улуғлаганлар. Аммо, бу нарсa, бизнинг
назаримизда, Алишер Навоийда Хусрав Деҳлавийга қарағанда ҳаё-
тийроқ, реалроқ асосга қурилган ҳолда намоён булган. Навоий
конкрет мисол келтиришни, кўрган- кечирганларига қараб гапириш-
ни хуш куради. Қисқаси, яхши одоб, яхши хулқ - саодат калити.

Етук олим А. Абдугафуров таъкидлаганидек, Алишер Навоий "барча иллат ва нуқсонлардан холис булган, маънавий-ахлоқий етук, хулқ-одобда баркамол инсон" (38, 77-б.)ни улуғларди, шундай инсонларни ҳаётда кўпроқ кўргиси келарди.

г) ДОСТОНЛАРДА ҚАНОАТ ТАСВИРИ

Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий қаноатни инсоннинг муҳим ижобий хислати ҳисоблаб, бу ҳақда қуқимматли фикрларни айтиб утганлар. Инсон ўзини тийиши, тақводор, ҳалол бўлиши керак. Қаноатга чақиришнинг социал сабаолари бор эди. Султон ва унинг атрофидаги аъёнлари, амирлар, бойлар, руҳонийлар бойлик, мол-мулк учун талашиб -тортишиб, қабих ишларга қўл урардилар, талончилик, зулму ситам, ҳаромхурлик ҳам ўз нафсини тия билмаслик оқибати део қаралган. Агар ҳамма одам фақат ўз яшашига лозим бўладиган нарса билан қаноатланса, қолганини бошқа муҳтожларга бўлиб берса, тенглик, биродарлик қарор топади, део ўйлаган гуманист шоирлар. Қаноат зарурий ахлоқий категория сифатида тарғиб этилиб, у ҳалоллик, тақво, қарам, саховат тушунчалари билан бирга олиб қаралган.

Амир Хусрав "Матлаъул анвор" асарида қаноатни сабр, тақво, ҳиммат тушунчалари билан биргаликда талқин этади.

Сабр чу ганжаст оа ганжи хароо,

Рав, ки туйи мунъими комил нисоб.

Мард тавонгар оа сабурий бувад,

Лек на сабре, ки зарурий бувад. (15.165-с.)

(Сабр харобадаги ганж- бойликдир. Сен шу неъматнинг ҳақиқий эгасисан. Инсон сабр билан кучлидир, аммо бу сабр зарурий, сохта бўлмаслиги керак).

Сохта сабр -қаноатли кўринишга интилган одам ташқаридан қараганда осойишта кўринса-да, аммо ич-ичидан олтинга учлиги оилинио туради -илоннинг, ахир, оёғи кўринмайди-ку, у терисининг ичида. Зар- олтин одамга бахт келтирмайди, аслида у бир

безак, холос. Нафс йулига тушган одам шамолдек беқарор ва беҳа-
ловат бўлади, ҳар қандай ифлос кучага ҳам кириб кетаверади.

Кишини ҳаромдан сақлайдиган сабру қаноат:

Баҳри ҳароме чи дави ҳийланок,

Бори агар так зани аз баҳри пок.

Пок наёбад тани осудаҳол,

Ранжкашонрост мусаллам ҳалол,

Тийратар он хона, ки ганжаш фузун,

Поктар он лукма, ки ранжаш фузун. (15.166-с.)

(Ҳийла, қурқув билан ҳаром учун мунча югурасан, ҳалол учун ҳам
бир марта югурсанг-чи. Аммо осуда, хотиржам яшайман деган
одам пок бўлолмайди, ҳалоллик ранги— азоб чекканлар насибаси-
дир. Уйда ганж қанча куп бўлса, у шунча қоронғи — дилгир бў-
лади, лукма —нон қанча куп ранж билан қулга киритилган
бўлса, — у шунча ҳалолдир).

Бу мардона, жасоратли фикрлар уша замон учун бағоят аҳа-
миятли эди, балки бизнинг замона учун ҳам бу аҳамиятини, акту-
аллигини сақлаб келмоқда. Икки жиҳатга диққатни қаратиш урин-
ли: биринчиси шуки, шоир "зар толиблари"нинг мол-мулкини ҳаром
деб эълон қилиш билан шоҳлар, султон —амирлар, хулласи калом
ҳамма аслзода синфнинг ҳаётини ҳаромхўрликдан иборат деб эъ-
лон қилган. Зеро уларнинг барчаси ҳам олтинга сажда қилади-
ган, олтин қудратига таяниб, халқни талайдиган кишилар эдилар.
Олтинсиз на шоҳнинг тахти, на вазирнинг кўши барқарор. Бутун
жангу жадаллар, юриш-жаҳонгирликлар олтин учун, ганж хазина
ийгиш учун эди. Амир Хусрав буни назик бир тарзда олтин— ганж-
нинг касофатини айтиш билан зукко уқувчилар фаҳмига етказ-
олган.

Иккинчиси шуки, шоир ганж – бойлик эгаларини бахтсиз кишилар деб атади, бойлик қанча куп йиғилса, у шунча зулмат– бадбахтлик келтиради. Демак, шоҳлар ҳам, унинг гумашта ҳамтовоқлари ҳам туну кун маишат билан кун курсалар–да, бироқ бахтли одамлар эмаслар. Ва учинчиси – ганж топишдан кура сабр–қаноат қилиб ҳалол яшаш мушкул, деган фикр олдинга сурилади. Ҳалол яшаш, ҳалол, пок бўлиб юриш қийин. Бу энг катта қаҳрамонлик, мардлик. Осууда, виж–донсиз, имонсиз одам ҳеч бир қийинчиликсиз яшайверади, лекин пок яшайман, деган одамнинг йулида минг хил ғовлар пайдо бўлади. Чунки пок яшашга ният этиш, аввало, ўзини дунё неъматларидан чегаралаш, оз нарсага кўникиш демак.

Зар туплайман, бойлик йиғаман, деган одам ё зулм–ёвузлик билан, қатл–ситам билан бошқалар мулкини ғорат қилади, ё зуравонларга сиғиниб, тубанлашиб, ялиниб–ёлвориб, тама– тиламчилик билан қулдай хўрланиб яшайди:

Хожа, ки донад равиши зиндағй,
Бар дари дунон накунад бандағй.
Дорад аз он сои чу худро азиз,
Қ– аш набувад гандуми султон бачиз...
Ноне агар ҳаст муяссар зи жав,
Аз пайи лавзинаи дунон мадав. (15.168–с.)

(Ҳаётнинг аччиқ –чучугини тортган киши, пастларнинг эшигида қуллик қилмайди. Ўзининг қадрини билган одам султон бугдойи бежиз эмаслигини англайди. Арпа нонинг бор бўлса, пастларнинг ҳол–воси орқасидан югуриб юрма).

Яъни инсоннинг қадр–қиммати, шарафи мол билан, қанча куп олтин–зар туплагани билан белгиланмайди, дейди Хусрав Деҳлавий. Тама одамни пастга уради, қадрини кеткизади. Бутун олам, унинг

неъматлари, гузаллиги, еру осмон, дов-дарахт, ою қуёш инсон хизматида, инсон учун муҳайё этилган бўлса-ю, инсон яна нафси бадлик қилиб, ўзининг қадрини кеткизса, бу ахир бемаънилик-ку, дея ачинади улуг шоир. Дунё, унинг бойликлари уткинчи, инсон бу бойликларни бир восита, яшаш воситаси деб билмоғи, инсоний шаъну шарафни оширишга хизмат қилдирмоғи даркор, наинки ўзи шу мол-мулкнинг, арзимас ашёларнинг қулига айланса.

Албатта, қаноатга даъват этиш, кишиларни курашдан четлатиш; мулкдорларнинг молига тажовуз қилмаслик, "бергани билан шукр қилиш", тақдирга тан беришга ундаш ҳам эди. Яъни бир томондан, бойлик, олтин-кумушга нафрат, иккинчи томондан сарватдорлар "насибаси"га шерик бўлишдан тийиниш... Утмиш мутафаккирлари ижодидаги зиддиятли элментлардан бири бу, албатта. Шундай бўлишига қарамай, Хусрав Деҳлавийнинг қаноат ҳақидаги қарашлари замирида одамийликни ҳимоя этиш сезилади. Бу эса биз учун муҳим. У Саъдийга ҳамовоз бўлиб, баднафс кишини ҳайвон билан тенглаштиради. У туғридан-туғри "Меъданинг тулиши билан ғамдан фориғ бўладиган киши одам эмас, жонвор -ҳайвондир", дейди. Одам маънавий эҳтиёжлари, дард-ғами билан одам. Нафс ҳирси-бир оташ, у олами ёндириши мумкин.

Мур, ки ҳирсам бувад аз ҳад бурун,

Зинда равад зеризамин сарнигун...

Он, ки дилаш кўр шуд аз ҳирси мол,

Фарқ надонад зи ҳарому ҳалол.

Гоҳ ҳуриш дар даҳани мокиён,

Дова ҳамон асту палиди ҳамон. (Иб. 257-с.)

(Ҳирси ҳаддан ошган одам тириклигида ер остига кириб кетган чумолига ухшаган бўлади...Мол хирсида кунгли кўр бўлиб қолган

одам ҳарому ҳалолнинг фарқига бормайди, зеро товуқ оч қолганда бугдой донаси билан ахлатдаги ифлосликларни ҳам қушиб еяверади).

Амир Хусрав баднафслик, ҳирси ана шундай ғазабкор оҳанг-да қоралаган. Бундай ҳирс одамни истаган кучага етакла⁹ди, истаган номақбул ишни қилишга, ҳар қандай тубан одам қошида сажда қилишга мажбур этиши мумкин.

Қаноат қилган одам эса бировга қарам бўлмасдан, ўз эркини, қадр-қимматини нафс тузоғига туширмай яшай олади. Султон бойлигига ҳавас — султонга банда бўлиш, султон шавкатини пиясанд қилмаслик, ақл-қушни ишлатиб, ҳалол меҳнат билан пок яшаш, ўзига-ўзи султон бўлиш. Мана шу гоҳ Хусрав Деҳлавий томонидан турли тарафдан талқин ва тарғиб этилади.

Шоир шоҳ шаробидан осойишталик сувини афзал билади, ҳалол камбағални ҳаромхўр мулкдордан устун қўяди ва камбағаллик билан поклик ҳамisha опа-сингил деган фикрни олға суради. Шу асосда Хусрав Деҳлавий тақводорлик, зоҳидликни ҳам оқлаб чиқади. Тақводор кишилар, диёнатли, виждонли одамлар, уларнинг узлатга чекиниши ана шу ҳаромхўр сарватдорлар, халқ молига куз олайтирган кимсаларга исёни, норозилиги, дейди у.

Қаноат ҳақидаги еттинчи мақолатдан сунг келтирилган ҳикоятда ҳам шоир ўз қарашларини қувватлаштирувчи далиллар топади, қаноат тақвода ҳам сидқу ростлик бўлиши, риё аралашмаслигини талаб этади.

Амир Хусрав хасислик, очкузликни ҳам ёмон хислатлар қаторига қушиб, бунга қарама-қарши сахий одамлар одатини шарафлаган. Мол-мулкни туплаб, бировга бермасанг, улганингдан кейин душманингга қолади, чунки уни гурга олиб кетолмайсан. Дуне ҳаммадан қолган. Бу ерда у Низомийнинг "Сулаймон мулкани истама,

қани у, мулк турибди, лекин Сулаймон йуқ", деган фикрларини давом эттиради.

Алишер Навоийнинг "Ҳайратул-аорор" достонида ҳам қаноат фазилатига бир ۶۰۰ бағишланган. (еттинчи мақолат). Ўзбек шоирининг назарида қаноатли кишининг мартабаси шунчалик баландки, у тангри олдида энг азиз ва муътабардир. Навоий қаноат — жаннат сари елтувчи қанот, дея суз бошлайди. Қаноат кишини қудратли ва бардам қилиб тарбиялайди, руҳингиз тетик, қалоингиз бутун бўлади. Қаноат қилган гадо —подшо, таъмагир шоҳ эса —гадо.

Шоҳ ул эмаским, бошига қуйди тож,

Шоҳ ани билким, йуқ анга эҳтиёж...

Шоҳ бошининг шарафи тож эмас,

Англа ани шоҳким муҳтож эмас...

Кимки қаноатдан эрур ҳужжати,

Яхши-ёмонга йуқ анинг ҳолати... (15.76-б.)

Нега Навоий қаноат ҳақидаги боода гапни шоҳдан бошлаган? Чунки қаноат шоҳдан бошланса бошқаларга ибрат бўлади, шоҳнинг баднафслиги, молпарастлиги салтанатни тиканзорга айлантириб, фуқарони оғир аҳволга солган. Шу боис мутафаккир шоир шоҳларни ҳам қаноатга чорлаб, саховат, карамни уларнинг асосий фазилати сифатида кўрсатган. Қаноатли шоҳ — тақводор дарвешдай ўз нафсининг ҳокими бўлиши мумкин. Шоҳ шоҳ эмас, балки қаноат мулкини эгаллаган одам ҳақиқий шоҳдир:

Топса қаноат сори ҳар кимса йул,

Шоҳ бу тақдир ила ул бўлғай, ул. (15.76-б.)

Бу фикр Шарқ адабиётида узоқ асрлардан бери давом этиб келади. Навоийнинг қаноатли одамни подшолардан юқори қўйиши ҳам шоҳдан покдил дарвешнинг рутбаси баланд, деган илғор гума-

нистик ақидага бориб тақалади, Бу ҳақда Н.Комиловнинг "Шоҳу дарвеш-ҳикмати" мақоласида чуқур мулоҳазалар билдирилган(II7). Навоий "Ҳайратул-аброр"да қаноатли дарвешнинг шоҳдан устунлигини яна шу далил билан исботлайдики, шоҳлар тама, зебу зийнат, олтин-кумушга уч, шу учун улар безовта ҳаёт кечирадилар; қаноат аҳли эса кунгли тинч, осойишта. Шоир олтин-кумушнинг инсон ҳаёти учун бевосита ҳеч бир аҳамияти йўқлигини таъкидлайди. "Ташнаки, ул сув оила истар фараҳ, қайда кирар кунглига олтин қадаҳ", яъни сув ичиб чамқоғини бостиришни ҳоҳлаган одамга олтиндан ясалган қадаҳнинг нима ҳолати бор, дейди Навоий. Ойга сабзи-нолғом урнига безак учун олтин-кумуш солиб бўлмайдику, дастурхонни нон урнига зумурад, нахут урнига зиру гавҳар қўйиб кишилар қоринини тўйдириш мумкин эмас. Хуллас, Навоий фикрича, қимматбаҳо жавоҳиротлар ортиқча безак, холос. Бу фикр Шайх Саъдий ва Хусрав Деҳлавийда мавжудлигини кўрдик. Навоийнинг улардан фарқи шундаки, у олтин-кумушни батамом инкор этмайди. Олтин-кумуш тўплаш одат экан, уни эзгу-хайр ишларга сарфлаш, саховат билан муҳтожларга тарқатиш лозим, дейди ўзбек шоири масалага конкрет ёндошиб, Масалан, у шу муносабат билан ёзади:

Кимки эрур маҳзани Қорун анинг,
Мулки Жаму тожи Фаредун анинг.
Базл дебон ганж эшигин очмаса,
Фойдасиз дурру гуҳар сочмаса.
Фойдасиз қилмаса зоҳир қарам,
Бермаса бир сазлига юз минг дирам,
Очга емак берса, ялонғочга тўн,
Юз тилаганларга мингу бирга ун.(I4.77-6.)

Демак, шоҳнинг қаноати саховатига эш бўлмоғи даркор.Аммо,

ҳар ким ҳам бундай саховатга бардош беролмайди ва бундай саховатга умид боғлаб кун ўтказишнинг ўзи нодуруст. Навоий ушбу мақолатда сарф қаноати-сахийлик меъёри ҳақида ҳам тўхтаб ўтади. Чунки саховат чин кўнгилдан, табиатдан келиб чиқадиган иш бўлиши лозим. Дабдаба, кўз-кўз, манманлик учун сахий бўлиш саховатга кирмайди. Дабдаба учун мол сарф этувчилар беҳуда талофатга йўл қўядилар, подшоларга тақлид қилиб, сахий бўлишни орзу этиб, қарзга ботадилар. Кейин қарзни ҳам тўлай олмасдан шарманда бўладилар.

Мунчау юз мунча етибон алам,

Лек анга бўлуб яна юз мунча ҳам.

Тарки қаноат ани айлаб жало,

Келтурубон бошига юз минг бало. (I4.77-6.)

Қаноатдан юз ўгирган, "тарки қаноатни тарк этган" ("жало"-тарк этиш демак) одам ҳаётда кўп қийинчиликларни бошидан ўтказишини Навоий кузатиб-куриб, шундай кулосалар чиқарган эди. Унинг фикрича, фақат ўз нафсини тийиш, тамагир бўлмаслик қаноат эмас, балки бор нарсани ҳуда-беҳудага сарфламасдан юриш ҳам қаноатга киради. Қаноат, шундай қилиб, меъёрида яшаш, ҳалоллик ва тўғрилиқдир.

Қаноатли одам ўз меҳнати орқасида топган бир бурда нонини шоҳ инъомидан устун қўяди. Демак, қаноат-энг олий ҳиммат. Буни Алишер Навоий "Ҳайратул аброр" достонида келтирилган Ҳотам ва утинчи чол ҳикоясида тасвирлаб кўрсатади. Ҳотам-афсонавий сахий, унинг қўли очиклиги турли асарларда муболага билан ҳикоя қилинади. Лекин Навоий саҳродан утин йиғиб келиб, уни сотиб, пулига тирикчилик қиладиган чолни Ҳотамдан устун қўяди, чунки чол Ҳотам эшигига бориб, унинг тўхфаларига, садақа ош-нонига

боқмайди, аксинча ўз меҳнати билан яшашни афзал билади. Маълум бўладики, Хусрав Деҳлавий байтларида ифодаланган фикр Навоийда "саховат боби"даги ҳикояда ифодаланган.

Қаноатнинг фазилати, инсон номини шарафлаши хусусида Навоий бошқа асарларида ҳам фикр билдирган. Жумладан, насрий йусинда ёзилган ахлоқий асари "Маҳрубул-дулу"да қаноатни тарғиб этувчи уткир сўзлар анча. "Ҳамида афёл ва замима ҳисол хосиятида" деб номланадиган иккинчи қисм "Қаноат зикрида" деган боби билан очилади. Қаноатни шоир инсоннинг энг қимматли, қадрланадиган хосиятли хислатларидан ҳисоблаган. "Қаноат чашмаедурким, суви олмақ билан қурумас ва маҳзанедурким, нақди сепмоқ била уксурмас ва мазраъедурким тухми иззату шавкат бор оерур ва шажаредурким, шоҳу истиғноу ҳурмат самар келтурур" деб ёзади Навоий. Қаноатнинг акси-тама, тиланчилик, Тиланчи одам - баднафс, паст одам, ўз қадрини билмаган одам. Киши қорин учун бировларнинг олдида ўзини ерга урса, ялтоғланса- бундан ёмони борми. Навоий замонида ҳам бундай одамлар кўп бўлгани аниқ. Тама деганда шоир гадойлик, очофатлик, очкузлик, жаҳондан туймаслик каби хусусиятларни назарда тутади. Шунинг учун фақат эшикма-эшик нон тилаган гадо эмас, бировларнинг молига кўз олайтирган, босқинчилик қилган шоҳ ҳам тубан одам.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Навоийнинг насиҳатлари қанчалик кучли ижтимоий мазмунга эга экани маълум бўлади. Қаноатга даъват ҳалолликка даъват этиш, меҳнатга даъват этиш, инсонлар жамиятида инсон бўлиб яшашни талаб этиш эди. Шу сабабли бу сўзларнинг ҳозир ҳам аҳамияти катта. Зеро, бизнинг замонда ҳам, афсуски нафси бузуқ кимсалар кўп. Улар ҳалол, тўғри яшашни касб этган одамлар ҳаётини ҳам заҳарламоқдалар-бадном этмоқдалар.

Навоийнинг фикрича, қаноат эркини, инсоний ҳуқуқни, иззат-икромни сақлашнинг тўғри йўлидир, шоҳ ҳам, гадо ҳам қаноатни тарк этган одамлар, аксинча, қонё одам – шоҳлик ташвишидан ҳам, гадолик азобидан ҳам қутулади: "Улким, қаноатга муътод бўлди (урганди) – шоҳу гадо тараддудидан озод бўлди" (II.36–б.) Ғоят улуг фикр, шоҳ ҳам – тиланчи, гадо деган маъно бор бу фикр тагида. Чунки шоҳ ҳам баднафс одам, баднафс бўлганда ҳам баднафсларнинг энг каттаси. Навоий ана шунақа умумлашма хулосалар билан Хусрав Деҳлавийдан ҳийла олдинга ўзиб кетган. Қаноатнинг душмани бор: бири – тама, иккинчиси – ҳирс. Ҳар иккаласи ҳам инсон руҳининг ашаддий ёмирувчилари, золим жаллодлар. Иккаласи бирлашиб одамнинг ризолат ва лалму лаинлик ботқоғига тортади. Ҳирсли одамда ор-номус ҳисси ҳам сўнган бўлади.

Ҳар кимки қаноат тарафи нисбати бор,

Барча эл аро тавозуу иззати бор.

Улким тамаъу ҳирс ила улфати бор–

Яхши–ямон ичра заллату накбати бор. (II.37–б.)

Хусрав Деҳлавий қаноатнинг биринчи шarti сифатида сабрни кўрсатган эди. "Ҳайратул аброр" достонида сабр хусусида гапирилмайди, аммо "Маҳбубул қулуб"да алоҳида боб ажратилиб, сабрнинг қаноат билан боғлиқлиги, қаноатли одам сабрли бўлиши зикр этилади. "Сабр аччиғдур" деб сўз бошлайди Навоий. Бу халқ ибораси. Дарҳақиқат, сабру чидам оғирликларни енгиш, қийинчиликларга бардош бериш демак. Навоий "сабр косасининг таги олтин" деган ибора мазмунидан келиб чиқиб, сабрли инсонларнинг мақсадга муяссар бўлганлари, сабрсизларнинг орада – йулда ҳалок бўлишлари мумкинлигини айтади. Боб охирида Навоий бир қизиқ ҳикоятни келтиради: бир нотовон кишининг кўнглига

бир соҳибжамолнинг ишқи тушиб, уни изтиробга сола бошлайди. Бечора ошиқни тухмат билан зиндонга ташлайдилар. Айбингга иқ-
рор бўл, деб не-не азобларни унинг бошига солмадилар. Оқибат,
бир куни миршаблар бечорани зиндондан қўл-оёғини боғлаб олиб
чиқадилар ва ерга ётқизиб, "Бир қучоқ йиғоч анинг аъзосига ушот-
тилар". Аъзойи бадани шилинди, атрофга лахта-лахта қон сачраб, "Ло-
лазор" пайдо бўлгандай бўлди. Аммо "мазлум мутлақо дим урмайди",
иқрор бўлмади. Таёқ билан саваловчилар чарчаб қолиб, чалажон
ошиқни бир ёққа чиқариб ташлаб кетадилар. Калтакловчи "жафопеша-
лар" кетгандан кейин "жафокаш" ошиқ оғзидан бир парчаланиб кет-
ган дирам (чақа пул) чиқаради. Атрофдагилар бу аҳволни куриб ҳай-
рон бўладилар ва сабабини сўрадилар. Мазлумнинг жавобидан маъ-
лум бўлдики, уни калтаклаб жазо бераётганларида у кўнгил берган
одам бир гушада бу воқеага гуваҳ бўлиб қараб турган ва буни бе-
чора ошиқ сезган экан. Жабрловчилар уни азоблаётганда, у дирамни
оғзигасолиб, ҳар бир калтак зарбидан жони оғриганда уша тангага
тишини босиб оларкан, тишни-тишга қаттиқ босишдан танга парча-
парча бўлар экан. Буни маҳбуб куриб турар экан. Шу боис у душ-
манлар ёрени чалажон қилиб ташлаб кетгандан кейин унинг қоши-
га келиб меҳрибонлик кўргузди, яраларига малҳам қўйиб тузатади.

Бу азоблар эвазига сабру чидами туфайли ул одам муродига
эришди.

Кимки бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади,

Бахт анинг нишини нўшу хорини гул айлади (II.39-с).

дейди ҳикоят сўнгида Навоий. Шу тариқа қаноат, сабр, инсон иро-
дасини чиниқтириб, бардошли, сабот-матонат эгаси қилиш мумкин.

Қаноатнинг қудрати, шарофати "Ҳайратул аброр" достонидаги

"Қонёъ жувонмард ила томеъ жаҳонгард" ҳикояси тасвирида ҳам
яхши ифодалаб берилган.

Ривоят қилинишича, форс вилоятидан икки уртоқ Чин мулки сари йулга чиқадилар. Уларнинг бири тамгри қисматига қаноат қиладиган, иккинчиси эса қисматга норози тамагир одам эди. Йулда кетаётиб улар бир тошни кўрдиларки, унинг устига "кимки заҳмат чекиб, бу тошни ағдарса, унинг Нариги оётида шу водийда хазина сақланадиган вайронанинг жойини билдирувчи битикка дуч келади" деган ёзувни ўқийдилар. Тошда яна "Ҳар киши бу ранждин улса йироқ, сабру қаноат баридан яхшироқ," деган сўзлар ҳам ёзилган экан. Қаноатли одам "қаноатим менинг ранжим" деб йулида давом этади. Тамагир киши бўлса, ҳирсу ҳаваси қўзғаб, тошнинг тагини кавлашга тушиб кетади. Қаноатли одам йул танобини тўртиб, тонг-сахарда биринчи бўлиб шаҳар дарвозасидан кириб борса, уни тутиб олиб, шоҳ қилиб кутарадилар. Чунки шоҳ улиб меросхури йуқ эди ва уша мамлакат удумига кўра, бундай ҳолда марҳумнинг вафотидан кейин биринчи сахарда шаҳарга биринчи бўлиб кирган одамни шоҳ бўлиши муқаррар эди.

Тамагир одам эрса, не машаққатлар билан тошнинг тагини кавлаб, уни бу ёнига ағдарганда, қуйидаги ёзувни ўқийди: "Хомтама даҳрда ранжур эрур", яъни тамагир одам бу дунёда фақат ранжу азоб билан яшайди.

Алишер Навоийнинг Амир Хусравдан фарқланадиган яна бир жиҳати шундаки, у қаноатни фанийлик, таркидунё қилиш билан ҳам боғлайди. Чунки унинг назарида энг қимматли, қаноатли одам "ойини фано қўзлаган" одам:

Эй хуш ул ойини фано қўзлаган,

Мулки қаноатда саро қўзлаган. (14.77-б.)

Бундай одам агар кўнглида боғ томошаси бўлса, осмон-фалак гулшанига боқади, бу кўҳна дунёнинг бебаҳо ишларини мушоҳада

этади, дунё ҳаммадан ҳам қолишини англаб этади.

Курса жаҳонни бир овуч хокча,

Туби ила сидрани хошокча.

Бермаса кук қасрига вайронини,

Тоқи фалакка йиқуқ айвонини.

Пора юрак қони бўлуб қут анга,

Балки фараҳ касбига ёқут анга... (14.78-б.)

Яъни: "Дунёни бир ҳовуч тупроқ деб билса, жаннатнинг афсонавий дарахтлари – туби ва сидрасини хас деб ҳисобласа, қадрсиз билса, ўз вайрона кулбасини кук қасридан йиқилаётган айвонини фалак тоқу равоқидан афзал ҳисобласа, унинг емиши бир парча юрагининг қони бўлса, балки бу юрак парчасини шодлик боиси – ёқут урнида курса".

Шундай қилиб, ўзбек шоири бу уринда Низомий Ганжавий қарашларини ривожлантириб, Низомий билан Хусрав Деҳлавий ғояларини қушади. Чунки Низомийда қаноат ана шундай кенг ғалсафий аспектда олиб қаралади. Қаноат, ғажр, дарвеш тушунчалари, шу сабабли, Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" асарида бир-бирининг урнини босадиган тушунчаларга айланиб қолган. Қаноатли одам бу дунёда ҳам азиз, тамагир эса хору залил – Навоийнинг асосий хулосаси шу. Мутафаккир адибнинг ахлоқий қарашларидаги ижобий жиҳат инсонпарварлик ғоялари ҳам бир бобда шу тариқа янги мантиқий далил, асос билан баён этилади.

Х У Л О С А

Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий "Ҳамса"лари Шарқ мумтоз адабиётининг нодир намуналари сифатида асрлар давомида халқимиз томонидан севиб ўқилмоқда. Қайд этиш керакки, ўзбек халқи ичидан чиққан зиёлилар форс тилини она тиллари каби билганлар ва форсий шеъриятнинг энг яхши намуналарини мутолаа қилиб, ундаги улмас ғояларни эл орасига тарғиб этиб келганлар. Яна шуниси ҳам диққатлики, Низомий, Амир Хусрав, Жомий ёки Навоий асарлари бир-бирига қарама-қарши қуйилган эмас, балки ҳар бири ўз ўрнида тақдирланган ва уларнинг ўз ўқувчилари, талабгорлари бўлган. Биров Низомий Ганжавий "Ҳамса"сини, бошқаси Амир Хусрав дostonларини, яна биров Жомий ва Навоий асарларини кўпроқ севган. Масалан XV асрнинг биринчи яримида Хиротда Амир Хусрав асарлари шўҳрат топади. Умуман, Амир Хусрав асарлари Низомийга қараганда услубан энгиллиги билан оммавийроқ бўлган. Низомий таъбу диди юксак китобхонлар учун бўлса, Амир Хусрав кенг оммага ёқар, шу боис ҳинд шоирининг Навоий тили билан айтганда, "сузу гудоз"ли, ишқ уртанишларига жавоб берувчи ғазаллари, суз санъатининг ўзгача рангу оҳангда янграган дostonлари, ажиб саргузаштларни ҳикоя этувчи мавжли дostonлари Ўрта асрлар китобхонлари дилини тўлқинлантирарди.

Фақат Алишер Навоий эмас, Хирот адабий муҳитининг бошқа намоёндалари учун ҳам Низомийдан кейин Хусрав Деҳлавий суз санъати, гузал шеърият соҳиби сифатида намуна ва ибрат эди. Зотан, Амир Хусрав Шарқда буюк шеърият мактабини яратган, янги тавру равия оча олган шоирдир. Ҳатто Абдурахмон Жомий сингари улуғ санъаткор шоир ҳам Алишер Навоий форсий ва туркий адабиёт руҳи-

ҳида тарбияланиб, бу икки тил имкониятлари, нафосатини барабар намоиш этди, икки тилдаги адабиёт ютуқларини ўз ичода син-тезлаштирди. Алишер Навоий лирикада Хожа Ҳофиз Шерозий, Саъдий, Шерозий, Шайх Камол Хужандий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий газалиётидан руҳланган, улардаги санъат ва бадиий гузаллик-ни янги руҳда ривожлантирган бўлса, дostonчиликда Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий ва ўз пири муршиди Абдурахмон Жомий анъаналарини давом эттирди. Навоий "Ҳамса" дostonларининг бағиш-лов бобларида салафларига бўлган эҳтироми ва муносабатини баён этиб келган, айни вақтда ўз ниятлари, навбунёдкорлик сари қўй-ган қадамлари ва танқидий қарашларини ҳам яширмасдан айтиб кел-ган. Бу ҳақда бу ерда тўхталмоқчи эмасмиз. Чунки ушбу фикр навоийшуносликда бот-бот қайтаришган ва тадқиқотларда очиб берил-ган. Бизнинг оқдимизга қўйган мақсадимиз "Ҳамса"ларнинг бирин-чи дostonи -"Махзанул асрор", "Матлаъул анвор", "Туҳфатул аҳрор" ва "Ҳайратул аброр" дostonларини инсон концепцияси таъқини нуқ-таи назаридан қараб чиқиш эди. Бу масала ўз-ўзидан, биринчидан, қиёсий методга мурожаат қилини, иккинчидан, тасаввуф таълимо-тига мурожаат қилиб, комил инсон масаласи билан боғлаб текши-риш олиб боришни талаб қиларди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришини шарофати билан ўтмиш меросга муносабат ўзгарди. Совет ҳокимияти йилларида яратилган илмий ишларда гарчи дин ва тасаввуф адабиёт тарихига чуқур таъ-сир этганини билсак-да, аммо қайсарлик билан буни ошкор этмасдик, динни фақат салбий рол ўйнаган ҳодиса, тасаввуфни эса шоирлар учун шунчаки замонасозлик учун қилинган расмий бир илим деб баҳоладик, натижада Навоий ва бошқа кўп шоирларимизнинг асарла-ри бир ёқлама тадқиқ қилиниб келинди. "Ҳамса" дostonларини янги

куз билан текширган олимларимиз уларда диний-суфийна ғоялар асосий уринини эгаллашини аниқладилар. Айниқса, биринчи достонларда бу ёрқин кузга ташланади. Чунки биринчи достонлар Низомий, Амир Хусрав, Жомий ва Алишер Навоийларнинг беш мақсадлари, ғалсафий қарашлари, ғояларини акс эттиради ва кейинги достонларга асос берувчи дастур ролини уйнайди.

Албатта, биз туртала достонни ҳам батафсил, ипидан игнасигача қиёслаб, текшириб чиқдик деёлмаймиз. Бу ғоят катта бир тадқиқот иши. Мақсадимиз, Амир Хусрав билан Навоий ижодини таққослаб, уларнинг инсон шахсига, камолотига муносабати, инсон ахлоқи ҳақидаги тушунчаларини ёритиш эди. Аммо, Амир Хусрав ҳам, Навоий ҳам татаббуъчи шоир бўлганлари ва улар уз салафлари йулидан бориб, анъанани ижодий давом эттиришга бел боғлаганлари учун қисман бўлса-да, Низомий ва Жомий достонларига ҳам мурожаат қилдик.

Диссертацияда амалга оширилган таҳлил ва кузатишлар, текшириш-тадқиқотлар натижасида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

I. "Хамса" биринчи достонларининг композицион тузилиши

"ташқи" куриниши қиёсланганда, бобларнинг сонини эътиборга олганда, ҳажм жиҳатидан Алишер Навоий достони энг катта бўлиб чиқади: "Махзанул асрор" -58 боб, "Матлаъул анвор" -55 боб, "Тухфатул аҳрор" -61 боб, "Ҳайратул аброр" -63 бобдан иборат. Ҳар туртала достонда ҳам "мақолот"лар ва улар кетидан келадиган "ҳикоятлар" миқдори бир хил: 20 та "мақолот" ва 20 та "ҳикоят". Фарқ асосан шу пайтгача "муқаддима" боблар деб келинган қисмдадир. Низомий "муқаддима"лари 18 бобни, Амир Хусравники 15 бобни, Жомийники 21 бобни, Навоийники 23 бобни ташкил этади. Демак, достонларнинг учдан бир қисми "муқаддима" боблар бўлиб чиқади. Биз ушбу достон-

ларни "асосий қисм" ва "муқаддима" деган қисмларга бўлишни номақбул ҳодиса, дастлабки бобларга эътиборсизлик назари билан қараш оқибати деб ҳисоблаб, достонларни яхлит асар деб қараш ва аввалги боблардаги фикр-ғоялар кейинги бобларда изчил давом этганини таъкидламоқчимиз. Масалан, Навоийнинг ахлоқий қарашлари, адолат, саховат, қаноат, муҳаббат ва ҳоказо категориялар хусусида ёзганларини тавҳид ҳақидаги, бөрлиқни англаш ҳақидаги имон ва ислом ҳақидаги қарашларидан ажратиб тасаввур қилиш мумкин эмас.

Алишер Навоий достонида бобларнинг купайишига сабаб унинг ҳар бир салафига муносабат билдириши, сўз ҳақида икки-маҳсус боо ажратганидир. Навоий достонида Низомий, Амир Хусрав ва Жомий достонларининг бир қанча хусусиятлари ва ғоялари акс этган, айни вақтда бу янги фалсафий-тафаккурий олам, замона дардига жавоб бўлиб тунадиган бадиий асар. Ўзбек шоири салафларнинг асарларидаги айрим бобларнинг ўрнини алмаштириб, айрим бобларни икки боб қилиб, айрим масалаларни актуаллаштириб, ўткирлаштириб тасвир этади. Янги ҳикоятлар, тамсиллар келтиради.

2. "Матлабул анвор", "Махзанул асрор", "Тухфатул аҳрор" ва "Ҳайратул аброр" достонларининг марказий мавзуи инсондир. Инсон хилқати, вазифалари, камолети, ахлоқий сифатлари ҳар икки буюк шоирнинг диққат марказида турган. Умуман бу достонларни инсоннома дейиш ҳам мумкин. Аммо шуни ҳам аниқладикки, Амир Хусравда ва Алишер Навоий ижодида, шунингдек уларнинг салафлари ижодида ҳам инсон ҳақидаги тушунчалар исломий ақидалар негизиде шакллангандир. Шу боис биз Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда инсон ҳақида билдирилган фикрлар билан Хусрав Деҳлавий ва Навоий қарашлари мувофиқ келишини кўрдик. Биринчидан, Қуръондаги

оятлар баъзан мазмунан дostonларда қайтарилади ва инсон мукаррам зот эканлиги, унинг вужуди тупроқдан бўлса-да, аммо руҳи илоҳий эканлиги баён этилади. Навоий исломий ақидаларга қатъий амал қилгани ҳолда инсонни таърифлар экан, унинг имонли бўлиши, шариат талабларига қатъий риоя қилиши лозимлиги, ўзини англаши, ўз раббини англаши зарурлиги ҳақида ёзади. Бу ғоялар ўзбек шоирининг устозлари томонидан ҳам баён этилган.

3. Шарқнинг улуг шоирлари инсон камолоти ҳақида асрлар давомида куйлаб келганлар. Ал Бухтурий, Абу Аъло Ал Мааррий, Абу Нувос, Рудакий, Фирдавсий, Мутаннобий, Умар Хайём, Низомий, Саъдий, Румий, Ҳофиз, Амир Хусрав, Камол Хужандий, Жомий, Навоий, Машраб, Бедил ва бошқа шоирлар инсон улугворлигини, нуқсонлари, руҳияти, дарди ва кечинмалар^и ҳақида ажойиб ёниқ лирик асарлар ва жаҳоншумул дostonлар яратдилар. Инсон турли тарафдан олиб тасвирланди. Аммо тасаввуф таълимотининг шаклланиши билан инсонга бўлган қарашларда янги давр бошланди. Илгариги умумбашарий ғоялар янги мазмун касб этди, Айниқса, тасаввуфнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари шоирлар қалбидан чуқур жой олиб, инсонни англаш ва тараққий эттириш йуллари, инсон ахлоқини поклаш масаласи тасвир мавзуи бўлиб қолди. Диссертациямизда комил инсон тушунчаси тадқиқ этилиб, унинг "Ҳамса" дostonларидаги талқини ёритишга ҳаракат қилдик. Хусрав ҳам, Навоий ҳам инсонни икки асос – модда ва руҳдан иборат деб, инсоннинг қалбини Аллоҳ илми, қудрати ва нурининг маҳзани деб қараганлар. Инсон ана шу маҳзанни кашф этиши, руҳини камол топтириб, покланиб, фанийликка етиб, илоҳий оламга етишиши керак. Комил инсон –илоҳий илмларни эгаллаган, қалби нурли, ҳар нарсадан огоҳ одам. Аммо бу йул бағоят мушкулликлар билан, илоҳ сари покланиб бориш, дунё алоиқларидан воз

кечиш билан амалга ошади. Шу маънода Амир Хусрав ва Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари пайгамбар алайҳиссалом ва шайхлар, суфийлар ҳақидаги қарашлари билан ҳамоҳанг экани маълум бўлди. Ишда Амир Хусрав, Жомий ва Навоийларнинг суфий шахсига муносабатлари, тасаввуф ҳақидаги ақидалари ёритилган. Навоийда бу "Риёи" шайхлар бобида кенг талқин этилган. Шоир "риёи" шайхларни кескин танқид этиш баробарида ҳақиқий суфий қандай бўлишини ҳам курсатиб беради. Бу қарашлар салафлар фикрининг давомидир. "Ҳайратул аброр" достонидаги уч "ҳайрат" боби ва "Матлаъул анвор"даги учта "хилват" боблари муҳим уринни эгаллайди. Амир Хусрав "хилват"ларида ўзининг пирга талпиниши, чуқур суфийёна тафаккур ва мароқиба орқали бир илоҳий маънолар оламини кашф этиши, пири комил қабулига эришиб, насиба олиши тасвирланади. Навоий "ҳайрат"ларида эса, Кунгилнинг сайру саёҳати тасвирланган. Кунгил йўқликдан пайдо бўлади, олам Аллоҳга саждада эканини куриб ҳайратга тушади, одам вужуди ҳам худо ёди билан тирик. Шунини кўрган Кунгил ўз рабби томон интилади ва бундан ҳузурланади. Бу бобда Навоийнинг соф суфийёна фикрлари баён этилади, кунгилининг моҳияти очилади.

4. Комил инсон тасаввуфнинг ҳам, адабиётнинг ҳам идеали эди, шоирларнинг кўп гуманистик ғоялари шу тушунча воситасида бадиий сувратланган. Аммо комил инсон бутунлай мавҳум тушунча ҳам бўлмаган. Улуғ шоирларимиз ҳазрати Пайгамбарни, кейин валиуллоҳ зотларни комил инсон намуналари ҳисоблаб, уларнинг сиймоларини зўр муҳаббат билан тасвирлаганлар. Амир Хусрав ва Навоий наътларида Муҳаммад алайҳис-салом таърифи, улуғворлиги, нури Муҳаммадиянинг олам бошида мавжудлиги, Пайгамбар меърожи бир суфийёна эътиқод билан тасвир этилган. Бундан ташқари, Амир Хусравда Ни-

зомиддин Авлиё, Навоий ва Жомийда ҳазрати Баҳоваддини Нақшбанд билан Хожа Аҳрори Вали образлари лирик-тавсифий тусда тавда - лантирилади. Иккала шоирда ҳам валий зотларни пайғамбарнинг давомчилари, кароматли инсонлар сифатида олиб қараш мавжуд. Аммо Навоийда бу очиқ айтилмайди., Хусрав эса бу фикрни алоҳида таъкидлайди. Амир Хусрав учун Низомиддин Авлиё - пири муршид, тариқат раҳномаси, чунки Амир Хусрав бу шайхнинг қўлида тариқат одобидан таълим олган, унинг кароматларини бевосита кузатган ва бу кароматлардан руҳланган. Ҳинд шоири буни камоли қониқиш билан сайд этади. Лекин Навоий учун Баҳоваддин Нақшбанд бевосита пир эмас, балки ғойибона руҳий-маънавий раҳнома, силсила бошидир. Навоийнинг бевосита пири Абдурахмон Жомий, Ҳазрати Жомий Алишер Навоийга нафақат тариқатда пир, балки ижодда ҳам устоз эди. Шунинг учун "Ҳайратул аброр"да Баҳоваддин Нақшбанд билан Жомийга бағишланган боблар таърифланганда, орада ўхшаш баҳо ва таъриф - тар борлиги аниқланади. Жомий ҳам Нақшбанд маънолари ва ўз заоти, бузургворлигини намойиш этиб, Навоий учун руҳоний мададкор улган эди. Демак, Низомиддин Авлиё, Баҳоваддин Нақшбанд баробарида Абдурахмон Жомий ҳам Навоий учун комилликнинг конкрет имсоли ҳисобланган.

Бундан ташқари, "Матлаъул анвор" достонида Мусо, Исо, Броҳим Адҳам, Абубакр Шиблий; "Ҳайратул аброр"да Иброҳим Ҳам, Робиа Адвия, Абдуллоҳ Ансорий, Шайх Ироқий, Боязид Истомий, Имом Фаҳриддин Роҳий, Хожа Муҳаммад Порсо ҳада ҳикоятлар келтирилган бўлиб, уларда ўзига хос қисқа-қисқа лавҳалар орқали шайхларнинг хислат ва одоби, кароматлари ритилган. Бу ҳикоятлар ҳам суфийлар ахлоқи, тасаввуф ғояларини янглашга кўмаклашади. Суфийлар ахлоқи - комил инсон ахлоқидир.

Бу камтаринлик, хоксорлик, ниёзмандлик, сабру чидам соҳиби бўлиш, хуштавозеълик, сахийлик, раҳмдиллик ва ҳоказолардир. Чин суфийлар риё ва ёлғон, бадмастлик ва манманлик, тамаъ ва ҳирс-ни ёқтирмаганлар. Бу хислат тасаввуфда пастлик ва ҳайвонийлик белгилари деб қаралган ва шунинг учун Амир Хусрав, жомий ва Навоий асарларида ҳам шундай номуносиб белгилар қаттиқ танқид қилинади. Хусрав Деҳлавий айниқса, бадмастлик, ёлғонни мазаммат этади, Навоий эса риёкорлик ва хирсу нафс домига гирифтор одамларни нафратли сатрларда танқид остига олган.

5. Диссертациянинг иккинчи қисми бобларида Алишер Навоийнинг анъанага муносабати ва ижодий янгиликларини инсон талқини мисолида кўрсатишга ҳаракат қилинди. Бунда инсон ахлоқига муносабат бош мезон бўлиши мумкин део уйлаймиз. Ахлоқ ҳақида суфийлар сиёмоси муносабати билан гапирган эдик. Эндиги бобларда эса фақат суфийлар ахлоқи эмас, балки умуман инсонларнинг инсоний сифатлари, ижтимоий муҳитдаги ўрни, ҳуқ-атвори хусусида тўхталган. "Хамса"ларнинг биринчи дostonлари суфийёна-фалсафий асарлардир. Ўрни суфий ахлоқи тасвиридан шоирлар умуминсоний ахлоққа ўтадилар ва гуманистик фикрларни баён этадилар. Амир Хусравда ҳам, Навоийда ҳам одамларни кузатиш, ўрганиш ва сўнгра ҳукм чиқариш хислати бор. Хусрав Деҳлавий пастлик, жехиллик, модонликни, худбинликни танқид қилиб, саховат ва ҳиммат, фидоийликни улуғлайди. Навоийда бу қарашлар ҳийла конкретроқ: у турли табақа вакиллари тасвирлаб, уларга хос индивидуал нуқсонларни тилга олади. Ўзбек шоири ёмон ахлоқнинг ижтимоий зарарли ҳодиса эканига алоҳида ўрғу беради. Навоий билимдонлик, қаноат ва вафо каби хислатларни ёрқинроқ қилиб улуғлаган. Унинг назарида инсоннинг асосий шарафловчи хислати мардлик ва саховат, қаноат

ва муҳаббатдир. Қаноат, муҳаббат ва саховат хислатлари бир-бири-
ни тўлдирадиган хислатлар сифатида таърифланган. Аслини олганда,
бу хислатлар суфийларга ҳам хос, аммо суфийларнинг жавонмардлик
рутбасига мансублари кўпроқ бундай хислатларни қадрлар эдилар.
Алишер Навоий бу сатрларни ўз замонида анча таъсирга эга жавон-
мардлик, яъни "футувват"чилар ҳаракати руҳида ёзган.

Амир Хусрав ҳам Навоий ҳам адолатни инсоннинг гавҳари деб
биладилар. Адолат инсоф, ҳақпарастлик, ростгуйлик билан вобаста
тушунтирилади. Шу мавқедан золим подшолар танқид қилинади. Под-
шоларга, шоҳликка бўлган қараш ҳам бу шоирларда тасаввуфий кон-
цепциялар нуқтаи назаридан ёритилган. Ҳинд шоирида бўлганидай,
ўзбек шоирида ҳам олифтахарчилик, ортиқча ясан-тусан қораланган.
Амир Хусрав тил нафосати, чиройли нутқ, ақлу заковат, сўздан
фойдалана билишни ҳам инсон фазилати деб қарайди. Ақл, улуг Ҳинд
шоири наздида Алиохнинг неъматидир бўлиб, у Сўз билан бирга туғил-
ган. Аммо ақлни ёмон ишларга сарфламаслик керак. Навоий эса ақл
ва билимни Сўз билан боғлаб талқин этади. Сўз инсонни ҳайвондан
ажратувчи белгигина эмас, балки бутун одамийлик хислатлари ҳам
кишининг сўзга муносабатида аёнлашади. Навоий "Ҳайратул аброр"да
жуда кўп инсоний сифатлар, умумбашарий яхши хислатларни тилга
олиб ўтади. Унда бутун бир одамийлик концепцияси шаклланганки,
бу концепция негизида диний- тасаввуфий ғоялар ётади. Диссер-
тацияда ахлоқий қарашлар таҳлилига кенг урин берилди ва гума-
нистик ғояларнинг даврлар оша кучайиб, бойиб бориши, замонавий
руҳ касб этиши аниқланди.

6. Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий сўз проблемаси атрофи-
да сўз юритиб, адабиёт ҳақида, сўз санъати, сўз қадри ҳақида ҳам
бир қанча муҳим фикрларни олға сурганлар. Шунга боғлиқ ҳолда

шоирлар ахлоқи, шоирлик рутбаси, камолоти масалалари хусусида фикр билдирганлар. Бу масалада икки буюк шоирнинг қарашлари мос келади: сўзнинг қадрини ерга урмаслик керак. Маддоҳлик адабиётнинг кушандаси. Чунки тасаввуф шоирлари ҳеч қачон маддоҳликка берилган эмаслар, шоҳларни бекордан бекорга мақташни эп кўрмаганлар. Шоҳга насиҳат қилиш ва уни адолатга чақириш мумкин, лекин қасидахонлик билан зулмни адолат деб айтиш гунаҳ деб қаралган.

7. "Ҳамса"ларнинг биринчи дostonларида ишқ ва муҳаббат мавзуи нозик ва ардоқли мавзу сифатида қаламга олиниб, қизгин ва пўртанали ҳислар орқали фикрлар изҳор қилинади. Муҳаббат-инсоннинг доимий йўлдоши, инсонни шарафловчи хислат. Аммо Низомий, Амир Хусрав ва Навоий муҳаббатни ҳийла чуқур англаганлар. Улар назарида муҳаббат камолот йўлидир. Ўрни солиқнинг ўз ёри-ҳудо томон интилиши, шу йўлда чеккан изтироблари, покланиш муҳаббат деб қаралган. Одам ишқ билан тирик, агар ишқ илоҳий мазмунда бўлса, яна ҳам қадрлидир; чунки "мажозий ишқ"-уткинчи ишқдир, Навоий наздида "мажозий ишқ"да инсон танаси изтироблар оташида тобланади ва руҳ покланиб, илоҳий муҳаббатга эришилади. Шоирлар илоҳий ишқнинг фазилатлари, ошиқ-маъшуклик одоби ва талаблари, дунё муҳаббати билан илоҳий муҳаббат орасидаги яқинлик ва фарқлар ҳақида тўхтаганлар. Амир Хусрав билан Алишер Навоийнинг бу масаладаги қарашлари мос келади. Лекин шунда ҳам, барибир, Навоийнинг муҳаббат масаласига ўз қарашлари борлигини кўрсатган. Бу фарқли қарашлар, биринчидан, муҳаббатни уч тур - уч босқичга бўлиб талқин этишда ("Маҳбубул қулуб"), иккинчидан, ишқнинг эзгулик ва хайр тушунчалари билан зич вобаста эканини, инсонни маънавий бар-

камол этиш воситаси бўлиб хизмат қилиши лозимлиги таъкидида кўзга ташланади. Илоҳий ва мажозий ишқ орасидаги яқинлик ва фарқларни Навоий аниқроқ ёритган.

8. "Матлаъул анвор"да ҳам, "Хайратул аброр"да ҳам шоирлар ўзларига яқин кишиларига бағишлаб, боблар ажратганлар. Амир Хусрав ўз онасига алоҳида боб бағишлаган ва ота-она қарзи, онаи-зорининг ҳурмати ғоят дардли қилиб тасвирланади. Шу каби Навоийда ҳам асар сунгида ўз аҳволи, ёру дўстлари, Хиротга муҳаббати тасвирланган. Амир Хусрав қизига аталган боб муносабати билан тарбия масаласига оид хийла қимматли фикрларни билдирган. Навоий эр-хотинлик ахлоқи, покиза сийрат аёллар шарафи ҳақида яхши сатрлар битиб, вафоли ёрга жонни фидо этишга даъват этади. Ўзбек шоири ҳам ота-она ҳаққини адо этиш зарурати, Ҳадисларда акс этганидай, онани рози қилишнинг қанчалик муҳимлигини таъкидлаб утади. Шунингдек, опа-сингил, ака-укаларга раҳмдил бўлиш "силаи раҳм" масаласига ҳам тўхтаб утади.

9. Шундай қилиб, одам ҳақидаги фикрлар умумфалсафий, тасаввуфий баландликдан то оддий турмуш воқеаларига боғлиқ даражагача қаралган. Инсон - худонинг бандаси, худо курсатган йулдан юрган, худо йулида камолот касб этган киши ҳаёти мазмунли-маъноли утади ва чин инсон ҳисобланади, у жамиятга фойда келтиради, инсоний фазилатлардан маҳрумлик ёки нуқсонли бўлиш эса, аксинча, худо йулидан четлашиш, ўз-ўзини англамаслик, бу уткинчи дунёга банд бўлиб қолиб, комилликдан маҳрум бўлиш деб қаралган. Албатта, бу фикрлар умумий тарзда Амир Хусравда, Жомий ва Навоийда ухшаш булгани билан, конкрет тасвирда бир-бирининг такрори эмас. Шоирлар ҳар бири ушбу ўлмас ғояларни ўз тиллари билан, ўз материаллари асосида куйлаганлар ва тафсирда ўз йулларидан

борганлар. Бу масала диссертацияда таҳлиллар орқали исботланди. Комил инсон ғояси талқини, биринчидан, урта аср гуманистларининг илғор қарашларини ифодаласа, иккинчидан, ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотмаган муаммоларга улашиб кетади ва долзарблик касб этади. Низомий, Амир Хусрав, Жомий ва Навоийларнинг улуғворлиги, замонлар шоири эканлиги ана шунда. Зеро, "Адабий ҳаёт жараёни унда пайдо бўлган янгиликлар, шунингдек, илғор анъаналарнинг ривожланиб бориши билан белгиланади" (С.Эркинов 199.273-6)

10. Шоирлар яратган асарларнинг замонавийлиги, ғоялар, фикрлар, бадиий-ҳиссий талқинларнинг долзарблиги, айниқса инсоннинг ахлоқига бўлган қарашларда, инсонни ижтимоий муҳит билан боғлаб тасвирлашда аниқроқ сезилади. Низомий ҳам, Амир Хусрав, Жомий ва Навоий ҳам ўз даврларининг фарзандлари эдилар. Уларнинг ҳар бири ўз замонаси дардини ифодалаган. Агар кузатишларимизни бир тизимга солсак, гуманизмнинг Низомийдан Навоийга қадар, яъни тўрт аср давомидаги тараққиётини курамыз. Тўрт аср давомида инсонга бўлган қарашларнинг давомийлиги ва ўзгариб бориши жараёни намоён бўлмоқда.

Жомий ва Навоий ижодига келиб бу қарашлар жамланиб, тулишиб, кучайиб борган. "Ҳайратул аброр" достонида зулм ва адолатсизликни танқид қилиш пафоси баланд, ғазаб эҳтиросли ифодаланган. Навоийда биз конкрет тасвирлар, аниқ сатирик қиёфаларни курамыз. Ўзбек шоири суфийна эзгу-идеал ғоялар чуққисидан замон иллатлари, инсоний нуқсонларни бирма-бир фош этади, ёмоннинг ёмонлигини бўрттириб тасвирлайди, одамийлик хислатлари ғалабаси учун курашади.

Шу зайлда Алишер Навоийнинг инсон ҳақидаги қарашлари унинг салафларга ижоди билан қиёсланиб, улуғ шоир "Ҳамса"сининг муҳим

оир жиҳати анъана ва навбунедкорлик масаласи ичида муайянлашти,
деб уйлаймиз.

Манбаълар

1. Абдурахмон Жомий. Тузувчи Ш.Шомухамедов. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. - 357 б.
2. Абдурахмон Жомий. "Ҳафт авранг", тошбосма. -Тошкент:1913. - 844 с.
3. Абдурахмон Жомий. Осор, дар ҳашт жилд. 3-жилд. -Душанбе: Адиб,1987. -247-288 с.
4. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. -Тошкент:Фан,1966.-155 б.
5. Абу Исо Ат-Термизий. "Аш шамоил ан-набавийа". -Тошкент:Чулпон, 1992. -112 б.
6. Абдулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али Баҳоуддин Балогардон. -Тошкент:Ёзувчи,1993. -205 б.
7. Авесто. Избранные гимны. Пер. с авеста. -Душанбе:Адиб,1990. -176 с.
8. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис.1-4 китоб. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. Қомуслар бош таҳририяти.-Тошкент;1991.-559 б.
9. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар туплами, 20 томлик. 1-том "Бадойи-бул-бидоя". -Тошкент: Фан,1991. 723 б.
10. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. -Адабиёт ва санъат, Самарқанд бўлими,1990.-138 б.
- 11.Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик. 13-том. -Тошкент: Адабиёт ва санъат,1966. -Б.5-85.
- 12.Алишер Навоий. Мукаммал асарлар туплами, 20 томлик. 7-том. Ҳамса. "Ҳайратул аброр". -Тошкент: Фан,1991.-390 б.
13. Алишер Навоий. "Лисонут-тайр" танқидий матн, тайёрловчи Ш.Эшонхужаев. -Тошкент:Фан,1970. -230 б.
- 14.Алишер Навоий. Ҳамса. Танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. -Тошкент: Фан,1960. - 507 б.

- 5.Амир Хусрау Дихлави. Матлаъул-анвор. Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед-оглы Магеррамова. -Вступительная статья Г.Ю.Алиева. -М.:Наука,1975. -358 с.
- 6.Амир Хусрави Деҳлавий. Осори мунтахаб. Дар чаҳор жилд. I-жилд. - Душанбе: Ирфон,1971. -Б.373-486.
- 7.Амир Хусрав Деҳлавий. Асарлар. -Тошкент:Адабиёт ва санъат,1972. -220 б.
- 8.Хусрав Деҳлавий. Ҳикматлар. -Тошкент: Адабиёт ва санъат,1972. -94 б.
- 19.Амир Хусрав Деҳлавий. Ҳикматлар. -Тошкент:Ёш гвардия,1973.-96 б.
- 20.Амир Хусрав Деҳлавий. Хусрав Деҳлавий шеърятидан. -Тошкент: Ўзбекистон КПК,1979. -54 б.
- 21.Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул вақоеъ. -Тошкент:Адабиёт ва санъат, 1979. -206 б.
- 2.Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-адаб Ал-Муфрад. -Тошкент:Ўзбекистон, 1990.-197 б.
- 23.Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бустони. ("Тазкиратуш-шуаро" дан). -Тошкент: Адабиёт ва санъат,1981. -214 б.
- 24.Инжулар уммони. -Тошкент: Адабиёт ва санъат,1988.-252-385 б.
- 25.Муҳаммад Хузарий. Нурул яқин. -Тошкент:Чулпон-Камалак,1992. -287 б.
- 26.Муҳаммад Газзолий. "Иҳёу улумиддин". Ёшлик,1990,№ 6. -Б.70-78.
- 27.Низомий Ганжавий. Куллиёт дар панж жилд. 5-жилд. -Душанбе: Ирфон,1984. - Б.259-398.
- 28.Низами Генджеви. Собрание сочинений в пяти томах. -Сокровищница тайн. Том I. -М.:Художественная литература,1985. -С.147-317.
- 29.Ризоуддин ибн Фахриддин. Одоби таълим. Шарқ юлдузи,1994,№ 3-4. -Б.18-24.
- 30.Рабғузий. Қиссаи Рабғузий, 2-китоб. -Тошкент: Ёзувчи,1991.-272 б.

31. Хожа Ориф Ар-Ревгарий. Орифнома. -Тошкент: Навруз, 1994. -24 б.
32. Куръони карим. Таржима ва изоҳлар. (Алоуддин Мансур таржимаси). -Тошкент: Чулпон, 1992. -493 б.
33. Хусайн Воизи Кошифий. "Футувватномаи Султонӣ", "Ахлоқи Муҳсинӣ", "Рисолаи Хотамия". -Душанбе: Адиб, 1991. -320 б.
34. Ўзбек адабиёти. IV томлик. I-китоб. -Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960. -460 б.

Илмий адабиётлар

35. Абдурахмон Жомий. Маҷмуаи материалҳои ҷашни 550 солаги. -Душанбе: Дониш, 1973. -103 с.
36. Абдуллаев В. Икки кутб - икки услуб // Ўзбек шеърятӣ ва адабиётшунослиги тарихидан. -Самарқанд: СамДУ, 1964. -Б.3-17.
37. Абулхусайни Зарринкуб. Ҷустужу дар тасаввуфи Эрон. -Душанбе: Ирфон, 1992. -396 с.
38. Абдуғафуров А. Алишер Навоӣ иҷодида сатира. -Тошкент: Фан, 1972. -260 б.
39. Абдуғафуров А. Одил, ориф, оқил. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, № I. -Б.37-41.
40. Абдуғафуров А. Эрк ва озодлик куйчилари. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. -104 б.
41. Абдуғафуров А. Анда ҳар байт неча маъни ила ... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1988 йил, 28 октябрь, № 44.
42. Адабиёт назарияси. Икки томлик. I-II том. -Тошкент: Фан, 1978-79. -Б.406-435.
43. Айний С. Алишер Навоӣ ва тоҷик адабиёти // Улуг ўзбек шоири, мақолалар тўплами. -Тошкент: ЎзФА, 1940. -132 б.
44. Айний С. Алишер Навоӣ "Ҳамса"си. -Тошкент: Фан, 1978. -292 б.

5. Айний С. Танланган илмий асарлар. -Тошкент:Фан, 1978. -344 б.
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 томлик. 4-том. -Тошкент:Фан, 1983-85. -635 б.
7. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. -Тошкент:Камалак, 1991. -174 б.
8. Алиев Г.Ю. Амир Хусрау Дихлави и его "Пятерица" "Матлаъул-анвар". Критический текст. Составление текста и предисловие Тахира Ахмад оглы Магеррамова. -М., 1975. -С.5-57.
9. Алиев Г.Ю. Темы сюжета Низами в литературах народов Востока. -М.:Наука, 1985. -332 с.
10. Амир Хусрав Дехлавий. Сборник. -Ташкент:ТашГУ, 1987. -110 с.
11. Арипов Малик. Гуманизм Алишера Навои. -Ташкент:Узбекистан, 1991. -224с.
12. Асроров Акбар. Ўзбек ва тожик ҳажвиётида жанрий шакллар ранг-баранглиги (XVIII аср охири ва XIX аср бошлари). -Дисс. -Самарқанд, 1993. -147 б.
13. Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. -Душанбе:Ирфон, 1986. -С.32-285.
14. Афсаҳзод А. Суннатҳои устувор ва навпардозҳои эҷодкор. -Душанбе:Дониш, 1989. -276с.
15. Аҳмедов Т. "Хамса" қаҳрамонларининг характер жозибаси. -Тошкент:Фан, 1986. -67 б.
16. Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достони. -Тошкент:Фан, 1970. -97 б.
17. Бақоев М. Ҳаёти ва эҷодиёти Хусрави Деҳлави. -Душанбе:Дониш, 1975. -278 с.
18. Бертельс Б.Э. Суфизм и суфийская литература. -М.:Наука, 1965. -210 с.
19. Бертельс Е.Э. Наваи и Аттар // Мир-Али-Шир. -Ленинград, 1928. -94с.
20. Бертельс Е.Э. Навоий и Низами // Алишер Наваи. Сб.ст. -М.-Л., 1946. -С.68-91.

- 31.Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. -М.:Восточная литература,1960. -556 с.
- 32.Бертельс Е.Э. Избранные труды Наваи и Джами. -М.:Наука,1965. -498 с.
- 33.Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. -М.: Наука,1972. -524 с.
- 34.Бозоров О.,Шодиев Р. Ўрта Осиё тасаввуфи ва ахлоқий қадриятлар. -Самарқанд: Зарафшон,1992. -77 б.
- 35.Вадуд Маҳмудий. Алишер Навоий. Ёшлик,1991, № 5, 2-7 б.
- 36.Валихўжаев Б. Хамсачилик традициясининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида мулоҳазалар. -СамДУ асарлари. Янги серия,III. -Самарқанд,1961. -Б.88-89.
- 37.Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. -Тошкент:Фан,1974. -150 б.
- 38.Валихўжаев Б. Хамсачилик анъанасининг айрим хусусиятлари Навоий ва ижод сабоқлари. -Тошкент,1981. -Б.29-37.
- 39.Валихўжаев Б. "Хамса" тақмили // Алишер Навоий "Хамса"си. (Тадиқотлар). -Тошкент,1986. -Б.81-89.
- 70.Валихўжаев Б. "Хамса" ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти,1990, №1, -Б.16-21.
71. Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрори Вали. -Самарқанд:Зарафшон,1993.-150б .
- 72.Валихўжаев Б."Хўжа Аҳрори Вали". (Хамсатул қаторот дар зикри ҳазрати Бобаракот). -Самарқанд: Сугдиёна,1992.-61 с.
- 73.Вахидов Р. Взаимосвязи узбекской и персидско-таджикской литератур во второй половине XV - начале XVI вв. Автореф.... докт. дисс. -Ташкент,1987. -45 с.
- 74.Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. -Тошкент:Фан,1983. -142 б.
- 75.Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. -Бухоро нашриёти. -Тошкент,1994. -208 б.

76. Доктор Камар Раис. Творчество Амира Хусрава на языке хиндистани // Амир Хусрав Дехлавий. Науч. твор. ТашГУ. Вып. 453. - Ташкент, 1975. - С. 37-44.
77. Доктор Хусайни Размжу. Инсони армоний ва комил дар адабиёти Ҳамосий ва ирфоний ғорсий. - Техрон, 1348. - 102 с.
78. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур // Пер. со словацкого. - М.: Прогресс, 1979. - 320 с.
79. Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. - Л.: Наука, 1979. - 496 с.
80. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. - Тошкент: Бадиий адабиёт, 1961. - 265 с.
81. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихини урганишнинг баъзи масалалари // Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. - Тошкент: Фан, 1976. - Б. 3-9.
82. Зоҳидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. - Ташкент: Госиздат, 1961. - 374 с.
83. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. - Тошкент: Ўзбекистон, 1970. - 494 б.
84. Иброҳим Ҳаққулов. Шеърят-руҳий муносабат. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - 238 б.
85. Иброҳим Ҳаққул. Занжирбанд шер қошида. - Тошкент: Юлдузча, 1989. - 223 б.
86. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. - 183 б.
87. Иброҳим Ҳаққул. Адабият фарзандлари. - Тошкент: Ёш гвардия, 1990. - 114 б.
88. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1969. - 412 б.
89. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 390 б.

90. Иззат Султон. Асарлар, 4томлик, 3-том. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. - 215 б.
91. Иззат Султон. Навоий ва замонамиз // Навоий ва адабий таъсир масалалари. - Тошкент: Фан, 1968. - Б. 29-41.
92. Иззат Султон. Жаҳон адабиётининг нодир обидаси // Алишер Навоий "Хамса"си (Тадқиқотлар). - Тошкент: Фан, 1986. - Б. 29-41.
93. Иззат Султон. Семург паноҳида. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992, 2 сент.
94. Имомназаров М. Тукқиз осмон юлдузлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - Б. 120-304.
95. Имомназаров М. К вопросу типологии характеров в эпическом творчестве Амира Хусрава Дехлеви // Амир Хусрав Дехлави. Сб. науч. статей. - Ташкент: ТашГУ, 1987. - С. 57-66.
96. Имомназаров М. Ҳақиқат асрорининг ганжинаси. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1991, 18 январь.
97. Ирисов А. Чоҳор ёрлар. - Тошкент: Фан, 1993. - 60 б.
98. Икром Сироҷиддин. Муқаддас "Чор унсур" фалсафаси. Мулоқот, 1991, № 5. - Б. 51-58.
99. Исоқов Ё. Алишер Навоий. - Тошкент: Фан, 1965. - 78 б.
100. Исоқов Ё. Навоий ва Хусрав Дехлавий // Навоий ва адабий таъсир масалалари. - Тошкент: Фан, 1968. - Б. 88-106.
101. Исоқов Ё. Амир Хусрав ва ўзбек адабиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, № 4. - Б. 49-53.
102. Исоқов Ё. Поэтик анъана ва индивидуал услуб // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, № 1. - Б. 33-39.
103. Исоқов Ё. Навоий поэтикаси. - Тошкент: Фан, 1983. - 168 б.
104. Исоқов Ё. "Хамса"да бадиий психологизм типлари // Алишер Навоий "Хамса"си (тадқиқотлар). - Тошкент: Фан, 1986. - Б. 31-49.
105. Исоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеърлятида услублар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990. № 5. - Б. 3-8.

- [06. Ислам. Энциклопедический словарь. -М.:Наука,1991.- 312 с.
- [07. Каримов Г. Халқ, тарих, адабиёт. -Тошкент:Адабиёт ва санъат, 1977. -309 б.
- [08. Каримов У. Адабиёти тожик дар нимаи дуввуми асри ХУП ва аввали асри XIX. -Душанбе:Ирфон,1974.-184с.
- [09.Караматов Х. Куръон ва узбек адабиёти. -Тошкент:Фан,1993.-309б.
- [10.Комилов Н. Хорезмская школа перевода. Проблемы типологии и сопоставительное исследование истории перевода в XIX в. Автореф. дисс. докт. -Ташкент,1987. -42 с.
- [11. Комилов Н. Тавҳид асрори.// Сирли олам,1993, 8-9 сон. -Б.30-37.
- [12. Комилов Н., Эралиев Б. Ишқ оташининг самандари.// Шарқ юлдузи, 1991, № II, -94б.
- [13. Комилов Н. Сукрот - комил инсон тимсоли.// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 27 сент.
- [14. Комилов Н. Севганизмнинг севгани ҳам севимлидир.// Ёшлик, 1992, № 9-10, -Б.52-57.
- [15. Комилов Н. Тасаввуф ва бадиий ижод.// Ёшлик, 1991, № 8. -Б.78-79.
- [16. Комилов Н. Тасаввуф. Гойиблар хайлидан ёнган чироқлар. -Тошкент: Ўзбекистон,1994. -Б.13-59.
- [17. Комилов Н. Шоҳ ва дарвеш ҳикмати.// Ёшлик, 1988. № 2.-Б.31-40.
- [18. Конрад Н.И. Запад и Восток. Главная редакция восточной литературы. -М.,1972.-С.11-19.
- [19. Конрад Н.И. Средневосточное Возрождение и Алишер Навои Избранные труды, Литература и театр. -М.,1978.-С.90-104.
- [20.Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. -М.:Наука,1983. -С.11-24.
- [21. Кирабоев Н.С. Социальная философия мусульманского Востока. -М.:Изд. Университета дружбы народов,1987. -С.23-40.

22. Кязимов М.Д. Традиция назира и стихотворная обрамленная повесть Изв.АН АзССР, сер.лит.яз. -Баку, 1985, № 1. -С.76-81.
23. Магеррамов Т.А. О связи poem "Матлабул-анвар" Амира Хосрова и "Тухфатул-ахрар" Джами. Изв.АН АзССР, сер.лит. яз. и 1977. № 1. -С.35-46.
24. Магеррамов Т.А. А.Хосров Дехлави и Ашраф Магари // Амир Хосров Дехлави. Сб.науч.тр. ТашГУ. 1987. -С.33-42.
25. Магеррамов Т.А. Воспевание человеческого достоинства в поэме "Матлабул-анвар" Амира Хосрова Дехлеви (Сб.науч.тр.) ТашГУ. 1978. Вып.573. -С.34-42.
26. Магеррамов Т.А. "Матлабул-анвар" Хусрау Дехлави. Литературы Индии. -М., 1973. -С.39-51.
27. Магеррамов Т.А. "Махзанал асар" Низами и "Матла ал-анвар" Хосрова Дехлави. Изв.АН АзССР. Сер.лит.яз.и искусства.-С.42-52.
28. Маллаев Н. Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий аҳамияти. -Тошкент:Ўқитувчи, 1985. -68 б.
29. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Қайта ишланган 3-нашри. -Тошкент:Ўқитувчи, 1976. -664 б.
30. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. -Тошкент:Адабиёт ва санъат, 1974. -384 б.
31. Маллаев Н. Суз санъатининг гултожи. -Тошкент:Адабиёт ва санъат, 1991. -152 б.
32. Мирзаев А. Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий. -Душанбе:Ирфон, 1968. -64 с.
33. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик. Китоби I. -Душанбе: Маориф, 1987. -437 б.
34. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик. Китоби I(П). -Душанбе: Маориф, 1989. -420 с.
35. Махмуд Шабустари. Гюльшан-и раз. -Баку, 1977. -48 с.
36. Муниров Қ.А. Хусрав Дехлавий қулёзма асарлари каталоги. -Тошкент: Фан, 1975. -51 б.

37. Муртазов Б.Х. Алишер Навоий "Сабъаи сайёр" ва Хусрав Деҳлавий "Ҳашт беҳишт" дostonларининг қиёсий таҳлили. Дисс. -Тошкент, 1991. -108 б.
38. Мусаев Б. Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий.//Шарқ юлдузи, 1968, № 5. -Б.217-228.
39. Муқимов Р. Ўзбек ва тожик сатираси тараққиётининг асосий босқичлари. Кулланма. -Самарқанд, 1973. -366 б.
40. Муҳаммадходжаев А. Гносеология суфизма. -Душанбе: Дониш, 1990. -112 с.
41. Муҳаммад Гиёсиддин. Гиёсул луғат. III жилд. -Душанбе: Адиб, 1989. -1300 с.
42. Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон. Бурҳони Қотъ, жилди I. -Душанбе : Адиб, 1993. -426 с.
43. Муҳиддинов М. Ўзбек адабиётида "Баҳром ва Дилором" ва "Баҳром ва Гуландом" циклидаги асарлар (Баҳром Гур сюжетининг эволюцияси). Номзодлик дисс. -Тошкент, 1972. -218 б.
44. Навоийга армуғон. -Тошкент:Фан, 1968. -205 б.
45. Навоий ва адабий таъсир масалалари. -Тошкент:Фан, 1968. -352 б.
46. Нарзуллаева С. "Лайли ва Мажнун" в истории литературы народов советского Востока. Авт.докт.дисс. -Баку, 1980. -156 с.
47. Наврузова Г. Нақшбандийликда "валий" тушунчаси.//Сирли олам, 1993. № 7. -Б.20-22.
48. Неупокоева И.Г. История всемирной литературы // Проблемы системного и сравнительного анализа. -М.:Наука, 1976. -359 с.
49. Низомиддинов И. Амир Хусрав Деҳлавий. -Тошкент:Ўзбекистон, 1969. -23 б.
50. Чернишевский Н.Г. Пайгамбарлар, даҳолар, халқлар.//Ёшлик, 1989. № 8-9. -Б.41-47.
51. Ойбек. Навоий гулшани. -Тошкент:Адабиёт ва санъат, 1967. -152 б.
52. Ойбек. Асарлар, 9-том. Тадқиқот ва мақолалар. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. - 210 б.

- 3.Орасли. Навоий ва Озарбойжон адабиёти. ТДПИ илмий асарлари
XXIX том. -Тошкент, 1967. -219 б.
- 4.Орзибеков Р. XIX аср ўзбек адабиёти тарихига доир материаллар.
(Ўзбек адабиёти тарихидан ўқув қўлланма). -Самарқанд, 1975. -100б.
- 55.Орипов М. Ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқий.//Сирли олам. № 1.1993.
№ 2. -Б.14-17.
- 56.Ориф Усмон. Баҳоваддин Нақшбанд.//Мулоқот. 1991.№ 12.-Б.31-34.
- 57.Ориф Усмон. "Ваҳдат шаробин ичдим". (Яссавий тариқати).//Мулоқот.
1991.№ 1. -Б.17-21.
- 58.Осипова М.М. Религиозно-философский концепции в маснави Амира
Хусрава Дехлави. "Довал-рани Хизр-хан" // Суфизм в контексте
мусульманской культуры. -М.:Наука, 1989. -С.121-132.
- 59.Рагимов А. Абдибек Ширази и Хосров Дехлави.//Амир Хосров Дехлави.
Науч.тр. ТашГУ, 1985. Вып.458. -С.100-105.
- 60.Рустамов Э. Узбекская поэзия первой половины XV века. -М.:Восточ-
ная литература, 1963. -152 с.
- 61.Рустамов А. Алишер Навоийнинг бадийи маҳорати. -Тошкент: Адабиёт
ва санъат, 1979. -213 б.
- 62.Рустамов А. Суз хусусида суз. -Тошкент: Ёш гвардия, 1987. -155б
- 63.Рихтер Л.Сравнительное литературоведение и концепция человека.
Сравнительное изучение славянских литератур // Литер.матер.конф.
-М.: Наука, 1973. -С.19-24.
- 164.Рифтин Б.Л. Типология и взаимосвязи средневековых литератур
Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и За-
пада. -М.-Л., 1974. -С.19-116.
- 165.Ян Рипка. История персидско-таджикской литературы. -М.:Прогресс,
1970.-170 с.
- 166.Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. -Тошкент:Фан, 1978.-150 б.
- 167.Саидбек Ҳасанов. Навоийнинг етти тухфаси. -Тошкент:Адабиёт ва
санъат, 1991. -190 б.
- 168.Саломов Г. Адабий анъана ва бадий таржима. -Тошкент:Фан, 1980.

-190 б.

69.Саломов Ғ. Дустлик кўприклари. -Тошкент: Фан,1979.- II2 б.

70.Сирожиддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. -Душанбе:Ирфон,1992.

-288 с.

71.Стариков А.А. К вопросу о традиции "Пятерицы" в литературах восточного средневековья (Низами и Хосров Дехлеви и их подражатели) // Взаимосвязи литератур Востока и Запада. -М.,1967. -С.57-67.

72.Стариков А.А. Амир Хосров. Жизнь и творчество // Амир Хосров Дехлави. ТашГУ, 1975. Вып.458. -С.10-20.

73.Сулаймонов Ҳ. Алишер Навоийнинг "Фоний девони"// Шарқ юлдузи, 1965, № 9. -Б.150-157.

74.Султонмурод Олим. Ишқ, ошиқ ва маъшук. -Тошкент: Фан,1992.-79б.

75.Тримингем Дж.С. Суфийские ордена в исламе. -М.:Наука,1989. -327 с.

76. Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. -М.:Наука,1974. -84 с.

77.Усмонов М. Қуръони карим ва жаноби Расулуллоҳнинг амаллари. -Тошкент: Нур,1992. -79 б.

78.Фарҳанге мусталиҳоти урафо // Мутасаввуфа ва шуаро, таълифи Саид Жаъфар Сажодий. -Тоҳрон,1329 ҳ.

79.Фарҳанги забони тожик. 2 жилд. -М.:Советская энциклопедия,1969. -189 с.

80.Холматов Ш. Адабий жанрлар поэтикаси.- Самарқанд,1980.-65 б.

181.Хидирназаров С. Поэма "Хайрат ал-аброр" Алишера Навои Проблемы типологии и поэтической архитектоники. Автореф.канд.дисс. -Самарканд,1990. -22 с.

82.Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар.-Тошкент:Фан, 1986. -164 б.

183. Шарафиддинов О. Танланган асарлар. -Тошкент:Фан,1978.-187 б.
- 184.Шарафиддинов О. Алишер Навоий.-Тошкент: Бадиий адабиёт,1971.
-102 б.
- 185.Шодиев Э. Навоий ва форс-тожик адиблари. -Тошкент: Ўқитувчи,
1989. -108 б.
- 186.Шодиев Э. "Хамса" ва форс-тожик адабиёти // Алишер Навоий
"Хамса"си (тадқиқотлар). -Тошкент,1986. -Б.90-102.
- 187.Шомуҳамедов Ш. Ҳинд сеҳргари (Гуманизм абадийлик ялови).
-Тошкент , 1974. -Б.162-178.
- 188.Шомуҳамедов Ш. Абдурахмон Жомий. -Тошкент: ЎзФА, 1969.-104 б.
- 189.Шомуҳамедов Ш. Форс-тожик адабиёти тарихидан қисқача курс.
-Тошкент: 1987. -110 б.
- 190.Шомуҳамедов Ш. Одабийлик иншоси. -Тошкент:Адабиёт ва санъат,
1984. -Б.95-163.
- 191.Шомуҳамедов Ш., Мусаев Б. Амир Хусрав Деҳлавий. -Тошкент:Фан,
1971. -80 б.
- 192.Шамуҳамедова С.Ш. Социально-философские воззрения Амира Хос-
рова Деҳлеви. Автореф.дисс.канд.фил.наук. -Ташкент,1980.-23 с.
- 193.Шамуҳамедова С.Ш. В поисках идеала (О творчестве Хусрава
Деҳлеви). -Ташкент:Фан,1982. -137 с.
- 194.Шамуҳамедова С.Ш. "Матла ал-анвар" - квинтэссенция этической
мысли Амира Хосрова Деҳлеви. Востоковедение. Сб.науч.тр.
ТашГУ. -Ташкент,1977. Вып.546. -С.157-167.
- 195.Шамуҳамедов А. Традиция татаббу в творчестве Алишера Навои.
-Ташкент: Фан,1984. -135 с.
- 196.Шукуров Ш. Концепция человека в творчестве Алишера Навои и
Мирзо Бедия // В сб. Вопросы изучения творческого наследия
Алишера Навои. Тр. СамГУ им.А.Навои. -Самарканд,1981.-С.43-59.
- 197.Шукуров Ш. Образ совершенного человека в творчестве Алишера
Навои и Мирзо Бедия.//Адабий мерос. 1981. 3(19).-С.49-56.

98. Эркинов С. Алишер Навоий. "Фарҳод ва Ширин" ва унинг қиёсий таҳлили. -Тошкент:Фан,1971. -276 б.
99. Эркинов С. Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин" достони ва уни қиёсий урганишнинг баъзи масалалари. Докт.дисс.. -Тошкент,1974. -376 б.
100. Эркинов С. Шарқ "Хамса"чилигининг адабий алоқалари тарихидаги урни.//Ўзбек тили ва адабиёти. 1976.№ 5.- Б.19-22.
101. Эркинов С. Меҳнат мавзуси. (Амир Хосров Дехлави. Сб.науч.тр.). ТашГУ. -Тошкент,1978. Вып.575. -С.18-25.
102. Эркинов С. "Хамса" аъъаналари.//Алишер Навоийнинг "Хамса"си. (Тадқиқотлар). -Тошкент,1986.-С.127-142.
103. Қажумов А. Қадимий обидалар. -Тошкент:Адабиёт ва санъат,1972. -184 б.
104. Қажумов А. Алишер Навоий. -Тошкент: Ёш гвардия,1976. -160 б.
205. Қажумов А. Бу оҳанг ила булғайсен нақшбанд. -Тошкент,1993.-97б.
- 206.Қажумов А. Алишер Навои История всемирной литературы. Том 3. -М.:Наука,1985. -С.574-583.
- 207.Қажумов А. Алишер Навоий. Маъшхур сиймолар ҳаёти. Улуғ шоир ҳаёти ва ижоди тугрисида лавҳалар. -Тошкент:Камалак,1991. -175 б.
108. Қажумов А. "Ҳайратул-аброр" талқини. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. -175 б.
109. Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. -Тошкент: Фан,1977. -156 б.
110. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий эстетик олами. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1992. -153 б.
111. Ганиева С. Алишер Навоий. -Тошкент:Фан,1968. -76 б.
112. Ганихўжаева Н. Алишер Навоий - ҳикоянавис ("Хамса" материаллари асосида). Дисс. фил.фан.ном. -Тошкент,1967. -48 б.
113. Ганихўжаева Н. "Хамса" ҳикоятлари. -Тошкент:Фан,1986. -60 б.

214. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари.
-Тошкент: ЎзФАН, 1961. -196 б.
215. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари.
-Тошкент: ЎзФан, 1963. -172 б.
216. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан.
-Тошкент: Фан, 1970. -328 б.
217. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма, мақолалар. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. -166 б.
218. Ҳайитметов А. Алишер Навоий даҳоси. -Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1970. -170 б.
219. Ҳайитметов А. Хусрав Деҳлавий ва ўзбек адабиёти. (Амир Хосров Деҳлеви). Сб. науч. тр. ТашГУ. -Тошкент, 1978. Вып. 575. -С.9-18
220. Ҳайитметов А. "Ҳамса"даги янги ижтимоий тип талқини. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1985. 26 июль.
221. Ҳайитметов А. "Ҳамса" ва жаҳон адабиёти. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1986. 7 февр.
222. Ҳайитметов А. Алишер Навоий иж одининг манбаълари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. № 1, -С.5-12.
223. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -216 б.
224. Ҳайитметов А. Нақшбандия Навоий талқинида. // Фан ва турмуш, 1993. № 3-4.
225. Ҳазратқулов М. Тасаввуф. -Душанбе: Маориф, 1988. -125 б.
226. Ҳасанова Ш. Жомий ва робитаҳои адаби, китоби аввал. -Душанбе: Дониш, 1989. -109 с.
227. Ҳомидов Ҳ. "Шоҳнома"нинг шухрати. -Тошкент: Ўзбекистон, 1991. -122 б.
228. Ҳусанхўжаев И. Алишер Навоий таълим-тарбия ҳақида. -Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1963. -81 б.; 1990. -76 б.

229. Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданияти. -Тошкент: Ўқитувчи, 1990. -76 б.
230. Ўзбекистон халқлари тарихи. -Тошкент: Фан, 1992. -181 б.
231. Ўзбек адабиёти тарихи. I-3 томлар. -Тошкент: Фан, 1968-1971. -459 б.
32. Ҳофиз Уваҳи. "Тухфатул - аҳбоб". -Душанбе: Ирфон, 1992. -288 с.

Диссертациянинг асосий мазмуни қуйидаги нашрларда
акс этган:

1. Илмий рисолалар

- I(1). Талқинларда оламча маъно. —Тошкент: Адабиёт ва санъат,
1984. 6 б.т.
- I(2). Барҳаёт анъаналар. —Тошкент: Фан, 1987. 4 б.т.
- I(3). Ўзбек классик адабиётида гуманизм. —Тошкент: Ўзбекис-
тон, 1988. 2,5 б.т.
- I(4). Икки олам ёғдуси. —Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.
8 б.т.

2. Дарслик ва қўлланмалар

- 2(5). Шарқ адабиётида адабий-танқидий қарашлар тарихидан.
Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий ижоди мисолида. —Ада-
бий танқид тарихи курсидан методик тавсиялар. —Самарқанд,
1989. 2 б.т.
- 2(6). Адабий анъана ва ижодий ўзига хослик. Ўқув қўлланма.
Ўзбекистон халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган. —Тошкент:
Ўқитувчи, 1990. 5 б.т.
- 2(7). Алишер Навоий "Хамса"сида маънавий пок инсон талқини.
"Ўзбек адабиёти тарихи" курсидан методик тавсиялар. Ўзбе-
кистон халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган. А.Асроров би-
лан ҳамкорликда. —Самарқанд, 1991. 2,5 б.т.

3. Илмий мақолалар

- 3(8). Насрий "Хамса". // Гулистон, —1972, —№2. —5.28-30.
- 3(9). Дониш чироғи. // Гулистон, —1974, — №9. —Б.41-42.
- 3(10). Ўзбекистонда таржимашунослик (1970-1975). // Таржима санъ-
ати. 3-китоб, мақолалар тўплами. —Тошкент: Адабиёт ва
санъат, 1976. (Т.Жўра билан ҳамкорликда). —Б.43-54.

- 3(11). Етти иқлим элига тухфа. // Таржима санъати, 4-китоб, мақолалар тўплами. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. -Б.71-80.
- 3(12). Етти иқлим элин харидор эт... // Гулистон, -1978, -№10. -Б.27-28.
- 3(13). Сайёр сюжет ва индивидуаллик хусусида // Илмий асарлар тўплами. -Тошкент: Низомий номидаги ТошДПИ, 1987. -Б. 60-66.
- 3(14). Дустлик дарахти. // Адабиёт ва санъат. Мақолалар тўплами. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. (Н.Комилов билан ҳамкорликда). -Б.158-172.
- 3(15). Инсон зоти шарифдир // Гулистон, -1988, -№2, -Б.20-21. (Н.Комилов билан ҳамкорликда).
- 3(16). Барҳаёт гоялар. // Адабиёт ва санъат. Мақолалар тўплами. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -Б.121-133.
- 3(17). Адолат сабоқлари. // Гулистон, -1990, - №4. -Б.6-7.
- 3(18). Сабр қаноат бобидаким... // Ёш куч, -1990, -№5. -Б.12-13.
- 3(19). Саодатманд инсон ким? // Ёшлик, -1990, -№8. -Б.23-26.
- 3(20). Навоийнинг ишқ баёни. // Саодат, -1991, -№7. -Б.8-9.
- 3(21). Икки аллома назм ва мусиқа ҳақида (Навоийхонлик). // Санъат, -1991. -№8, -Б.8-9.
- 3(22). Ҳамоҳанг қарашлар қиммати. // Мулоқот, -1991, -№12, -Б.31-37.
- 3(23). Донишманд кунгил ҳайратлари. // Ёшлик, -1992, -№3-4, (А.Асроров билан ҳамкорликда). -Б.37-39.
- 3(24). Алишер Навоийнинг "Ҳайратул аброр" достонида инсон ахлоқи тасвири. "Ўзбекистонда ўқувчи ва талабаларни миллий истиқлол руҳида тарбиялаш масалалари" мавзусидаги Респуб-

- лика илмий-назарий анжумани. -Самарқанд, 1994, -Б.7.
- 3(25).Уч хилват ва уч ҳайрат // Навоий замондошларимиз талки-
нида. Илмий мақолалар тўплами. -Самарқанд, 1994, -Б.38-43.
- 3(26).Валийлар ва суфийлар сиймоси. // Адабиёт, тарих, замон.
Илмий мақолалар тўплами. -Самарқанд: Зарафшон, 1994,
-Б.8-13.
- 3(27).Ҳақ сўзини элга қилурда адо... // Ёшлик, -1995, -№1. -Б.39.
- 3(28).Ҳазрати пайғамбар сиймоси. // Мулоқот, -1995, -№1-2.
-Б.26-30.

Эълон қилинган ишлар юзасидан чоп этилган
тақризлар ва илмий-адабий жамоатчилик
ф и к р и

1. А.Абдурахмонов. Улуғ шоирга эҳтиром. // Ленин йули, -1984,
24 янв.
2. С.Олимов. Икки рисола. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати,
-1985, -12 янв.
3. С.Олимов. Армуғон. // Ленин йули, -1985. -II апрель.
4. И.Сувонқулов. Уммондан жавоҳир излаб. // Ленин йули, -1988,
-9 фев.
5. И.Салоҳиддинов. Буюк мутафаккир сабоқлари. // Ленин йули,
-1989, -9 февр.
6. Ф.Бадриев; И.Икромов. "Адабий анъана ва ижодий ўзига хос-
лик" ўқув қўлланмаси ҳақида мулоҳазалар. // Ўқитувчилар
газетаси, -1990, -22 дек.
7. Ф.Бадриев. Саодатманд инсон ким? // Маърифат, -1991, -19 сент.